

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI
Respublika elmi-praktik konfransın materialları

Gəncə 05 may 2022

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

İbrahim Cəfərov	rektor, AMEA-nın müxbir üzvü, professor, sədr
Azad İbrahimov	elmi işlər üzrə prorektor, a.e.f.d., dosent, sədr müavini
Anar Hətəmov	tədris işləri üzrə prorektor, i.f.d., dosent
Elçin Nəsirov	elm şöbəsinin müdiri
Məhərrəm İsmayılov	aqronomluq fakültəsinin dekanı, dosent
Əfqan Hüseynov	aqrotexnologiya fakültəsinin dekanı, dosent
Xaliq Xəlilov	torpaqşünaslıq və aqrokimya fakültəsinin dekanı, dosent
Famil Nəsibov	baytarlıq təbabəti fakültəsinin dekanı, professor
Qənber Abdullayev	zoomühəndislik fakültəsinin dekanı, professor
Təvəkkül İsmayılov	mühəndislik fakültəsinin dekanı, dosent
Asəf Qasimov	aqrar iqtisadiyyat fakültəsinin dekanı, dosent
Əlöysət Əsgərov	aqrobiznes və idarəetmə fakültəsinin dekanı, dosent
Əvəz Rəhimli	tələbə elmi cəmiyyətinin sədri
Hüseyn Hüseynov	elm şöbəsinin mütəxəssisi

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ: AQRONOMLUQ

ŞƏRQ XİRNİYİNİN GÖBƏLƏK MƏNŞƏLİ XƏSTƏLİKLƏRİ VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ. Quliyev S.R., Əsgərov R.M., Quliyeva Z.M	6
QIDA BİTKİSİ OLAN QULANÇARIN (ASPARAGUS OFFİCİNALİS L.) BECƏRİLMƏ TEXNOLOGİYASI Əliyev Ç.S., Hüseynova N.B.....	9
SU BİTKİLƏRİNİN AQRAR SAHƏDƏ İSTİFADƏ OLUNMASI Şahmuradova M.C., Bağırova K.M.....	13
FERTİRRİQASIYA SUVARMA VƏ GÜBRƏLƏMƏ TEXNOLOGİYALARININ BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ Mirsalahova L.M.....	17
ÜZÜM SORTLARININ BEYNƏLXALQ DESKRİPTORLA AMPELOQRAFİK SKRİNİNQİ, MEXANİKİ VƏ BİOKİMYƏVİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏYİNİ Orucov V.M., Səlimov V.S., Məhərrəmov İ.A.....	20
PAMBIQ SORTLARININ İNKİŞAF FAZALARININ MÜQAYİSƏSİ Allahverdiyev E.R., PİRİYEV M.S	23
DÜNYADA YARADILMIŞ GMO-LARIN XAREKTERİSTİKASI VƏ BİOTƏHLÜKƏSİZLİYİN ƏSASLARI Süleymanova İ.Q	26
GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİNDƏ TUT BİTKİSİ SORTLARININ BECƏRİLMƏSİ ÜÇÜN SƏMƏRƏLİ AQROTEKNİKİ TƏDBİRLƏRİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI Hacıyeva T.N., Həsənova M.Ə.....	29
DAŞKƏSƏN FLORASININ TAKSONOMİK ANALİZİ Hacıyeva Z.S.....	34

II BÖLMƏ: AQROTEKNOLOGİYA

FUNKSIONAL MƏQSƏDLİ ÜZÜM ŞİRƏSİ HAZIRLANMASININ MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGİYASI. Visali R.F., Babayeva E.X., İbrahimova M.Ş.....	38
--	----

III BÖLMƏ: BAYTARLIQ TƏBABƏTİ VƏ ZOOMÜHƏNDİSLİK

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ NADİR VƏ NƏSLKƏSİLMƏK QORXUSU OLAN TURACIN VOLYER ŞƏRAİTİNDƏ ÇOXALDILMA TEXNOLOGİYASININ HAZIRLANMASI. Musayev A.M.....	42
CAMIŞLARDA KETOZ XƏSTƏLİYİNİN EKSPERİMENTAL YOLLA MODELLEŞDİRİLMƏSİ. Gəncəyev İ.F., İsgəndərov T.B., Qurbanova N.T.	45
YÜKSƏK MƏHSULDAR QARAMAL CİNSLƏRİNİN YERLİ-EKOLOJİ ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASIYASININ KLİNİKİ-FİZİOLOJİ ƏSASLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ Əliyev M.M., Bayramova H.H., İbrahimova L.R.....	51
PEBRİNLƏ YOLUXMUŞ TUT İPƏKQURDU QRENASINA YÜKSƏK TEMPERATURUN DEZİNFEKSİYAEDİCİ TƏSİRİ Musayeva M.R., Musayeva S.R.....	55
DƏYİŞƏN ƏTRAF MÜHİT ŞƏRTLƏRİNDƏ TUT İPƏKQURDUNUN OPTİMAL BƏSLƏMƏ NORMALARI	

Adıgözəlova D.M	58
QOYUNLARIN SALMONELLYOZUNUN MÜALİCƏSİNDƏ ANTİBİOTİKLƏRİN TƏTBİQİ Dünyamalyeva K.İ.....	63
MÜASİR DÖVRDƏ AŞAĞI KÜRÜN İXTİOFAUNASI Mustafayev N.C., İsmayılov Q.K., Səfərov X.M	66
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ARIÇILIĞIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF STRATEGİYASI Tahirov Ə.S.....	69

IV BÖLMƏ: MÜHƏNDİSLİK

AĞILLI QAPI SİSTEMLƏRİ Müvsümov A.A., Quliyev İ.F., Qasımlı N.M	72
UMTS (THE UNIVERSAL MOBILE TELECOMMUNICATIONS SYSTEM) ŞƏBƏKƏSİNİN RADIO SİSTEMİNİN PARAMETRLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ OPTİMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI. Müvsümov A.A., Quliyev İ.F., Qasımlı N.M	78
BƏRPA OLUNAN ENERJİNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ TƏSƏRRÜFATDA ROLU Abdullayeva G.F.....	83
ОБОСНОВАНИЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БИОГАЗА Abdiyeva N.F	85

V BÖLMƏ: AQRAR İQTİSADİYYAT

HEYDƏR ƏLİYEVİN AQRAR BÖLMƏNİN İNKİŞAFINDA ROLU VƏ HİMAYƏSİ Kərimova M.A	87
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR İQTİSADİYYAT Bayramova Z.B.....	90
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI. Abbasova N.N	93
AQRAR İQTİSADİYYAT HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR-İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI Kələşov A.Q	95
HEYDƏR ƏLİYEV: AQRAR SAHƏDƏ MALİYYƏ İSLAHATLARI, AQRAR SAHƏNİN KREDİTLƏŞMƏSİ VƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI Nadirova A.İ.....	98
AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI Məmmədova Ş.M.....	101
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ İLƏ AQRAR İSLAHATLARIN SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ Əliyeva T.Ə.....	105
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI Nağıyeva İ.İ.....	108
MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU Ələsgərov B.İ., Səmədov Y.A.....	112
HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI	

Süleymanov S.E., Cəfərov F.T., Nəsirova S.İ.....	115
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, ONUN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ Məmmədova S.Q.....	117
KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALÇILARININ MALİYYƏYƏ ÇIXIŞININ ASANLAŞDIRILMASINDA İNVESTİSİYA AMİLLƏRİ: XARİCİ TƏCRÜBƏ Məmmədova Ü.Ş.....	124
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ DÖVLƏTİN İQTİSADI VƏ SOSIAL SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏNDİR. Əzimov A.M., Qədimova H.K.....	128
AQRAR SAHƏDƏ KORPORATİV İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNƏ DƏSTƏK İSTİQAMƏTLƏRİ Fərzəliyev E.A.....	131
KƏND TƏSƏRRÜFATI KOOPERASİYALARININ TORPAQ RESURSLARINDAN SƏMƏRLİ İSTİFADƏ OLUNMASINDA ROLU Hüseynova S.H.....	136
KƏND TƏSƏRRÜFATI KOOPERATİVLƏRİNİN QARŞILAŞDIQLARI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI Nəsirov E.V.....	139
AN EMPIRICAL LITERATURE REVIEW OF THE LINKAGE BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY Kərimov M.İ.....	143

VI BÖLMƏ: AQRQBİZNES VƏ İDARƏETMƏ

MÜƏSSİSƏNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ MARKETİNQ PROSESİNİN TƏŞKİLİ Ramazanov V.M., Qəhrəmanov Ə.N.....	145
QOYUNÇULUQ FERMALARININ KOMMERSİYA RİSKİNİN MONİTORİNQİ Xanxoyskaya İ.V., Bağrova A.M.....	148
MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI Zeynallı E.C.....	153
ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI İbrahimova G.A.....	156

I BÖLMƏ: AQRONOMLUQ

**ŞƏRQ XİRNIYİNİN GÖBƏLƏK MƏNŞƏLİ XƏSTƏLİKLƏRİ VƏ
ONLARLA MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ**

a.e.f.d Sahil Rəhman oğlu Quliyev
Baş müəllim Ramiz Məmməd oğlu Əsgərov
Assistent Zümrüd Mehman qızı Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti Bitki mühafizə kafedrası
Gəncə Şəhəri
squliyev280@gmail.com
zumrud248@gmail.com
asgarov@mail.ru

Xülasə

Məqalə xırnik yetişdirilən ölkələr və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olan bağlarda məhsuldarlığa ciddi ziyan vuran göbələk mənşəli xəstəliklər haqqında məlumat vermək bu xəstəliklərin tanınması, yayılması, əlamətlərinə görə düzgün diaqnoz qoyulması, vaxtında aşkar edilərək kimyəvi və aqrotexniki mübarizə tədbirlərinin aparılmasına kömək məqsədi daşıyır. Məqalədə əsasən məhsul itkisinə səbəb olan üç göbələk mənşəli xəstəlik dairəvi yarpaq ləkəliliyi (*Mycosphaerella* spp), bucaqvarı yarpaq ləkəliliyi (*Pseudocercospora*) və antraknoz (*Colletotrichum gloeosporioides*) haqqında məlumat və onunla mübarizə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: xırnik, göbələk, xəstəlik, kimyəvi mübarizə, ətraf mühit.

Bu gün kənd təsərrüfatının əsas hədəflərindən biri də torpaqlardan davamlı istifadə və ekoloji təmiz məhsul istehsalının təşkil olunmasıdır. Hazırda müasir bağçılığın əsas məqsədi ətraf mühiti qoruyan, torpaq mühafizəli və enerjiyə qənaətedici aqrotexnologiyaların işlənməsindən ibarətdir. Bu aqrotexnologiyalar həm torpaqların davamlı istifadəsi, həm də xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirlərinin tətbiq olunmasıdır. Xəstəlikli sirayətlənmiş sahələrdə məhsuldarlıq 30-40% qədər azalır, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür və məhsul istehsalına çəkilən xərc təxminən 30-40%-ə qədər artır. Xırnik bağlarında üç növ xəstəlik törədici- Dairəvi yarpaq ləkəliliyi (*Mycosphaerella* spp), Bucaqvarı yarpaq ləkəliliyi (*Pseudocercospora*) və Antraknoz (*Colletotrichum gloeosporioides*) üstünlük təşkil edir.

Bucaqvarı yarpaq ləkəliliyi (*Pseudocercospora*). Xəstəlik yalnız yarpaqlara sirayət edir və yoluxmuş yarpaqlarda aydın haşiyəli, bucaqvarı ləkələr əmələ gəlir. Ləkələr kiçik olur (təxminən 7 millimetmə kimi) və qonur-boz rəngə çalır. Ləkələr birləşərək yarpaq böyük hissəsini zədələyə bilir. Xəstəlik inkişaf etdikcə iri nekroz ləkələr daha geniş yayılmağa başlayır. Kəskin serkosporoz (*Cercospora*) infeksiyası meyvələrin tökülməsinə səbəb ola bilər.

Törədici orqanizm – Xəstəliyi törədən orqanizm əsasən xurmanın yarpaqlarını zədələyir. Bu orqanizmlər makadamiya ağacında quru ləkələr əmələ gətirən fərqli psevdoserkosporoz (*Pseudocercospora*) növünə aid edilir. Xəstəliyin inkişaf etməsi və yayılması – Xəstəlik Viktoriyada, Cənubi və ya Qərbi Avstraliyada ciddi problem yaratmasa da, yay aylarında yağıntının normadan artıq olduğu təqdirdə təzahür edir. Qeyd etmək lazımdır ki, İzu xurma sortu digər mədəni sortlarla müqayisədə bu xəstəliyə qarşı daha çox həssas olur. Xəstəliyin təsiri nəticəsində bitkinin fotosintez gücü zəifləyir və yarpaqlar payız aylarında vaxtından əvvəl tökülür. Yarpaqların tökülməsi nəticəsində meyvələrin ölçüsü cari mövsümdə kiçilir və növbəti mövsümlərdə çiçəklərin və yarpaqların inkişafı üçün lazım olan karbohidrat ehtiyatı azalır. Ona görə də payız aylarında yarpaqların sağlam olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xəstəliyi törədən orqanizmlər yarpaqlarda və ya yarpağın əsasında hif şəklində qışlayır. Göbələk spora

yoluxmuş yarpaqlarda xəstəliyin təxminən 5-6 ay inkişaf etməsinə şərait yaradır və növbəti il üçün inokulyat mənbəyi olur. Patogen göbələklər əsasən su ilə yayılır. Bəzi fermerlərin verdiyi məlumata görə, bu xəstəlik quş əleyhinə torla örtülmüş mühitdə daha da kəskinləşir və bunun səbəbi rütubətin yüksək səviyyədə olması və yarpaqların daha gec qurumasıdır. Dairəvi yarpaq ləkəliliyi (*Mycosphaerella* spp). Simptomlar – Yarpaqda iri və dairəvi ləkələr əmələ gəlir. Ləkələrin ətrafında isə islaq və parıltılı haşiyə yaranır. Bu ləkələr bucaqvari ləkələrdən daha geniş və dairəvi olur. Xəstəliyi *Mycosphaerella* spp. orqanizmi törədir. Xəstəliyin inkişaf etməsi və yayılması – Xurma sortları bu xəstəliyə qarşı müxtəlif dərəcədə həssaslıq nümayiş etdirir. Beləki mərkəzində qəhvə rəngi və ətrafı qara olan bir lezyon gəlir və yarpaqlar erkən dökülür. Yarpaqlar tökülməmişdən öncə qırmızı rəng alır. Əsas infeksiya müddəti, 2 ilə 4 aylıq inqubasiya müddəti ilə May ayından Avqust qədərdir və xəstəliyin əsas simptomları Sentyabrın əvvəllərinə təsadüf edir. Xəstəliyin təsiri nəticəsində bitkinin fotosintez gücü zəifləyir və yarpaqlar payızın əvvəllərində vaxtından əvvəl tökülür. Yarpaqların tökülməsi nəticəsində meyvələrin ölçüsü cari mövsümdə kiçilir, tökülməyə başlayır və növbəti mövsümlərdə çiçəklərin və yarpaqların inkişafı üçün lazım olan karbohidrat ehtiyatı azalır. Xəstəliyi törədən orqanizmlər yarpaqlarda və ya yarpağın əsasında hif şəklində qışlayır. Göbək sporları yoluxmuş yarpaqlarda xəstəliyin təxminən 5-6 ay inkişaf etməsinə şərait yaradır və növbəti il üçün infeksiya mənbəyi olur. Patogen göbələklər əsasən su vasitəsilə yayılır. Antraknoz (*Colletotrichum gloeosporioides*). Simptomlar- Antraknoz xəstəliyinin müxtəlif simptomları vardır. Erkən mərhələdə aydın haşiyəli və çox kiçik “istiot ləkələri” müşahidə etmək olar. Bu simptomların yaranmasına əsasən *Colletotrichum gloeosporioides* orqanizmi səbəb olur. “İstiot ləkələri” müşahidə edilir və bunun səbəbi bitkinin stressə məruz qalmasıdır. Stressə məruz qalmış bitkidə antaknoza xas olan batıq, iri ləkələr deyil, “istiot ləkələri” əmələ gəlir. Xəstəlik inkişaf etdikcə ləkələr böyüyür və birləşir. Yarpaqda, cavan birillik zoğlarda və meyvədə batıq ləkələr də əmələ gələ bilər. Cavan zoğlarda, ortasında kiçik çöküntülər şəklində olan qara lezyonlar ortaya çıxır. Cavan zoğlar bərkidikcə lezyonlar qara rəngdən qəhvəyiyyə doğru dəyişir və çatlar əmələ gəlir. Sertləşdikcə lezyonlar da siyaha dönərək kahverengiyə döner və çatlar. Şiddətli isə sürgün ölür. Yarpaqlarda tökülmələrinə səbəb olan qara ləkələr ortaya çıxır. Meyvələrdə kiçik qara ləkə şəklində başlayan xəstəlik böyüyür və çöküntü formasında özünü göstərir. Belə simptomları *Colletotrichum* kimi orqanizmi törədir. Xəstəliyin əmələgəlməsi. Göbək adətən əvvəlki illərdə yoluxmuş budaqlarda qışlayır. Sporlar, ortalama istilik 15 °C veyah da daha yüksək olduqda çoxalır və yağış damcılarilə yayılır. Xüsusilə 20 ilə 27 ° C'də sürətlə yayılır. İlk simptomlar cavan zoğlarda görünür. Meyvələrdə iyun ayının əvvəllərində görülməyə başlayır və yağışlı havalardan asılı olaraq məhsul yığılmasına qədər yoluxma davam edə bilər. Xəstəliyin inkişaf etməsi və yayılması – Elmi tədqiqatlara görə, bəzi xurma sortları xəstəliyə qarşı daha çox həssas olur. Göbək sporları qurumuş budaqlarda, yarpaqlarda və meyvələrdə əmələ gəlir. Asma suvarma sistemləri, şəhli və yağışlı havalar göbək sporlarının yayılması üçün əlverişli şərait yaradır. Meyvələr tutum mərhələsindən məhsul yığılmasına kimi infeksiyaya qarşı həssas olur. Göbəkklə meyvənin qabığına nüfuz edərək yetişmə mərhələsinə kimi sükunətdə qalır. Xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri -Mankozeb – Mankozeb funqisidinin dairəvi yarpaq ləkələrinə qarşı effektiv təsir göstərməsi sübut edilib. Bu kimyəvi preparat çiçəkləmə mərhələsindən sonra məhsul yığılmasına kimi hər 3-4 həftədən sonra səpilir. Məhsul yığılmasına 4 həftə qalmış dərmanın səpilməsini dayandırmaq lazımdır. Dərmanın xurma ağaclarına tam yayılması üçün (hər kvadrat santimetrə 70-100 və ya daha artıq damcının düşməsi üçün) səpici avadanlıqları kalibrləmək və onları düzgün qaydada işləməsini təmin etmək lazımdır. Funqisidin meyvələrə tam yayılıb yayılmadığını və çiləyici avadanlığın düzgün təzyiq səviyyəsində işləyib işləmədiyini yoxlayın. Xlorotalonil – Xurma bağlarında xlorotalonilin cüzi dərəcədə, lakin müəyyən məhdudiyətlərlə istifadə olunmasına icazə verilir. Bu funqisid yalnız erkən çiçəkləmə

mərhələsində və ya yığımdan sonra tətbiq olunmalıdır, əks halda yarpaqların yanmasına və meyvələrin tökülməsinə səbəb ola bilər. Bəzi fermerlər xlorotalonili (Bravo®) çiçəkləmə mərhələsindən qabaq 3 dəfə səpir. Ümumiyyətlə, yarpaq xəstəliklərinə qarşı mübarizə aparmaq və meyvə tökülməsinin qarşısını almaq üçün bu dərmanı məhsul yığımından sonra da səpmək olar. Xlorotanonilin (Bravo®) üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, yağıntılı dövrdə Mankozebdən daha yaxşı yapışır. Meyvə bağının idarə edilməsi üçün tətbiq olunan strategiyalar – Ağacları budayaraq orta hissəni açmaq lazımdır ki, səpilən dərman bütün hissələrə nüfuz edə bilsin. Sıx yarpaq örtüyü maye dərmanın yayılmasına mane olur. Göbələk sporlarını daşıyan hissələr (infeksiya mənbəyi) kəsilməli və yerdə qalmış meyvələr bağdan çıxarılmalıdır. Ağacın budaq örtüyü ilə torpaq səthi arasındakı 50 santimetrlik hissəni budayın. Belə olduqda, çətinin nəmliyi azalır və səpilən dərmanlar ağacın hissələrinə optimal dərəcədə yayılır. Budanmış hissələri mümkün vaxt ərzində meyvə bağından çıxarın və ya tez mulçalayaraq təbii yolla parçalanmasına şərait yaradın. Əgər qurumuş yarpaqlar və ya budanmış budaqlar ağacın altında qalarsa, onları 50 mm və ya daha qalın saman mulçası ilə örtərək göbələk sporlarının ağaca hərəkət etməsinin qarşısını alın. Yarpaqları və mulçanı islatmaqla onların parçalanmasını sürətləndirmək olar. Mövsüm ərzində meyvələrin hər hansı xəstəliyə yoluxub yoluxmadığını yoxlayın və zərurət yarandıqda xəstəliyin kəskinləşməməsi üçün profilaktik tədbirlər görün. Meyvə xəstəlikləri davamlı olaraq problem yaratdıqda kimyəvi dərmanların mütəmadi olaraq səpilməsi tələb oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.britannica.com/plant/palm-tree/Characteristic-morphological-features>
2. <https://www.quora.com/What-are-some-characteristics-of-ferns-and-palms>
3. <https://gardenerdy.com/plant-diseases-caused-by-fungi/>

QIDA BİTKİSİ OLAN QULANÇARIN (ASPARAGUS OFFICINALIS L.) BECƏRİLMƏ TEXNOLOGİYASI

a.e.f.d, dosent Çingiz Salman oğlu Əliyev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
b.f.d, dosent Nilufər Bəhram qızı Hüseynova
AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağı
drnilufar@mail.ru

Xülasə

Məqalədə qulançarın (*Asparagus officinalis* L.) becərilməsi, növ tərkibi və istifadə xüsusiyyətləri, müşahidə olunan xəstəlik və zərərvericiləri, eyni zamanda bitkinin növləri və seleksiya üsulları haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Seleksiya işləri aparılan zaman bitkinin cins tipi, çoxilliyi, vegetativ çoxalma xüsusiyyətlərindən də bəhs edilir.

Açar sözlər: adi qulançar, becərilmə texnologiyası, qulançarın seleksiyası, sort, torpaq.

Giriş

Yaşadığımız dövrdə ən ciddi sosial, siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri də elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadə edilməsidir. Elmi-texniki tərəqqi elm və texnika arasında sistemli əlaqə yaratmaqla onları vahid prosesdə birləşdirir.

Qida sənayesində elmi-texniki tərəqqinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun əsas istiqamətlərindən kompleks istifadəsi vacib şərtlərdən biridir. İstehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması qida məhsullarının istehsalında sənaye metodlarının tətbiqi əsas yer tutur. Xammalın emalı və qida məhsullarının istehsalı üçün müəyyənləşdirilmiş müasir aparatların, innovativ texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi, avadanlıqlarda və qurğularda, mexanizmlərdə baş verən fiziki-kimyəvi proseslərin qanunauyğunluqlarının tədqiqi ilə sıx əlaqədədir. Bu baxımdan belə bir tədqiqat işinin aparılması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qulançar (*Asparagus officinalis* L.) dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, respublikamızda da öz dad keyfiyyətinə və qida əhəmiyyətinə görə ən çox istifadə edilən tərəvəz məhsullarından biridir. *Asparagus* cinsinə dünyada 200-dən çox növ daxil edilmişdir ki, onun Qafqazda 10, Azərbaycanda isə 9 növünə rast gəlinmişdir [Ращипкин, 2017, İbadlı, 2005]. Respublikamızın regionlarında yabarı şəkildə yetişən bu bitkinin yalnız bir növü - dərman və ya adi qulançar (*Asparagus officinalis* L.) qida üçün istifadə olunur. Qulançar erkən yazda kökümsovdan inkişaf edən şirəli zöğlərinə görə yetişdirilən ən qədim bitkilərdən biridir. Naxçıvan MR-nın bütün rayonlarında, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zakatala rayonlarında, İsmayilli, Ağsu, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarında təbii florada yabarı formada, daşlı-cıncıllı yamaclarda, ən çox quru, qarətikan kollarının ətrafında bitir. Qulançar bitkisinin təzə halda regionların torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq təzə halda 2 ay müddətində istifadə olunur. Onun xeyli hissəsi bitki üzərində qalır, xarab olur və zay məhsul kimi atılır. Bu qiymətli qida məhsulundan əhalinin mövsümü xarakterli yox, bütün il ərzində istifadə etməsi onların sağlam yaşamaları baxımından çox önəmlidir və iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Həmçinin regionlarda qulançarın mədəni halda innovativ texnologiya ilə becərilməsi, əkin sahələrinin artırılması və onun bütün il ərzində saxlanması hesabına xammal bazasının yaradılması aktual məsələlərdən biridir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi respublikanın regionlarında qulançarın yerli və xarici mənşəli genofond materiallarının məhsuldarlığını, becərilmə texnologiyasını, əlverişli növlərin seçilməsi və onların təsərrüfatlara tətbiqindən ibarətdir. Mövcud tədqiqat işi 2019-2022-ci illərdə qulançarın yerli və xarici mənşəli genofond materiallarının təsərrüfat-bioloji əlamət və xüsusiyyətlər kompleksinə görə hərtərəfli

qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanmışdır. Qeyd edilmiş müddət ərzində AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağının ərazisində qulançarın 6 ədəd nümunəsi məhsuldarlığa, bitkinin əsas xəstəliklərə qarşı davamlılığına, məhsulun daşınma və saxlanma qabiliyyətinə və emala yararlığına görə qiymətləndirilmişdir. Vegetasiya dövründə ontogenezin əsas boyatma və inkişaf fazaları üzərində müşahidələr “Tərəvəzçilik və bostançılıqda tarla müşahidələrinin metodikası” [Доспехов,1985] əsasında icra edilmişdir. Vegetasiya dövründə ən əlverişli qulançar növləri üzrə zoğların biokimyəvi analizi keçirilmişdir. Bu zaman zöglərdə və meyvələrdə quru maddənin miqdarı refraktometrik üsulla, şəkər-Bertrana görə, ümumi turşuluq- qələvi ilə titrləşdirmə yolu ilə, vitaminlər qrupu İ.K.Murri üsulu ilə [Ермаков, 1992] təyin edilmişdir.

Kultivarın dəyərliliyi. Qulançarın az kalorili olması sağlam həyat tərzini keçirən və pəhriz həvəskarlarını daim cəlb edir. Belə ki, 100 qr. qulançar bitkisinin zoğları növlərdən asılı olaraq 3.8-4.1 qr. karbohidrat, 0,11-0,14 qr. yağlar, 2,1-2,5 qr. zülallardan ibarətdir. Qidalılıq dəyəri 20-25 kkal-dir. Qulançarın tərkibində yağlarda həll olunan A-beta-karotin, alfa-karotin, E və K vitaminləri, suda həll olunan C, B1, B2, B3,(PP),B4, B5, B6, və B9 vitaminləri vardır. Mikroelementlərdən – dəmir, kalium, maqnezium, manqan, mis, natrium, selen, fosfor və sink mövcuddur. Qulançarın bütöv gövdə hissələri karotin, kumarin, riboflavin, tiamin, asparagindən ibarətdir [Сафонов, 1995].

Xalq təbabətində kökümsovu, kökü, cavan zoğları və meyvələrindən hazırlanan dəmləmələr sümük toxumalarının möhkəmlənməsində, böyrəklərin, qaraciyərin və ürəyin fəaliyyətinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Kumarin qanı təmizləyir və qanda laxtalanmanın əmələ gəlməsinin qarşısını alır, bədəndən şlakları və toksinləri çıxarır. Kosmetologiyada şirəsi dərinini təmizləmək və nəmləndirmək üçün istifadə olunur. Qulançarın cavan zoğlarından mürəbbə və marmelad hazırlanmasında istifadə edilir [Николайчук, 1995].

Qulançarın bioloji xüsusiyyətləri. Qulançar Asparagaceae fəsiləsindən olan çoxillik, ikiyillik, soyuqadavamlı ot bitkisidir. Toxumun cücərdiyi anından bitki suyu və qidalı maddələri udan lifli kök sistemi, həmçinin həmin qidalı maddələri özündə ehtiyat kimi saxlayan kökümsov əmələ gətirir. Qulançarın kökümsovu bir istiqamətdə inkişaf edərək ətrafında ətli, silindrik kök yumruları əmələ gətirən zəif şaxələnmiş və qalınlaşmış yeraltı zoğdur. Qidalı maddələrin əsas kütləsi həmin kök yumrularında toplanır. Əkindən asılı olaraq bitkinin kök sistemi torpağın 27-48 sm dərinliyinə işləyir. Lakin bəzi köklər 2,1-2,5 m dərinliyə nüfuz edir ki, bu da bitkinin yaşı və yeraltı qrunut sularının yerləşməsindən asılıdır. Aşağı hissədən quruyan kökümsov vegetativ tumurcuq halqaları ilə birlikdə yavaş-yavaş torpağın səthinə doğru qalxır.

Yaz aylarında torpaqda temperatur yüksəldikcə tumurcuqlardan qalınlığı 0,7 ilə 1,8 sm arasında dəyişən çoxsaylı şirəli və incə zoğlar böyüyür. Torpağın altında olan kök sistemindən işıqsız mühütdə etilərə olunmuş zoğlar torpaq səthinə çıxarkən yaşıllaşır və inkişaf prosesində qalınlaşaraq kobudlaşır. Cavan zoğlar delikates məhsul kimi istifadə olunur. Yan budaqların böyüməsi və zoğların qabalaşması yalnız dekorativ məqsədlər və diş fərdlərdən toxum əldə etmək üçün sərfəlidir. Qulançarın yarpaqları zoğların üzərində yerləşən üçbucaqlı pulcuqlardır. Pulcuqların qoltuğundan yan zoğlar və bir neçə iyneşəkilli budaqcıqlar yarpaq funksiyasını yerinə yetirən “kladodilər” inkişaf edir. Pulcuqların qoltuğunda və zoğların düyünlərində kiçik həşəratlar və arılar tərəfindən tozlanan xırda solğun yaşıl çiçəklər formalaşır. Qulançar bitkisinin meyvəsi 2-3 kameralı giləmeyvə olub yetişəndə parlaq-qırmızı və ya narıncı rəngə çalır. Giləmeyvənin hər kamerasında 1-2 toxum inkişaf edir. Bitkinin yetişmiş toxumları parlaq-qara rəngdə olur. Forması üçtənlilik piramida şəkillidir. Toxumun ölçüsü 3-4 mm arasında olur. 1000 ədəd toxumun kütləsi bitkinin növ və sortlarından asılı olaraq 17-19 qr təşkil edir. Yetişmiş toxumlar cücərmə qabiliyyətini 3-5 il müddətinə qədər saxlayır (şəkil1).

Qulançar bitkisinin plantasiyası 15 il müddəti üçün salınır, artıq inkişaf mərhələsinin 2-ci ili məhsul əldə edilir. Dördüncü ilində əkin sxemindən aqrotexniki qulluqların vaxtında aparılmasından asılı olaraq 1 ha sahədən 18 tondan çox məhsul götürmək olar (şəkil 2).

Şək. 1. Bitkinin ümumi görünüşü
sxemi

Şək.2. Yeni zoğların əmələ gəlmə

Becərmə texnologiyası. Qulançar toxum, yetkin kökümsovların bölünməsi, invitro toxuma kulturası metodu ilə çoxaldılır. Toxumların qabığının möhkəm olması səbəbindən onlar hətta 18-220 C -də yavaş-yavaş cücərlər. Toxumların cücərmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə onları 3-4 sutka +30 + 350 C-də qızdırılmış suda isladılır, hər gün suyu dəyişməkdə +250C-də qurudulur.

Toxumlar fevral ayının birinci on günlüyündə bir-birindən 4-5 sm məsafə saxlamaq şərti ilə 2-3 sm dərinlikdə yeşiklərə səpilir. 8-11 sm hündürlükdə böyümüş bitkilər 15x20 sm əkin sxemi üzrə açıq sahəyə köçürülür, suvarılır və kölgələndirilir. Cücərtilər üçün 2/3 hissə torf və 1/3 qum qarışığından ibarət qidalı substratdan istifadə edilir. İnkişaf prosesində bitkilər 0,5% - li kompleks gübrə məhlulu ilə qidalandırılır.

Torpağa payız fəslində 15-20 kq/m² üzvi gübrə, 50-65q/m² ikiqat superfosfat və 60-70q/m² 40%-li kalium duzu verilir. Yaz-yay əkinləri zamanı torpağa 25-30q/m² azot gübrələri verilərək 23-25 sm dərinlikdə şumlanır. Sonra 24 sm dərinliyi olan şırımlar və yaxud tirələr qazılaraq içərisi çürümüş peyin ilə doldurulur.

Şitil və ya klon bitkilər açıq sahə şəraitinə aprel-may aylarında 50x90 sm sxemi üzrə 6-8 sm dərinliyində torpağa basdırılır, suvarılır, cərgələrində 3 dəfə becərmə əməliyyatı aparılır. Məhv edilmiş şitillər yeniləri ilə əvəz edilir. Qulançar bitkisinin zoğlarının toplanmasına üçüncü ilində başlamaq məsləhət bilinir. Zoğların toplanması 3-4 həftədən artıq olmamalıdır. Bitkilərin zoğları 15-20 sm uzunluğunda olduqda xüsusi hazırlanmış mexaniki bıçaqlardan istifadə etməklə çəp formada kəsilməsi daha məqsədəuyğundur. Hər bitkinin məhsulu tamamilə yığılır, yuyulur, lazımsız hissələri atılır, çeşidlənir, qablaşdırılır və istifadəyə hazır vəziyyətə gətirilir. Hazır məhsul 0,5-1,0 kq-lıq dəstələrə bağlanmış vəziyyətdə qaranlıq anbarlarda +1-+30C temperaturda saxlanılır.

Qulançarın zərərverici və xəstəlikləri. Asparaqusda zərərverici və xəstəliklərə az təsadüf edilir. Buna baxmayaraq bitkinin məhsuldarlığına ciddi ziyan vurulmaması üçün onlarla zamanında mübarizə aparmaq vacib amillərdəndir. Əsas zərərvericilərdən

qulançar böcəyini, milçəyini və mənənəsini, xəstəliklərdən isə pas, fuzarioz solğunluğu, yaşıl kif, bənövşəyi kök kifi, qırmızı kök çürüyünü göstərmək olar. Mübarizə tədbirləri qulançarın becərilməsinin ikinci-üçüncü ilindən sonra böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bitkilərə aqrotexniki qaydalara uyğun düzgün riayət edilməsi, zədələnmiş zoğların və köhnə gövdələrin çıxarılması, böcəklərin əllə toplanması petisidlərdən istifadə etmədən xəstəliklərdən qorunmağa zəmin yaradır.

Yaz və payız fəsillərində qulançar bitkisini Bordo məhlulu və ya funqisidlərdən Fitosporin, Topaz, Topsin M. ilə profilaktik çilənməsi onu xəstəliklərdən qoruyur. Kimyəvi mübarizə tədbirlərini məhsulun yığımindan 15-20 gün qabaq və ya yığımdan sonra aparmaq məsləhət bilinir. Seleksiya prosesini sürətləndirmək məqsədilə bitkilərin məhsuldarlığına görə ilkin diaqnostikası, yəni cürcətilərin kütləsi inkişaf edən zoğa görə bitkinin hündürlüyü, bitkidə olan zoğların sayı böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da arzu edilməz formaların ilkin mərhələdə aradan qaldırılmasına münbit şərait yaradır.

Yüksək məhsuldarlığına, əsas xəstəliklərə davamlılığına, məhsulun daşınma, saxlama və emala yararlılığına görə seçilmiş və təsərrüfatlarda sınaq işləri nəticəsində perspektivli olması təsdiq edilmiş qulançarın növ və sortunun əkin sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə, onların ilkin və reproduksiya toxumçuluğunun təşkili tövsiyə olunur.

TECHNOLOGY OF CULTIVATION OF ASPARAGUS (*ASPARAGUS OFFICINALIS* L.) A FOOD PLANT

PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor Chingiz Salman Aliyev
Azerbaijan University of Tourism and Management

PhD in Biology, Associate Professor Nilufar Bahram Huseynova
Central Botanical Garden of ANAS

drnilufar@mail.ru

Abstrakt: The historical referend of asparagus (*Asparagus officinalis* L.) its composition and proctical use is given biological and agrotechnical features of culture, the most common diseases and pests are presented. Crades and methods of selection work. Sexual type of asparagus, perennial orienties and the ability of planrs to vegetative propagation are important faktors in asparagus breed.

Keywords: *Asparagus officinalis* L., technology of cultivation, selection of asparagus, varieties, soil.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbadlı Oruc. Qulançar və ya Mərəcəyüd. Bakı, 2005, 24 s.
2. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М.: Колос, 1985, 435 с.
3. Ермаков А.И. Методы биохимического исследования растений. М.: Колос, 1992, 306 с.
4. Николайчук Л.В., Козюк Е.С. Спаржа лекарственная. Растения целители. Минск, 1995, с.222-224
5. Ращупкин А. Спаржа-подспорье для дальновидного фермера. Белорус. сел.хоз-во, 2017, №2, с.74-76
6. Сафонов Н.Н. Спаржа аптечная, спаржа обыкновенная. Домашняя энциклопедия полезных растений. МГОО, Транспорт-1995.-с.136-138.
7. Электронный ресурс: <https://hdach.ru/Expert/chudo-sparzha-vyraschivanie-posadka-i-uhod-15519/html/>

SU BİTKİLƏRİNİN AQRAR SAHƏDƏ İSTİFADƏ OLUNMASI

ПРИМЕНЕНИЕ ВОДНЫХ РАСТЕНИЙ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

APPLICATION OF AQUATIC PLANTS IN THE AGRICULTURAL SECTOR

b.f.d.,dos. Mahilə Camal qızı Şahmuradova
magistrant: Küşvər Bayram qızı Bağirova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə şəhəri
smahila@mail.ru
kusver.bagirova@mail.ru

Xülasə. Məqalədə yosunların aqrar sahədə əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Yosunlar qiymətli qida məhsulu olmaqla yanaşı, gübrə və yem kimi də çox faydalıdır. Yosunlardan hazırlanan yem, ən keyfiyyətli yem hesab olunur. Balıqçılıq təsərrüfatının inkişafında, xüsusi ilə balıqların qidalanmasında yosunlar böyük rol oynamaqla yanaşı su hövzələri, onların çirklənməsi, çirkab suların öz-özünə təmizlənməsi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Yosun, Chlorella, Yem, Gübrə, Sapropel

Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi üçün Aqrobiznes və idarəetmə böyük rolu var. Baxsaq görə ki, Yer şərinə baş verən qida çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün kulturalda yetişdirilən yosun ölkələr üçün nə dərəcədə xeyirlidir və qida azlığını yüngülləşdirə bilər. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında yem çatışmadığı zamanlarda mal-qaranı yemləmək üçün yosun növlərindən qədimdən bəri istifadə olunmaqdadır. Məsələn Fucus və Laminaria -dan dəniz sahillərindən yaşayan xalqlar istifadə etmişlər. Bir çox ölkələr bu təcrübələrdən yararlanaraq yemlənmədə su bitkilərindən olan yosunlardan geniş istifadə edirlər. Amerikada mal-qara üçün yosundan hazırlanan yem, ən keyfiyyətli yem kimi satılır və təsərrüfatlarda geniş tətbiq olunur. Su bitkilərinin balıqçılıq təsərrüfatının inkişafında da çox böyük rolu var, xüsusi ilə balıqların qidalanmasında əsas rol oynayır. [Тылик К.В. 2014]

Dəniz yosunları və onların emalından alınan məhsulları heyvandarlıqda, həm də bir sıra ölkələrin bitkiçiliyində geniş tətbiq edilir və bunun sayəsində kənd təsərrüfatının bu sahələrində istehlak ildən ilə artır. Sahilboyu zonalarda mal-qaranın ləpədyənlə atılmış su bitkilərilə otarılması, heyvandarlıqda makrofitlərin tətbiqinin ən sadə üsuludur, İslandiyanın, Şotlandiya, Danimarka, Yeni Zelandiya, ABŞ-ın və başqa ölkələrin dəniz kənarı rayonları kənd təsərrüfatında bu təcrübəni tətbiq edərək yararlanırlar. Həmçinin yosundan alınan yemin tədarükü heyvanların (borda) kökəldilməsi üçün tətbiq edilir, xüsusən yosunlardan qida əlavəsi kimi, yemin tərkibinə qatılaraq istifadə olunur. Yosunların qidalılıq dəyəri yüksək olan növlərinin unu belə, ot yemlərinin tərkibindəki zülalların, karbohidratların və piylərinin miqdarını üstələyir (cədvəl. 1). Yosunlardan hazırlanan qida, amin turşusu, azotlu maddələrin, makro və mikroelementlərin fizioloji cəhətdən qiymətli kompleksinin olması ilə qidalılıq dəyərini daha da artırır [Садчиков А.П., Кудряшов М.А. 2005]

Yosun unnda və ənənəvi kənd təsərrüfatı yemlərinin tərkibində olan əsas kimyəvi maddələrin quru kütləsi % (Ədəbiyyat məlumatı)

Cədvəl 1.

Tədqiqat obyektı	su	kül	zülal	yağ	karbohidratlar
Yosun unu					
Norveç	13,6	16,1	6,9	4,4	36,0
Şotlandiya	15,5	27,5	10,9	1,5	35,3
Yüksəkkeyfiyyətli ot	14,3	-	9,7	2,5	41,4
Yulaf	13	3-10	34	8,58	2

Bioloji xüsusiyyətlərinə görə yosun yemlərinin tərkibi çox qiymətlidir, tərkibində lipidlərin miqdarı yüksəkdir, yarımdoymamış yağ turşuları (təxminən 40%) var. Onlar heyvanlarda bərpa proseslərini gücləndirir və lipid mübadiləsini normallaşdırır. Dəniz makrofitlərinin tərkibində heyvanlar üçün lazım olan bioloji aktiv maddələr, xüsusi vitaminlər kompleksi və B, C, D vitaminlər qrupu və karotin var, bunlar immunitetin artmasına imkan yaradır. Yosunlardan hazırlanan yem, heyvanlara müxtəlif formada (təzə, havada qurudulmuş, yarma və un şəkilində) verilə bilər [Azarashvili A. I. 1980]

Yosunların tərkibində olan karbohidratlar heyvanların bədənində kalsiumun ifrazatını zəiflədir, sümükləşmə prosesini sürətləndirir. Buna görə də yosunlardan hazırlanan yemlərlə heyvanların hamilə və laktasiya dövründə qidalanması çox əlverişlidir. Heyvanların bədənində yosun karbohidratları enerji mənbəyi rolunu oynayır.

Müxtəlif ev heyvanlarının və quşların yem rasionunda yosun qatqılarının tətbiqi üzrə sınaqların nəticələri göstərir ki, yosun unun yemlərə qatılması kənd təsərrüfatında heyvandarlıq məhsulunun keyfiyyətini yaxşılaşdırır və artımını yüksəldir. Yosunlar belə ki, inəklərdə südü çoxaldır və yağlılığını artırır. Quşlarda yumurtlama qabiliyyəti yüksəlir, qoyunlarda - keyfiyyət və yunun sıxlığına səbəb olur [Возжинская Б, Каменев А.Н.1994 г.]

Bir hüceyrəli Chlorella yosunu nadir vitaminlər yığımını özündə cəmləşdirib. Onun tərkibində olan A provitamininin miqdarı itburnuda və ya quru qaysıda olan miqdardan 7-10 dəfə artıqdır. Chlorella –zülalın, karbohidratların, lipid və vitaminlərin aktiv ştammidir və becərmə şəraitlərinin dəyişdirilməsindən asılı olaraq bu maddələrin nisbəti asan nizmlanır. Adi mineral mühitdə yetişdirildiyi zaman, quru Chlorella biomassasının tərkibində 40–55% zülal, 35% karbohidrat, 5–10% lipid və 10% qəder mineral maddələr olur. Azotla zəngin olan mühitdə bitən Chlorella əksərən tərkibində zülal toplayır, azotun defisiti zamanı o əsasən piy və karbohidratları sintezləşdirir, mühitə qlükoza və asetat əlavə edildikdə isə, bu tərkibdə karotinoidlərin artması müşahidə olunur və s. Əmələ gətirilən zülalın keyfiyyətinə görə Chlorella, yem və qida məhsullarının tərkibinə qatılması üçün çox üstün bir mənbədir, onun tərkibində bütün tələb olunan amin turşuları (hətta əvəzedilməz) mövcuddur [Z.İ.Hümbətov, M.C.Şahmuradova, A.S.Sərdarova, E.Z.Ağayeva 2016.]

Burada belə nəticəyə gəlmək olur ki – su mühitində yaşayan bütün canlılar vitaminlərlə zəngindir, xüsusilə də Chlorellada olan vitaminlər demək olar ki, , heyvan yemi üçün, qida əlavələri kimi yemə qatılırsa daha yaxşı təsir edər.

Yaşıl yosunlardan əldə edilən yosun gübrələrinin tərkibində fosfor, qeyri-üzvi duzlar, həm də üzvi zəif və yüksəkpolimer şəklində fosfatlar var ki, bunlar da peyinin tam əvəzedicilərdir.

Bəzi yosun növlərində azotun, fosforun və külün miqdarı, quru kütlənin %-i (Ədəbiyyat məlumatları

Cədvəl 2.

Yosunlar	azot	fosfor	kül
Alaria	2,13	0,43	29,2
Fucus	2,70	0,25	17,7
Laminariya	1,69	0,23	27,9
Enteromorpha	2,58	0,31	45,4
Ulva	3,75	0,29	29,1
Palmaria	4,04	0,32	267

Yosunlarda azot və fosfordan əlavə, bitkilər tərəfindən çox tez mənimsənilən kalium da var. Tətbiq olunan bütün növ kalium gübrələri laminariya yosununda başqa bitkilərə nisbətə daha çoxdur (cədvəl 2.). Yosun kalium duzlarının qiymətli mənbəyidir, əsasən kalium karbonat, mürəkkəb tərkibli gübrə olan yosun külündədir. Tərkibində kalium, kalsium, fosfor, kükürd ilə yanaşı, həmçinin mikroelement kimi manqan, molibden, bor, maqnezium və s. elementləri də var. Yosunun külü qələvi gübrədir, buna görə də torpaqları əhəngləmək üçün istifadə edilə bilər. Xüsusən də fucus və xlorella yosunlarından hazırlanan kübrə daha geniş istifadə edilir, onların tərkibində çoxlu miqdarda kalium duzları vardır. Bu gübrələr pomidor, bibər, badımcın, bostan və digər tərəvəz bitkilərinin inkişafını sürətləndirir, həm də çox məhsul verməsinə təmin edir [Т.В.Пучкова, Г.А.Белякова, Г.Н. Барашков 2018]

Kənd təsərrüfatı üçün çox vacib olan effektiv üzvi-mineral gübrə sapropeldir. Sapropel (yunan sözü olub, «sapro» - çürüntü və «pelos»-lil, palçıq) – deməkdir. Sapropel - şirin göl çöküntüləridir. Onlar qədim su sakinlərinin (heyvan, balıq, bitki, mikroorqanizmlərin) qalıqlarıdır. Göl və hovuz lili - sapropel, torpaq münbitliyinin yaxşılaşdırılması üçün gübrə və sorbentlər kimi istifadə edilir.

ALGAMAX Plus – maye şəklində dəniz yosunundan (Ascophyllum nodosum) əldə edilən üzvi maddələrlə zəngin bir gübrədir. Bu gübrədən laboratoriyada istifadə olunaraq təcrübədən keçirilmişdir. Gübrə əlverişsiz hava şəraitində bitkilərdə meydana gələ biləcək stress şəraitini azaltmaq üçün əla bir məhsuldur. Əkin müddətindən əvvəl məhsul toxumlarla qarışdırıldıqda cücərmə dərəcəsi artır və buna görə də bitkinin sağlam olmasını təmin edir və güclü quruluşa malik olur.

Məhsul normal saxlama şəraitində (sərin və sərin mühitdə) kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərini üç (3) il ərzində saxlayacaqdır. Dəniz yosunu ekstraktı bitki fəaliyyətini sürətləndirmək və böyüməni tarazlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Daha sağlam bir bitkiyə sahib olmaq, daha keyfiyyətli meyvə və məhsuldarlığa sahib olmaq üçün tövsiyə olunur. [Perry, C., Steduto, P., Allen, R. & Burt, C. 2009.]

- Bioloji aktivliyi artırır.
- Çiçəklənmə və meyvə verməyi gücləndirir
- Meyvənin miqdarını artırır.
- Məhsulun miqdarını və keyfiyyətini artırır.

Hövizlərin çirklənməsi, onların təmizlənməsində hidrobiontların rolu böyükdür. Onlar haqqında məlumatlara Çexoslovakiya hidrobioloqu V.Sladeçekin [Сладечек В. 1977] və s. əsərlərində rast gəlinir. Bəzi yosunlar heterotrof orqanizmlərlə birlikdə çirklə suları təbii olaraq təmizləyirlər. Onların bir çoxu çirklə və duzlu suların indikatorudur [Винберг Г.Г. 1973]

Qeyd etmək lazımdır ki, su mənbələrinin çirklənməsinin əsas səbəblərindən biri təmizlənməmiş sənaye və məişət tullantılarının oraya axıtılmasıdır. Tərkibində neft və neft məhsulları, radioaktiv maddələr olan suların şirinsu hövizlərinə axıtılması, xüsusilə təhlükəlidir. Onlar suyun keyfiyyətinə təsir edir, onun bitki və heyvanat aləmini məhv edir.

Suda yaşayan mikro və makroorqanizmlər müxtəlif növ tərkibli olub yüksək biokütləyə malikdirlər. Belə bir yüksək biokütləyə malik olan orqanizmlər «sanitar» rolu oynayaraq suyu süzür, onu zərərli tullantılardan və zəhərli maddələrdən təmizləyir, habelə patogen mikro-orqanizmlərlə qidalanaraq suyu sağlamaşdırırlar. [Винберг Г.Г. 1973]

Beləliklə təbii şəraitdə su hövzələrinə müxtəlif tullantılar şəklində düşmüş üzvi maddələr, bakteriyalar və digər orqanizmlər parçalanaraq sadə maddələrə ayırırlar. Nəticə də onlar qeyri-üzvi maddələrə CO₂, NH₃, HNO₃ və başqalarına çevrilirlər. Beləliklə, üzvi maddələrlə zibillənmiş pis qoxu verən su hövzələri bir neçə müddətdən sonra tamamilə təmizlənir. Su mikroorqanizmlərinin fəaliyyəti cəyəsində əmələ gələn bu proses suyun öz-özünə təmizlənməsi adlanır [Сладечек В. 1977]

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

1. Азарашвили А. И. Биологические активные вещества и другие природные соединения морских водорослей. // Тр. ин-та фармахимии. 1980. – С. 335.
2. ВОДРОСЛИ:наука практика перспективы для красоты и здоровья / Т. В. Пучкова, Г. А. Белякова, Г. Н. Барашков и др. — ООО"Школа косметических химиков" Москва, 2018. — С. 344.
3. Возжинская. Б, Каменев А.Н. Эколого-биологические основы культивирования и использование морских донных водорослей. Москва "Наука", 1994 г.
4. Винберг Г.Г. Биологические процессы самоочищение на загрязненном участке реки. Минск.: 1973, 191 с.
5. Perry, C., Steduto, P., Allen, R. & Burt, C. 2009. Increasing productivity in irrigated agriculture: Agronomic constraints and hydrological realities. *Agricultural Water Management*, 96(2009): 1517- 1524.
6. Тылик К.В. Водные биоресурсы и аквакультура. М., Моркнига, 2014, 137 с.
7. Садчиков А.П., Кудряшов М.А. Гидробиология: Прибрежно-водная растительность (учебное пособие для студентов высших учебных заведений) // М.: Издательский центр «Академия», 2005. 240 с.
8. (Sladecsek V.) Сладечек В. Атлас сапробных организмов. Унифицированные методы исследования качества вод III. Методы биологического анализа вод. М., 1977, 227 с.
9. Z.İ.Hümbətov, M.C.Şahmuradova, A.S.Sərdarova, E.Z.Ağayeva Akvakulturalar Azərbaycan Respublikası Elm -Təhsil. Bakı-2016. 507s.

UOT 631.587(075.3)

FERTİRRİQASIYA SUVARMA VƏ GÜBRƏLƏMƏ TEKNOLOGİYALARININ BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ

Tədqiqatçı:Lamiyə Mirnaib qızı Mirsalahova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti Gəncə şəhəri
lamiyamirsalahova@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə fertirriqasiya sözünün mahiyyəti ilə yanaşı inyeksiya suvarma üsulu vasitəsilə suvarma suyu ilə suda həll olunmuş gübrə dozalarının birgə tətbiqinin məzmunu verilmişdir. Göstərilmişdir ki, ənənəvi suvarma və gübrələmə üsuluna nisbətən tətbiq edilən yeni suvarma və gübrələmə texnologiyasında suvarma suyuna 4 dəfə gübrə dozasına isə 5 dəfə qənaət edilir.

Açar sözlər: fertirriqasiya, ştusser, inyektor, drossel, aqrotexnologiya, doza

“Fertirriqasiya” anlayışı gübrələrin suvarma suyu ilə eyni vaxtda bitkilərin kök sistemin yerləşdiyi həcmə verilməsidir. Fertirriqasiya sözü ingilis dilində iki sözdən əmələ gəlmişdir: «to fertilize» – gübrə və «irrigation» - suvarma [2].

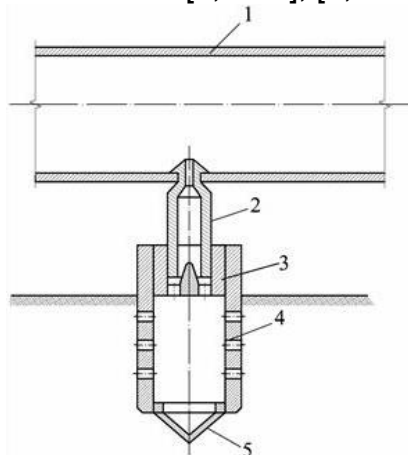
Fertirriqasiya texnologiyasının digər suvarma sistemləri ilə, ələlxüsus ineksiya suvarma sistemi vasitəsilə həyata keçirilməsi ümumən öyrənilməmişdir.

Gübrələrin suvarma suyu ilə bitkilərə verilmə texnologiyası B. Ber-Yosef [3,s.285-329], [4, s.1-77] tərəfindən ardıcıl olaraq öyrənilmişdir. Fertirriqasiyanın müasir bir aqrotexnologiya olması, onun bitki məhsuldarlığının artırılmasındakı rolu və ətraf mühitin çirklənməsindən mühafizə edilməsi C.Hagin, M.Sneh və A.Lovenqart-Aysisiegi [5, s.261] tərəfindən araşdırılmışdır.

U.Kafkafi [6, s.5-7] fertirriqasiyadan istifadənin mühüm aspektlərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, fertirriqasiya tətbiq edilərkən 4 əsas faktor nəzərə alınmalıdır: 1) bitkilərin növü və inkişaf fazaları, 2) torpaq şəraiti, 3) suvarma suyunun keyfiyyəti, 4) gübrələrin qiyməti və onun əlçatanlığı.

Fertirriqasiya üzrə nəzəri və eksperimental tədqiqatların təhlili göstərir ki, bu texnologiyanın effektivliyi, yalnız damcılarla suvarma sistemindən istifadə edilməklə öyrənilmişdir və onun çatışmayan çəhətləri mövcuddur. Ona görə də fertirriqasiyanın torpaqdaxili şaquli suvarma üsulu ilə aparılmasının tədqiqatını apardıq.

Müxtəlif gübrə normaları ilə aparılan təcrübələrə əsasən dozasının artırılması müəyyən həddə qədər məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarır. Lakin bu həddən sonra məhsuldarlığın azalması müşahidə olunur [1, 24s.], [7, 41s.],

Şək 1. İnektorun suvarma boru kəməri ilə birləşməsi:

- 1-suvarma boru kəməri;
- 2-ştuser;
- 3-drossel;
- 4-ineksiya borucuğu; 5-taxma ucluq.

Ənənəvi gübrələmə texnologiyasında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gübrələr əkin sahəsinə başdan-başa verilir və gübrə norması bir hektar sahə üçün təyin edilir. Lakin torpaq daxili fertirriqasiya gübrələmə texnologiyasında gübrə bütün sahəyə deyil, yalnız onun bitki altında olan hissəsinə verilir. Bu zaman bir hektar üçün təyin edilmiş gübrə norması mb tam sahəyə görə yox bir bitkiyə görə müəyyənləşdirilir. Odur ki, faktiki gübrə norması mfak gübrələnən sahəsinin azalması hesabına aşağıdakı ifadə ilə təyin ediləcək:

$$mfak = K mb$$

(1) burada mb - ənənəvi gübrələnmə üsulu ilə torpağa verilən gübrənin norması, kq/ha; K - gübrələnən sahənin azalma əmsəlidir və

$$K = \frac{\omega_{fak}}{10000}$$

ifadəsi ilə tapılır.

(2) burada $\omega_f = N \cdot f$ olub faktiki gübrələnən və ya nəmlənən sahədir, m N - bir hektarda bitkinin (üzüm tənəyinin və ya meyvə ağaclarının) sayı, ədəd; f - bir bitkinin gübrələnən və ya nəmlənən sahəsidir və aşağıdakı ifadə ilə tapılır:

$$f = \frac{\pi d^2}{4}$$

(3) burada d - bir bitkinin kök sistemində torpağın islanma zonasının (konturunun) diametridir, m.

Bir hektarda olan üzüm tənəklərinin və meyvə ağaclarının sayı və belə tapılır:

$$N = \frac{10000}{F}$$

- (4) burada F - bir bitkinin bir hektardan tutduğu sahə, m²;
a - cərgədə tənəklər və ya ağaclar arasındakı məsafə, m;
b - cərgələr arasındakı məsafədir, m.

Təsərrüfat şəraitində, ənənəvi gübrələnmə üsulunda 1 hektara 60 kq azot verilir. Üzüm bağında faktiki gübrə normasını aşağıdakı kimi təyin etmişik.

Əvvəlcə üzüm bağında bir hektarda yerləşən tənəklərin sayını təyin edirik. Tənəklərarası məsafə a=1,5 m, cərgələrarası məsafə b=3 m-dir. Bu qiymətlərə görə bir tənəyin tutduğu sahə $F = \frac{\pi d^2}{4} = \frac{3,14 \cdot 1,5^2}{4} = 1,77 m^2$ Bir hektar sahədə 1080 ədəd üzüm bitkisi vardır.

Sonra bir üzüm tənəyinin nəmlənmə sahəsini tapırıq. Təcrübələrə görə bir üzüm tənəyinin kök sistemində islanma konturunun diametri d=1,5 m-dir (3) ifadəsinə əsasən bir üzüm tənəyinin gübrələnmə və ya islanma sahəsi $f = 3,14 \cdot 1,5^2 / 4 = 1,77 m^2$ təşkil edir.

Daha sonra bu qiymətlərə - N=1080 tənək və f=1,77 m² əsasən bir hektarda faktiki gübrələnən və ya nəmlənən sahəni təyin edirik: $\omega_f = N \cdot f = 1080 \cdot 1,77 = 1912 m^2$.

(3.4.4) ifadəsi ilə gübrələnmə sahəsinin azalma əmsəlini tapırıq: $K = 1912 / 10000 = 0,19$.

Ən nəhayət, verilənə - $mb=60$ kq/ha normaya əsasən fertirriqasiya gübrələmə texnologiyasında (ineksiya suvarma sistemi tətbiq etməklə) faktiki gübrə normasını (1) düsturuna görə tapırıq:

$$mfak=K \cdot mb=0,19 \cdot 60=11,4 \text{ kq/ha.}$$

Hesabatdan görüldüyü kimi fertirriqasiya gübrələnmə texnologiyasında hər hektara verilən gübrə dozası ənənəvi gübrələnmə texnologiyası ilə müqayisədə 5 dəfə azalır. Yəni əkin sahəsinə verilən azot gübrəsinin itkisi 5 dəfə azalır. Bu aqrokimya təcrübəsində böyük nailiyyət sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova G.F. Samux rayonu üzümaltı boz-qəhvəyi torpaqların aqroekoloji səciyyəsi və münbitliyinin idarə edilməsi / aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı. -Bakı: 2021, -24 s.
2. Фертигация - внесение удобрений через систему капельного орошения /<https://www.neo-agriservis.ru/articles/tekhnologii-v-kapelnom-orochenii/fertigaciya-vnesenie-udobreniy-cherez-sistemu-kapelnogo/>, 2022.
3. Bar-Yosef B. Fertilization under drip irrigation // In: Fluid Fertilizer, Science and Technology. Ed. by D.A. Palgrave. Marcel Dekker, New York. - 1992.-pp. 285-329.
2. Bar-Yosef B. Advances in Fertigation // Adv. Agron. - 1999. - V. 65. - pp. 1-77
3. Hagin J., M. Sneh and A. Lowengart-Aycicegi. Fertigation - Fertilization through irrigation // IPI Research Topics No. 23. Ed. by A.E. Johnston. International Potash Institute, Basel, Switzerland. - 2002.
4. Kafkafi U. Global aspects of fertigation usage // Fertigation Proceedings, International Symposium on Fertigation Beijing, China. - 2005. - pp. 8-22.
5. Məmmədov M.İ. Açıq-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlarda üzüm bitkisi altında qida elementlərinin miqراسiyasının dəyişməsi // Azərbaycan aqrar elmi. - Bakı: 2013, №1, -s. 31-33.

U.D.K. 634.8; 631.52

ÜZÜM SORTLARININ BEYNƏLXALQ DESKRİPTORLA AMPELOQRAFİK SKRİNİNQİ, MEXANİKİ VƏ BİOKİMYƏVİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏYİNİ

b.f.d, dosent., Orucov Vüsal Məhərrəm oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
vusalorucov960@gmail.com

a.e.d professor., Səlimov Vüqar Süleyman oğlu
Azərbaycan Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
vugar_salimov@yahoo.com

Məhərrəmov İlqar Aslan oğlu
Azərbaycan Mikrobiologiya Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı,
Bakı, Azərbaycan
ilqar.1986@hotmail.com

Xülasə: Azərbaycanda becərilən bəzi yerli və introduksiya edilmiş üzüm sortlarının təsviri yaradılıb. Onların ampeloqrafik xüsusiyyətləri Beynəlxalq Üzümçülük Şərabçılıq Təşkilatının deskriptorları əsasında aparılıb. Üzüm kollarının müqayisəsi təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, onlar arasında bir sıra oxşar əlamətlər mövcud olsada, bir sıra əlamətlər məhz həmin sortlar üçün fərqləndirici və özəldir. Tədqiqat zamanı həm cavan, həm də formalaşmış yarpaqlar, eləcə də salxım və gilələr arasında müxtəliflik, eləcə də sortlar arasında fizioloji və bioloji xüsusiyyətlərinin polimorfizmi müşahidə edilmişdir. Həmin genotiplər yarpaqların morfoloji əlamətlərində, formasında; salxımın ölçüsü, forması və strukturunda; gilələrin forması, rəngi və ətrində; zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı mübarizədə; vegetativ müddətin davamlılığında; şəkərlik və turşuluğun toplanmasında; gilələrdə toxumların sayında bir-birindən xeyli fərqlənirlər.

Tədqiq edilən üzüm sortları bir çox əlamətlər üzrə oxşar olsalarda, bir çoxları üzrə fərqlidirlər. Yerli üzüm sortları morfoloji xarakteristikasının geniş spektrinə malikdirlər. Beləliklə Azərbaycanda becərilən üzüm sortlarının əksəriyyətinin morfoloji əlamətləri bənzər olsada, rənginə, formasına və gilələrin ölçüsünə, yetişmə müddətinə, istifadə istiqamətinə, texnoloji emalına, dadına, şəkər toplama qabiliyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Açar sözlər: ampeloqrafik skrininq, yarpaq, salxım, gilə, şəkərlik, titrlənən turşuluq.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan üzümün vətənindən biri hesab olunur [3]. Ölkəmizin müxtəlif bölgələrində həm süfrə, həm də texniki üzüm sortları yetişdirilir. Xüsusi ilə Abşeron yarımadasında, Gəncə-Qazax bölgəsində, Şamaxı rayonunda, şimal və cənub zonalarında həm yerli, həm də introduksiya olunmuş sortlar geniş yayılmış, onların üzərində tədqiqat işləri aparılmışdır. Ötən ilin may ayında biz bir sıra üzüm sortlarının cavan yarpaqlarında, cavan zoğunda, avqust ayında isə salxım və gilənin ampeloqrafik skrininqini apardıq. Skrininq Beynəlxalq Üzümçülük Təşkilatının (OVI) standartları əsasında və deskriptorlar Ədəbiyyatda göstərilən təsvirlərə müvafiq olaraq dəqiq aparılmışdır. Bundan başqa laboratoriya şəraitində biz üzüm sortlarının mexaniki göstəricilərinin təyini və yetişmiş üzüm sortlarında həm şəkərlik, həm də titrlənən turşuğu təyin etdik. Tədqiqat materialı kimi biz həm Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Tədris Təcrübə Təsərrüfatında, həm də Azərbaycan Üzümçülük Şərabçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun Mehdiabad qəsəbəsindəki üzüm kolleksiyası bağından toplanmış üzüm sortlarından istifadə olunmuşdur.

OVI	Nail	Kardinal	Prima	Xındo-qını	Əsgəri Kışımı	Ağadayı	Qaraşanı	Moldova
Cavan zoğ	001.3	001.3	001.3	001.3	001.3		001.5	001.5
	002.2	002.3	002.2	002.2	002.1		002.3	002.2
	003.5	003.7	003.3	003.5	003.1		003.9	003.5
	004.1	004.3	004.1	004.1	004.3		004.1	004.1
	005.1	005.3	005.1	005.3	005.1		005.1	005.1
	006.1	006.3	006.3	006.3	006.3		006.1	006.3
	007.2	007.3	007.2	007.2	007.2		007.3	007.2
	008.1	008.1	008.1	008.3	008.1		008.2	008.1
	009.2	009.3	009.2	009.2	009.2		009.3	009.2
	010.1	010.1	010.1	010.3	010.1		010.3	010.2
	011.1	011.1	011.1	011.1	011.1		011.1	011.1
	012.1	012.1	012.1	012.1	012.1		012.1	012.1
	013.1	013.1	013.1	013.1	013.1		013.1	013.1
	014.1	014.1	014.1	014.1	014.1		014.1	014.1
	015.1.2	015.1.2	015.1.2	015.1.2	015.1.2		015.1.3	015.1.2
	015.2.3	015.2.3	015.2.1	015.2.3	015.2.3		015.2.5	015.2.3
	016.1	016.1	016.1	016.1	016.1		016.1	016.1
017.9	017.7	017.3	017.7	017.9		017.7	017.9	
Cavan yarpaq	051.3	051.4	051.2				051.3	051.2
	052.5	052.5	052.3				052.5	052.3
	053.1	053.3	053.1				053.1	053.1
	054.1	054.1	054.1				054.1	054.1
	055.1	055.1	055.1				055.1	055.3
	056.1	056.1	056.1				056.1	056.3
Formal aşmış yarpaq	065.5	065.5	065.5				065.5	065.7
	066.5	066.5	066.5				066.5	066.7
	067.4	067.4	067.4				067.3	067.3
	068.3	068.3	068.3				068.3	068.3
	069.5	069.7	069.5				069.5	069.5
	070.2	070.2	070.2				070.3	070.2
	071.2	071.2	071.2				071.2	071.2
	072.3	072.3	072.1				072.3	072.3
	073.9	073.9	073.1				073.9	073.9
	074.2	074.2	074.2				074.2	074.2
	075.3	075.3	075.3				075.3	075.5
	076.2	076.2	076.1				076.2	076.3
	077.3	077.5	077.3				077.3	077.3
	078.3	078.5	078.3				078.3	078.3
	079.3	079.5	079.5				079.5	079.3
	080.2	080.2	080.2				080.3	080.2
	081.1.9	081.1.1	081.1.9				081.1.9	081.1.9
	081.2.1	081.2.3	081.2.1				081.2.1	081.2.3
	082.2	082.3	082.1				082.1	082.1
	083.1.2	083.1.2	083.1.2				083.1.3	083.1.1
	083.2.9	083.2.1	083.2.9				083.2.9	083.2.1
	084.1	084.1	084.1				084.1	084.1
	085.1	085.5	085.1				085.1	085.1
	086.1	086.3	086.1				086.3	086.1
	087.1	087.3	087.1				087.3	087.3
	088.1	088.1	088.1				088.1	088.1
089.1	089.1	089.1				089.1	089.1	
090.1	090.1	090.1				090.3	090.1	
091.1	091.1	091.1				091.3	091.1	
092.3	092.2	092.3				092.2	092.3	

	093.3 094.3	093.3 094.3	093.5 094.3				093.3 094.5	093.3 094.5
Salxım və Gilə				220.3	220.3	220.7	220.5	220.1
				221.3	221.3	221.5	221.5	221.5
				222.2	222.2	222.1	222.2	222.1
				223.2	223.3	223.4	223.2	223.7
				224.2	224.2	224.2	224.2	224.2
				225.6	225.1	225.1	225.6	225.6
				226.2	226.1	226.1	226.2	226.2
				227.7	227.3	227.3	227.5	227.5
				228.1	228.1	228.7	228.7	228.7
				229.1	229.2	229.2	229.1	229.1
				230.1	230.1	230.1	230.1	230.2
				231.1	231.1	231.1	231.1	231.3
				232.1	232.2	232.2	232.3	232.2
				233.2	233.1	233.1	233.1	233.1
				235.2	235.2	235.3	235.1	235.2
				236.1	236.1	236.1	236.1	236.1
				237.1	237.1	237.1	237.1	237.1
				238.3	238.1	238.5	238.5	238.7
				239.1	239.2	239.2	239.2	239.2
				240.3	240.3	240.3	240.3	240.3
				241.2	241.2	241.3	241.3	241.3
Şəkər				21%	22 %	12%	18,5 %	18 %
Titrlənən turşuluq				5,2 mq/dm ³	4,2 mq/dm ³	3,2 mq/dm ³	3,6 mq/dm ³	7,5 mq/dm ³
Salxım çəkisi				154 qr.	254 qr.	229 qr.	224 qr.	240 qr.
100 giləninçəkisi				130 qr.	129 qr.	330 qr.	208 qr.	313 qr.
Şirə çıxımı				75 ml.	40 ml.	140 ml.	90 ml.	125 ml.
Əzinti çəkisi				70 qr.	122 qr.	156 qr.	100 qr.	162 qr.
Darağın çəkisi				22 qr.	20 qr.	23 qr.	22 qr.	19 qr.

Tədqiqat zamanı biz müəyyən etdik ki, bəzi ağ üzüm sortlarının yarpaqlarında çəhrayı və qara üzüm sortlarına xarakterik olan antosianlar tapılmışdır ki, bunun da hesabına onların cavan yarpaqlarında qırmızı-qəhvəyi rəng çalarları vardır. Belə ki, rəng antosianlarının yalnız qara və çəhrayı rəngli üzüm sortlarına xarakterik olması halı bizi xeyli maraqlandırdı [4]. Eləcədə biz tədqiq etdiyimiz üzüm sortlarında şəkərlik və turşuluqla yanaşı, bir neçə mexaniki göstəriciləri də təyinn etdik. Bunlardan salxımın, darağın, 100 gilənin və cecənin çəkisi, eləcədə hər bir üzüm sortunun şirə çıxımında olduqca maraqlı oldu. Belə ki, elə üzüm sortu vardır ki, onun salxımı iri, eləsidə vardır ki onun 100 giləsinin çəkisi bütöv salxımın çəkisindən ağır idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Кулиев В.М., Панахов Т.М., Курбанов М.Р., Салимов В.С., Мусаев М.К., Идрисов Г.А., Наджафов Дж.С. Ампелография Азербайджана. Баку: Муаллим, 2017, 740 с
2. Панахов Т.М., Салимов В.С. Сорта винограда Азербайджана. Баку: Муаллим, 2012, 288 стр.
3. Пытель И.Ф., Волынкин В.А., Олейников Н.П. Реализация моделей селекционных сортов винограда технического направления в ГБУ ННИИВИБ «Магарач» // «Магарач» виноградарство и виноделие, 2015, №3, с. 74-75
4. Салимов В.С. Методы ампелографического исследования генотипов винограда. Баку: Муаллим, 2014, 184 с.
5. Səlimov V.S. Üzümün ampeloqrafik skrininqi -Bakı: Müəllim,, 2019, 317 s.

PAMBIQ SORTLARININ İNKİŞAF FAZALARININ MÜQAYİSƏSİ

Dosent; Allahverdiyev Elxan Rəcəf oğlu
Magistr: Piriyev Məhəmməd Səlim oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Bitkinin inkişafı üçün ona zəruri olan şərait yaratmaq lazım gəlir. Odur ki, bizim təcrübəmizdə də arpa üçün elə səpin üsulu müəyyən etməkdir ki, həmin üsul ən optimal hesab olsun.

Dünyada pambığın ən böyük istehsalçısı olan Çin, Pakistan və Hindistan dövlətləri hesab olunur. Hazırda dünya üzrə illik 25-26 milyon ton pambıq istehsalının 60 %-dən çoxu məhz bu ölkələrin payına düşür. Azərbaycan da pambıq istehsalına görə bir çox dövlətlərlə müqayisədə öncül yerlərdən birini tuturdu. Respublikamız pambıqçılıqla məşğul olan ölkələr arasında ən şimal bölgədə yerləşən ölkələrdən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu ən əhəmiyyətli əlamətlərdən biridir. Ona görə də tezyetişən sortların yaradılması və rayonlaşdırılması seleksiyaçıların qarşısında duran ən vacib məsələdir.

Sort ayrıca götürülmüş bitkinin məhsuldarlığını artırmaqla ən ucuz vasitə olmaqla, hazırda elə güclü bioloji idarə etmə amilinə çevrilmişdir ki, onsuz əkinçilikdə elm və texnikanın nailiyyətinin tətbiqinə, yeni-yeni səmərəli sistemə, kimyalaşmasına və s. kapital qoyuluşunu optimallaşdırmaq mümkün deyildir. Sort müasir kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında intensiv texnologiyanın həyata keçirilməsində bioloji özəl rolunu oynayır. Onun yüksək və keyfiyyətli məhsul verməsinə, tətbiq edilən aqrotexniki tədbirlər daha çox təsir göstərir. Bu da hər hansı bir sortun uzun müddət öz bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa imkan yaradır [5].

Müasir pambıqçılıqda intensiv tipli sortlara daha yüksək tələbkarlıq göstərilir. Bu sortlar yüksək məhsuldarlıq potensialına, vegetasiya müddəti qısa, xəstəlik və zərərvericilərə davamlı, yüksək lif keyfiyyətinə, ətraf mühit amillərinin dəyişməsinə uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Bütün sortlar müəyyən ekoloji şəraitdə yaradılır. İstehsalatda bu sortlar yarandığı şəraitə uyğun ekoloji şərait olduqda öz xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Əks halda sortun bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri tam olaraq biruzə vermir. Ona görə də yeni sortlar yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Professor X.O. Gülməmmədov qeyd edirdi ki, pambıq sortlarının qida maddələrinə, ümumiyyətlə həyat amillərinə, becərildiyi ərazinin torpaq-iqlim şəraitinə münasibəti müxtəlifdir [1].

Professor V.S. Zaytsev yazır ki, elə bir həyat təzi yoxdur ki, xarici mühitdən asılı olmasın. Orqanizmin yaşaması üçün onu əhatə edən xarici mühitlə sıx əlaqədardır. Mühitin dəyişməsi ilə onun həyat təzini sürətləndirmək və yubandırmaq olar. Buna baxmayaraq kompleks aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi məhsuldarlığı daha çox artırır.

Yüksək potensiallı, əlverişsiz xarici şəraitin törətdiyi streslərə, xüsusilə quraqlığa davamlı orta və zəriflifli pambıq sortlarının yaradılması AzETPI-nun əməkdaşları Ə.Tağıyevin rəhbərliyi ilə N.Kazımov, M.Rzayeva, F.Qəhrəmanov, T.Bürçəliyeva, S.Süleymanova, İ.Ələsgərov, N.Namazova tərəfindən müxtəlif illərdə aparılmışdır [3].

Tədqiqatçılar müəyyən etmişdir ki, məhsuldarlıq yalnız yaxşı sort və yüksək aqrotexniki tədbirlər tətbiq etməklə deyil, həm də keyfiyyətli toxum əkilməsi hesabına yüksələ bilər. Aqrotexniki tədbirlər düzgün aparıldığı halda mexaniki zibillənmə onu minimuma endirir.

Respublikamızda müxtəlif torpaq iqlim şəraitində yeni pambıq sortlarının sınağı Ə.Tağıyevin rəhbərliyi ilə N.Əliyeva, D.Əliyeva, H.Yolcuyev, S.Ələsgərova tərəfindən aparılmışdır.

Professor N.Y.Seyidəliyev, M.Z.Məmmədova qeyd edir ki, pambıq sortlarının toxum normasının, eləcə də toxumun keyfiyyətinin düzgün təyin edilməsinin sonrakı illərdə məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı sortun genetik xüsusiyyətlərinin daha uzun müddət qorunub saxlanılmasına köməklik edir [2: 4].

Kazimov N.N. və Ə.Tağıyev Azərbaycan Respublikasının müxtəlif pambıq əkən zonalarında perspektiv pambıq sortlarının müqayisəli öyrənərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, pambığın seleksiya işini heç bir vaxt dayandırmaq olmaz. Çünki, təbii iqlim şəraitinin kəskin dəyişməsi sortlarda öz təsirini göstərir. Onu qorumaq genetik imkanını yoxlamaq üçün digər sortlarla müqayisəli öyrənilməlidir [3: 4].

Pambıq sortları təyin edərkən hər şeydən əvvəl kolun formasına, onun yığcam, yaxud dağınıq olmasına, gövdənin budaqlanma tipinə və eləcə də bitkinin tükülüyünə diqqət yetirilməlidir. Bununla bərabər yarpaqların böyüklüyünə və formasına, dilimlərinin sayına və formasına da diqqət yetirilməlidir. Qozanın təsvirində onun forması, iriliyi, xam pambığının kütləsinin təyini də əsas əhəmiyyətə malikdir. Tipik sort əlamətlərindən biri də toxumların iriliyindən və lifatlılığının rəngindən ibarətdir. Sortları dəqiq xarakterizə etmək üçün təsərrüfat xüsusiyyətləri və lifinin texnoloji xassələrini də xarakterizə etmək lazımdır.

Pambığın bütün inkişaf dövründə optimal qida rejiminin təşkil edilməsi bitkinin əsas inkişaf fazalarının fəraş yetişməsinə və onların intensiv keçməsinə səbəb olur. Pambıq bitkisinin əsas təsərrüfat əlamətlərindən biri onun tezyetışkənliyidir. Belə ki, sort nə qədər tezyetışən olsa, məhsulu da tez və itkisiz yığılır. Bu da məhsul artımına birbaşa təsir göstərir.

Bunları nəzərə alaraq Neftçala rayonu Zoqoltuq kəndi ərazisində 2020-ci ildə yerli və introduksiya olunmuş pambıq sortlarının müqayisəli öyrənilməsi məqsədilə tədqiqat işi aparıldı. Təcrübədə aşağıdakı yerli və Türkiyədən intraduksiya olunmuş pambıq sortlarından (Gəncə- 183, Gəncə- 80, Beyaz-altın- 440, Flora, Karizma) istifadə olunmuşdur.

Vegetasiya dövründə cücərilərin görünməsi, çiçəklənmənin və yetişmənin 50% olduğu müddət fenoloji müşahidələr nəticəsində müəyyən edilib. Bunun üçün hər təkrarda 10 tipik bitki seçilmişdir. Bundan sonra bitkilərin boy və inkişaf tempini aydınlaşdırmaq, bar toplama qabiliyyətlərini müəyyən etmək, ilk bar budaqlarının hansı buğumda əmələ gəlməsi, simpodial budaqların və bar orqanlarının (çiçək, qoza) miqdarı tərfimizdən müəyyənləşdirilmişdir. Aparılmış fenoloji müşahidələrin nəticələri cədvəldə qeyd edilmişdir.

Pambıq sortlarının inkişaf fazalarının müqayisəsi

Cədvəl

Sıra №-si	Pambıq sortları	Səpindən cücərməyə kimi, gün	Cücərmədən çiçəkləməyə kimi, gün	Çiçəkləmədən yetişməyə kimi, gün	Vegetasiya müddəti, gün
1	Gəncə- 183	11	54	57	121
2	Gəncə- 80	10	53	55	118
3	Beyaz-altın- 440	12	56	66	134
4	Flora	13	58	68	139
5	Karizma	13	56	67	136

Tədqiqat işində aparılmış fenoloji müşahidələr zamanı məlum oldu ki, cücərmə fazasında öyrənilən yerli pambıq sortlarının tarla cücərməsi 10-11 gün olduğu halda, intraduksiya olunmuş pambıq sortlarının cücərməsi 12-14 gün olmuşdur.

Bitkilərin çiçəkləmə fazasında aparılan fenoloji müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, cücərmədən çiçəkləməyə kimi xaricdən introduksiya olunmuş pambıq sortlarında 56-58 gün, yerli pambıq sortlarında isə 53-54 gün olmuşdur. Yerli pambıq sortlarının toxumunun cücərməsi, bitkilərin çiçəkləməsinin xarici pambıq sortlarına nisbətən tezləşməsi yerli pambıq sortlarının torpaq iqlim şəraitinə daha çox adaptasiya edilməsi ilə izah etmək olar. Bu qanunauyğunluq bitkilərin vegetasiya müddətində də, yəni çiçəkləmədən yetişməyə kimi olan dövrdə də müşahidə edilmişdir. Belə ki, cədvəldən görüldüyü kimi çiçəkləmədən yetişməyə kimi yerli pambıq sortları 55-57 gün, inraduksiya olunmuş sortlarda isə 66-68 gün olmuşdur. Ümumiyyətlə aparılmış müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, yerli pambıq sortunda bitkilərin vegetasiya müddəti introduksiya olunmuş pambıq sortlarına nisbətən 13-18 gün qısa olmuşdur.

Ümumiyyətlə bitkinin vegetasiya müddətinin qısa olması məhsuldarlığa, lifin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir etməklə pambığın becərilmə arealının genişlənməsinə səbəb olur.

Aparığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlirik ki, Neftçala rayonu şəraitində digər sortlara nisbətən vegetasiya müddəti qısa olan yerli Gəncə-80 pambıq sortlarının ekilməsi daha məqsədəuyğundur.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Güləhmədov X. O. Pambıqçılıq Bakı: "Ağah" 2000, 241 s
2. Güləhmədov X.O., Seyidəliyev N.Y. «Kompleks aqrotexniki tədbirlərin pambığın məhsuldarlığına təsiri. Kənd təsərrüfatının inkişafının elmi əsasları. Daşkənd Dövlət Aqrar Universitetinin nəşriyyatı. Daşkənd, 2001. Səh.32-33
3. Hüseynova L.Ə., Nəzərova A.B., Abduləliyeva G.S., Abbasov M.Ə. Pambığın genetik kolleksiya nümunələrinin lifin keyfiyyət əlamətlərinə görə tədqiqi. ƏETİ-nin elmi əsərləri məcmuəsi XXVIII (2017) s.262-266
2. Seyidəliyev N.Y., Abbasova T.M., Baxşəlizadə T.Z., Məmmədova M.Z. «Kompleks aqrotexniki tədbirlərin pambıq sortlarının məhsuldarlığına təsiri». AKTA-nın elmi əsərlər toplusu. Gəncə, 2003
3. Montalvo J. G., Davidonis G., Von Hoven T. Relationships between micronaire, fineness and maturity // Materials of 28th International cotton conference, Bremen, March 22 25. 2006. pages 45-56

Сравнение фаз развития сортов хлопчатника

Ключевые слова: хлопчатник, сорт, фазы развития, период вегетации, урожайность.

В статье дается сравнительный анализ местных и интродуцированных сортов хлопчатника.

При сравнении фаз развития изучаемых сортов хлопчатника было замечено, что местный сорт хлопчатника (Гянджа-80) отличается от других сортов коротким вегетационным периодом.

Короткий вегетационный период растения оказывает существенное влияние на урожайность, качество волокна и сказывается на быстром и безубыточном сборе урожая.

Ключевые слова: хлопчатник, сорт, фазы развития, период вегетации, урожайность.

Comparison of development phases of cotton varieties

The article provides a comparative analysis of local and introduced varieties of cotton. When comparing the development phases of the studied cotton varieties, it was noted that the local cotton variety (Ganja-80) differs from other varieties by a short growing season. The short growing season of the plant has a significant impact on yield, fiber quality and a quick and break-even harvest.

Key words: cotton, variety, phases of development, growing season, yield

DÜNYADA YARADILMIŞ GMO-LARIN XAREKTERİSTİKASI VƏ BIOTƏHLÜKƏSİZLİYİN ƏSASLARI

Süleymanova İlahə Qoşqar qızı
BDU Qazax filialı, Qazax rayonu
ilahe.efendi1@gmail.com

Xülasə

Molekulyar biologiyanın, biotexnologiyanın və genetikanın sürətli inkişafı yeni elm sahələrinin, o cümlədən gen mühəndisliyinin yaranmasına təkan vermişdir. Gen mühəndisliyinin ən son nailiyyətlərindən biri genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərin (GMO) yaradılması, onların istehsalatda tətbiq edilməsi olmuşdur. GMO-nun əsas istehsalçısı olan ABŞ-da və digər inkişaf etmiş ölkələrdə hər bir yeni texnologiyaya, o cümlədən müasir biotexnoloji üsullarla alınmış məhsullara və canlı orqanizmlərə çox ehtiyatla yanaşılır. Həmin ölkələrdə transgen orqanizmlər üzrə çox ciddi biotəhlükəsizlik sistemi qurulmuş və alınan hər bir GMO-nun canlılara və ətraf mühitə təsiri öyrənildikdən sonra onların istifadəsinə və əkininə icazə verilir.

Açar söz: GMO-Genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər, genetica, gen mühəndisliyi, transgen, biotəhlükəsizlik.

Elmi – texniki tərəqqi bir çox sahələrlə yanaşı özünü gen mühəndisliyi sahəsində də göstərir. Gen mühəndisliyinin ən son nailiyyətlərindən biri genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərin (GMO) yaradılması, onların istehsalatda tətbiq edilməsi olmuşdur. Artıq belə orqanizmlərdən olan transgen bitkilər geniş ərazilərdə istehsal edilərək bir çox ərzaq məhsullarının tərkib hissəsini təşkil edir. Yer üzərində əhalinin sayının artması belə bitkilərin yaradılmasına əsas vermişdir [7].

İSAAA-nın (International Service for the Acquisition of Agri-Biotech Applications) verdiyi məlumata görə 2013-cü ildə dünyada GM bitkilər becərilən torpaq sahəsi 175,2 milyon hektar olmuşdur. Lakin bu göstərici 2012-ci ildə 170 milyon hektar olmuşdur. Ümumilikdə isə GMO bitkilər becərilən torpaq sahələri 1996-cı ildən 2013-cü ilə qədər 1,7 milyon hektardan 175 milyon hektara qədər artmışdır [36]. GMO becərilən sahələrin illik artımı 6% çox olur. 2012-ci ilin məlumatına görə bütün dünyada 30 ölkənin milyondan çox fermeri GMO bitkilər ilə məşğul olmuşdur. Dünyada GMO sahələri 1 milyon hektardan artıq olan 11 ölkə ABŞ, Braziliya, Argentina, Kanada, Hindistan, Çin, Paraqvay, Cənubi Afrika, Pakistan, Uruqvay və Boliviya belə sıralanmışdır. ABŞ-in ümumi GMO sahəsi 69,5 milyon hektar olmuşdur [2].

Ümumiyyətlə, GMO tərkibli məhsulları 3 kateqoriyaya ayırmaq olar:

GMO inqrediyentlər tərkibli ərzaqlar (əsasən transgen qarğıdalı və soyadan hazırlananlar). Bu maddələr ərzaq məhsullarına strukturlaşdırma, şirinləşdirmə, rəngini dəyişdirmə və həmçinin zülalın miqdarını artırmaq məqsədi ilə əlavə edilir.

Transgen xammalın emalından alınan məhsullar. Məsələn, soya kəsmikləri, soya südü, çipslər, qarğıdalı partlamaları, tomat pastaları.

Transgen tərəvəz və meyvələr, çox yaxın zamanlarda heyvanlar və birbaşa istifadə olunan qidalar [2].

Dünyada 17 milyon xırda və iri fermerlər GMO bitkilərini becərir və onların məhsullarından faydalanırlar. 2012-ci ildə Çində 7,2 milyon və elə bu qədər də Hindistanda xırda fermerlər təqribən 15 milyon hektar GMO bitkiləri becərmişlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye ölkələrinə nisbətən daha çox GMO becərməyə başlamışdır. İlk dəfə olaraq 2012-ci ildə dünya GMO istehsalının 52% inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşmüşdür. GMO istehsalı tempi 3 dəfə və ümumi istehsal həcmi isə 5 dəfə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye ölkələrinə nisbətən çox olmuşdu [4].

1996-2011 ci illər ərzində GMO istehsalından alınan gəlir inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 49600 milyon ABŞ dolları, sənaye ölkələrində isə 48600 milyon ABŞ dolları olmuşdu. Təkcə 2011-ci ildə GMO məhsullarından alınan gəlir 10100 milyon ABŞ dolları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, 9600 milyon ABŞ dolları sənaye ölkələrində olmuşdur. Ümumi dünya GMO istehsalının 46%-i 5 inkişaf etməkdə olan ölkələrin - Çin, Hindistan, Braziliya, Argentina və Cənubi Afrika Respublikasının payına düşür, hansı ki, bu ölkələrdə dünya əhalisinin 40%-i yaşayır. Bu ölkələrdə 78,2 milyon hektar sahədə GMO becərilir. Braziliya ABŞ- dan sonra ən çox GMO istehsal edən ölkədir. Bu ölkənin GMO becərilən əkin sahələri 2012-ci ildə 36,6 milyon hektar olmuşdur. 2008-ci ildən başlayaraq Braziliya hər il GMO sahələrini 6,3 milyon hektar genişləndirmişdir və bu tendensiya ilbəil artır. Həşəratlara qarşı tam davamlı olan soya sortunu 2013- cü ildən tətbiq etməyə başlamışdır. Artıq virusa davamlı lobyə sortunu sınaqdan çıxarmış və onun əkilməsinə icazə almışdır. Düyü və paxlalı bitkilər Latin Amerikasının ölkələrinin əsas ərzaq məhsullarıdır [5].

Avropada ən çox GMO becərən ölkə İspaniyadır. Bütün Avropa üzrə becərilən GMO bitkilərin ümumi sahəsinin 90%-i İspaniyadadır. İspaniyada hər il GMO sahələri 30% genişləndirilir. 2012-ci ildə İspaniyada GMO əkin sahələrinin ümumi həcmi 116307 ha olmuşdur. İspaniyada, əsasən GMO Bt qarğıdalı əkilir. Avropa bazarları üçün ən mühüm məhsul kartof olduğundan onun becərməsi çox mühüm olmuşdur. Odur ki, GMO kartofun Avropada yayılması üçün çox ciddi mübarizə aparırlar. Hal-hazırda 5 Avropa ölkəsində GMO bitkiləri becərilir. Bu ölkələr İspaniya, Slovakiya, Çexiya Respublikası, Rumıniya və Portuqaliyadır [6].

Genetik modifikasiya edilmiş orqanizmlər və onların məhsulları az bir zaman ərzində artıq dünyanın bir çox ərazilərinə yayılmışdır. Onların belə tezliklə yayılmasının bir sıra səbəbləri var. Hər şeydən əvvəl GMO bitkilərin məhsuldarlığı yüksək və onlar xəstəliklərə davamlı olduğundan fermerləri daha çox cəlb etmişdir. GMO bitkilərin sənaye üsul ilə becərməsi daha asandır və iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Bu bitkilərin əkin sahələrində mexanikləşdirmənin nailiyyətlərini asanlıqla tətbiq etmək olur. Bu bitkilərdən alınan məhsulların çıxımı yüksək olur və biotexnoloji proseslərdən səmərəli istifadə etmək olur. GMO heyvanların məhsuldarlığı yüksək olur, ətraf aləmin amillərinə qarşı daha davamlı olur və onları arzu edilən istiqamətdə yeniləşdirmək olur. GMO bitkilərin, heyvanların, mikroorqanizmlərin ətraf mühitə yayılması iki yolla olur: 1. Təcrübələr zamanı GMO və onların məhsullarının ətraf aləmə yayılması. Hal-hazırda gen mühəndisliyi ilə aparılan təcrübələrin intensivliyi getdikcə artır. Yaxın son illiklərdə bu texnologiyaya üzrə təcrübələr yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə aparılırdısa indi elmi-texniki cəhətdən normal potensiala malik olan ölkələrdə asanlıqla aparmaq olur. Təcrübə sahələrində, klinik sınaq mərkəzlərində asanlıqla genləri bir orqanizmdən digərinə köçürmək olur və bu tip təcrübələrin həyata keçirilməsi üçün elə də bahalı avadanlıqların olması vacib deyil. Bu tip təcrübələrdə məqsəd genlərin yeni orqanizmlərdə ekspressiya mexanizmini, onların yaratdığı dəyişiklikləri öyrənməkdir. 2. GMO məhsulların ən intensiv yayılma yolu onların kommertiya məqsədi ilə tətbiq edilməsidir. GMO sahəsində nəticələri müsbət olan təcrübələrin kommersiyalaşdırılması sürətlə baş verir və istehlak bazarına asanlıqla yayılır, onların sənayedə tətbiqi uzun bir vaxt aparmır [6].

Dünyada GMO məhsulları necə tənzimlənilir və dövlətlərin bu prosesdə mövqeyi nədir? İqtisadi, sosial və siyasi durumundan asılı olaraq müxtəlif ölkələr GMO məhsullarının idxal və ixracını müxtəlif yollarla tənzimləyirlər. GMO tərəfdarları israrla deyirlər ki, genetik modifikasiya edilmiş qida məhsulları təhlükəsizlik baxımından ciddi tənzimlənilir. Həqiqətdə isə belə deyil. Əksər ölkələrdə GMO qida məhsullarının tənzimlənməsi çox zəifdir və bəzi ölkələrdə isə heç tənzimlənilmir [1].

GMO-lu məhsulların istehsal və ticarətinin, təbii ətraf mühitə və sosial iqtisadi quruluşa verə biləcəyi zərərlər, bu orqanizmlərin istehsalı təbiətə azad və istifadəsinin biogüvenlik tənzimləmələri ilə idarə edilməsini tələb edir. BM Cartagena Biotəhlükəsizlik Protokolu (2003) başlıca ölkələrarası tənzimləmələrdəndir [3].

Cartagena protokolu genləri ilə oynanmış orqanizmlərin təbiətə sərbəst buraxılmasını, insan sağlamlığına və biomüxtəlifliyə qarşı mühüm risk olaraq izah olunur. Ekologiya və İnkişaf haqqındaki Rio deklarasiyasının 15 nömrəli prinsipində iştirak edən ön tədbirci yanaşmaya uyğun olaraq, bu protokolun məqsədi insan sağlamlığı üzərindəki risklər göz qarşısında saxlanılaraq və xüsusilə sərhəd sonrası hərəkətlər üzərinə diqqət yerirərək, biomüxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə mənfi təsirlərə sahib ola biləcək və müasir biotexnologiyadan istifadə edərək əldə edilmiş olan dəyişdirilmiş canlı orqanizmlərin etibarlı nəqli, rəftarı və istifadəsi sahəsində kafi bir qoruma nizamının təmin edilməsində iştirak etməkdir. Protokol ön tədbirlilik prinsipinə söykənir, riskləri əvvəldən təyin etməyə və tədbir almağa yönəlmiş bir sistem ehtiva etməkdədir. Hökmlər, GMO-nun təbiətə və insan sağlamlığına ola biləcək mənfi təsirləri mövzusunda elmi məlumatların qeyri- kafi olması və qeyri-müəyyənlik ehtiva etməsi vəziyyətində, məlumatlar tamamlanana qədər və qeyri-müəyyənliyin aradan qalxmasına qədər söz mövzusu GMO-nun təbiətlə qarşılıqlı təsirə girməsinə icazə verilməməsinin tərəfdarıdır. Təbiətlə qarşılıqlı əlaqə protokolun əhatəsini və tətbiq şəklini təyin etməkdə təməl meyardır. Protokolun nəzərdə tutduğu risk qiymətləndirmə, risklərin idarə edilməsi, informasiya mübadiləsi, qəza və təcili vəziyyət tədbirləri, qaçaq transmilli hərəkətlərə qarşı tədbirlər, sosial-iqtisadi quruluşun qərar müddətində nəzərə alınması və xalqın məlumatlandırılması maddələrindən ibarət ümumi tədbirlər bütün GMOlar üçün etibarlıdır. Ümumi tədbirlər milli səviyyədə ediləcək qaydalara əsaslanır. Protokolun nəzərdə tutduğu və beynəlxalq səviyyədə tənzimləmə tələb edən fundamental mexanizmlər isə mübadilə mexanizmi, ön bildiriş razılaşması və sənədlərin sistemləridir [8].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mustafayeva A., Məmmədov V., GMO və ərzaq təhlükəsizliyi, AMEA İnsan Hüquqları İnstitu, Bakı, 2012, 143.
2. Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ., Xəlilov R., Genetik modifikasiya olunmuş qida məhsulları, Bakı, 27.08.2013, 13,73,103.
3. Kulaç İ., Ağirdil Y., Yakın M., Sofralarımızdaki Tatlı Dert, GDO ve Halk Sağlığına Etkiler, Türk Biyokimya Dergisi 2006, 151-155.
4. Korkut D, Soysal A. Genetiği deęitirilmiş organizmalar, 2013-4, Halk Sağlığı Uzmanları Derneęi (HASUDER), Ankara, 2013:35.
5. Sebahattin Ö., Gürel E., Babaoęlu M., Bitki Biyoteknolojisi II, 2004, 171.
6. Zhao J., & Widdows R., Consumer attitudes to biotechnology and food products, A survey of younger, educated consumers, Consumer Interests Annual, 2001, 1-8.
7. http://fhn.gov.az/newspaper/?type=view_news&news_id=1268
8. <http://biyologlar.com/cartagena-biyoguvencilik-protokolu?page=64>

UOT:633.635;631.8

**GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİNDƏ TUT BİTKİSİ SORTLARININ BƏCƏRİLMƏSİ ÜÇÜN
SƏMƏRƏLİ AQROTEKNİKİ TƏDBİRLƏRİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI**

**РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНЫХ АГРОТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ ДЛЯ
ВЫРАЩИВАНИЯ СОРТОВ ШЕЛКОВИЦЫ В ГЯНДЖА-КАЗАХСКОЙ ЗОНЕ**

**DEVELOPMENT OF EFFECTIVE AGRO-TECHNICAL MEASURES FOR
CULTIVATION OF MULBERRY VARIETIES IN GANJA-KAZAKH REGION**

Təranə Nazim qızı Hacıyeva - böyük elmi işçi

Mehriban Əjdər qızı Həzənova - kiçik elmi işçi

Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu, Göygöl rayonu, Firuzabad qəsəbəsi

haciyeva.t001@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatlar göstərir ki, daim əkin altında olan torpaqlarda mineral maddələr ehtiyatı get-gedə azalır və istismar edilən tut bağlarının gübrələnməsinə həmişə ehtiyac duyulur. Odur ki, bitki üçün nəzərdə tutulan gübrələr əlverişli vaxtda torpağa verilir, ehtiyat qida maddələrinin ehtiyatı yaradılır və vegetasiya dövründə bitkilər tərəfindən tədricən və səmərəli şəkildə istifadə edilir.

Açar sözlər: tut bitkisi, torpaq, azot, fosfor, kalium

Aqrar sahənin inkişafında torpaq əvəzolunmaz bir amil olduğundan beynəlxalq elmi ictimaiyyət torpaqların öyrənilməsini, onların münbitliyinin artırılmasını və qorunub saxlanmasını XXI əsrin aktual problemlərindən biri hesab edir.

Bitkilər torpaqdakı suda və zəif turşularda həll olan birləşmələr formasında, eləcə də mübadilə yolu ilə udulmuş vəziyyətdə olan qida maddələrini mənimsəyə bilir [Гасанов Н.М., Гаджиева Т.Н. 2018]. Müxtəlif torpaqlarda qida elementlərinin səfərbərliyə alınması eyni intensivlikdə getmir, bu qida maddələrindən ibarət olan birləşmələrin xarakterindən, iqlim şəraitindən, torpağın xassəsindən və aqrotexnikanın səviyyəsindən asılıdır. Əgər torpağa gübrə verilməzsə o zaman vegetasiya dövründə torpaqda əmələ gələn və yüksək məhsul almaq üçün lazım olan mənimsənilə biləcək formada qida maddələrinin miqdarı kifayət etmir. Buna görə torpağın effektiv münbitliyini və bitkilərin məhsuldarlığını yüksəltmək üçün üzvi və mineral gübrələrin tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır [Həsənov N.M., Hacıyeva T.N. 2017]. Odur ki, təcrübə sahəsi torpağının aqrokimyəvi xassələri gübrələr verilməmişdən əvvəl və verildikdən sonra öyrənilmiş, alınmış nəticələr 1 və 2-ci cədvəllərdə verilmişdir [Sadıxov Ə.N., Xəlilova R.K. 2014].

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi torpaqda humusun miqdarı dərinliyə getdikcə azalır. Belə ki, 0-20 sm qatda onun miqdarı 4,7 % olduğu halda, 60-80 sm qatda 2,1 %, yəni əkin qatına nisbətən 2,6 % az olmuşdur. Çəkil bitkisinin fəal kök sisteminin çox yayıldığı torpaq qatında olan qida maddələrinin miqdarının öyrənilməsi çox maraqlıdır.

Göründüyü kimi torpaqda olan azotun miqdarı dərinliyə getdikcə azalır. Belə ki, 0-20 sm qatda azotun miqdarı 0,235 %, 40-60 sm-də 0,135 % yəni əkin qatına nisbətən 0,100 % az olmuşdur, 60-80 sm-lik qatda isə 0,105 % olmuşdur.

Mütəhərrik fosfor isə 0-20 sm-lik qatda 20,61 mq/kq olduğu halda 40-60 sm-lik qatda 13,74 mq/kq, 60-80 sm qatda isə 9,16 mq/kq olmuşdur. Mübadiləvi kalium isə o biri mineral maddələr kimi çəkil bitkisinin fəal kök sisteminin çox yayıldığı dərin qatlara getdikcə xeyli azalır. Belə ki, 0-20 sm-lik qatda onun miqdarı 235 mq/kq, 20-40 sm-lik qatda 169 mq/kq, 40-60 sm-lik qatda 146 mq/kq, 60-80 sm-lik qatda isə 138 mq/kq olmuşdur.

Təcrübə sahəsinin torpağının aqrokimyəvi xassələri
(birinci ili)

Cədvəl 1.

Məzmun	Azot %	Mütəhərrik fosfor mq/kq	Mübadiləvi kalium mq/kq	Humus %	Karbonat %	Mühit reaksiyası PH	Duzluluq		
							NaCl %	Həll olmuş duzların cəmi miqdarı (TDS) %-lə	Elektrik keçiriciliyi (Ec) ds/m
0-20 sm	0,235	20,61	235	4,7	8,0	8,1	0,1	0,133	2,66
20-40 sm	0,220	13,74	169	4,4	7,9	8,1	0	0,090	1,80
40-60 sm	0,135	13,74	146	2,7	8,7	8,1	0,1	0,120	2,41
60-80 sm	0,105	9,16	138	2,1	7,4	8,2	0,2	0,153	3,05
Təmin olunması		Çox zəif	Çox zəif	orta	orta	qələvi	duzsuz	duzsuz	duzsuz
		Çox zəif	Çox zəif	orta	orta	qələvi	duzsuz	duzsuz	duzsuz
		Çox zəif	Çox zəif	orta s.a	orta	qələvi	duzsuz	duzsuz	duzsuz
		Çox zəif	Çox zəif	orta s.a	orta	qələvi	zəif	zəif	duzsuz

Mühitin turşuluğu kök sisteminə pis təsir göstərir. Turşuluq artdıqca kök sistemi zəif inkişaf edir. Bizim təcrübə apardığımız torpaq sahəsində isə karbonatlıq və mühitin reaksiyası (PH) təxmini bütün qatlarda eyni yeni orta dərəcədə olmuşdur.

Duzluluq isə cədvəldən görüldüyü kimi bütün qatlarda eyni olmuş və duzsuz torpaq qrupuna aiddir.

Lakin torpağa gübrə verildikdən 2 il sonra torpaq nümunəsi ayrı-ayrı variantlardan təkrar götürülmüşdür. Burada əsas məqsəd torpaqda olan qida maddələrinin artım dinamikasını müəyyən etmək olmuşdur [Гаджиев М.Г., Гасанов Н.М., Гаджиева Т.Н. 2019]. Təcrübə sahəsinin torpaqlarında mineral maddələrin artım dinamikası 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi hektara payızda 20 ton peyinin zəminində 90 kq fosfor, 90 kq kalium, yazda tumurcuqlar açılan vaxt 120 kq azot gübrəsi verilmiş variantda azot 0-20 sm qatda 0,195%, 20-40 sm qatda 0,170%, 40-60 sm-də 0,120%, 60-80 sm-lik qatda isə 0,095% olmuşdur ki, bu da gübrəsiz variantla müqayisədə uyğun olaraq 0,30%, 0,20%, 0,60% və 0,05% çox olmuşdur.

Gübrələr verildikdən sonar təcrübə sahəsinin aqrokimyəvi xassələri

S.s.	Üzvi və mineral gübrələrin dozaları	Məzmun	Azot %	Mütəhərrik fosfor mq/kq	Mübadiləvi kalium mq/kq	Humus %	Karbonat %	Mühit reaksiyası PH	Duzluluq		
									NaCl %	Həll olmuş duzların cəmi miqdarı (TDS) %-lə	Elektrik keçiriciliyi (Ec) ds/m
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Gübrəsiz (nəzarət)	0-20 sm	0,165	20,61	196	3,3	7,0	8,2	0	0,066	1,31
		20-40 sm	0,150	11,45	161	3,0	5,8	8,2	0,1	0,087	1,74
		40-60 sm	0,110	9,16	90	2,2	6,0	8,2	0	0,061	1,20
		60-80 sm	0,090	6,87	68	1,8	5,1	8,1	0	0,062	1,24
2.	20 ton peyin (zəmin)	0-20 sm	0,170	27,48	203	3,4	7,1	8,2	0,1	0,086	1,73
		20-40 sm	0,135	16,03	176	2,7	6,6	8,3	0,6	0,223	4,43
		40-60 sm	0,105	11,45	112	2,1	5,8	8,1	0	0,069	1,39
		60-80 sm	0,075	4,58	87	1,5	6,1	8,1	0	0,072	1,45
3.	Zəmin +N90P45K45	0-20 sm	0,170	29,77	213	3,4	5,3	8,1	0	0,054	1,08
		20-40 sm	0,135	18,32	185	2,7	5,2	8,2	0,1	0,087	1,74
		40-60 sm	0,120	11,45	119	2,4	7,5	8,2	0	0,060	1,20
		60-80 sm	0,080	6,87	93	1,6	6,7	8,2	0	0,081	1,62

Cədvəl 2-nin davamı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4.	Zəmin +N90P60K60	0-20 sm	0,170	29,77	186	3,4	6,3	8,1	0	0,071	1,43
		20-40 sm	0,150	20,61	164	3,0	6,7	8,1	0	0,075	1,51
		40-60 sm	0,110	9,16	109	2,2	6,0	8,2	0,1	0,092	1,84
		60-80 sm	0,080	2,29	97	1,6	7,1	8,2	0,1	0,092	1,83
5.	Zəmin +N90P60K60	0-20 sm	0,160	22,90	173	3,2	5,4	8,2	0,1	0,099	1,98
		20-40 sm	0,130	16,03	168	2,6	4,0	8,2	0	0,081	1,62
		40-60 sm	0,100	6,87	106	2,0	5,1	8,2	0,1	0,105	2,09
		60-80 sm	0,085	2,29	90	1,7	5,7	8,1	0	0,074	1,47
6.	Zəmin +N120P60K60	0-20 sm	0,165	32,06	234	3,3	3,1	8,0	0	0,050	1,00
		20-40 sm	0,130	18,32	189	2,6	5,6	8,1	0	0,058	1,17
		40-60 sm	0,105	11,45	121	2,1	5,4	8,1	0	0,058	1,16
		60-80 sm	0,090	4,58	104	1,8	5,4	8,1	0	0,069	1,38
7.	Zəmin +N120P90K90	0-20 sm	0,195	34,35	228	3,9	3,6	8,0	0	0,064	1,28
		20-40 sm	0,170	18,32	196	3,4	3,0	7,9	0	0,045	0,90
		40-60 sm	0,120	9,16	118	2,4	5,5	7,9	0	0,059	1,19
		60-80 sm	0,095	6,87	100	1,9	5,4	8,0	0	0,054	1,08
8.	Zəmin +N120P90K90	0-20 sm	0,175	29,77	218	3,5	5,3	7,9	0	0,056	1,11
		20-40 sm	0,150	20,61	191	3,0	5,1	8,0	0	0,064	1,27
		40-60 sm	0,110	9,16	112	2,2	12,0	8,1	0	0,070	1,40
		60-80 sm	0,090	4,58	102	1,8	7,3	8,1	0	0,075	1,50

Mütəhərrik fosfor isə 0-20 sm-lik qatda 34,35 mq/kq, 20-40 sm-lik qatda 18,32 mq/kq, yəni nəzarətdən bir qədər çox, 40-60 sm-lik qatda 9,16 mq/kq və 60-80 sm-lik qatda isə 6,87 mq/kq olmuş və nəzarətlə eyni nəticə alınmışdır.

Hektara payızda 20 ton peyinin zəminində 60 kq fosfor, 60 kq kalium, yazda tumurcuqlar açılan vaxt 120 kq azot gübrəsi verildildə mübadiləvi kaliumun miqdarı 0-20 sm qatda 234 mq/kq, 20-40 sm-lik qatda 189 mq/kq, 40-60 sm-lik qatda 121 mq/kq, 60-80 sm-lik qatda isə 104 mq/kq olmuşdur ki, bu da nəzarət variantdan uyğun olaraq 38 mq/kq, 28 mq/kq, 31 mq/kq və 36 mq/kq çox olmuşdur.

Payızda 20 ton peyinin zəminində 90 kq fosfor, 90 kq kalium, yazda tumurcuqlar açılan vaxt 120 kq azot gübrəsi verildildə humusun miqdarı 0-20 sm qatda 3,9%, 20-40 sm-lik qatda 3,4%, 40-60 sm-lik qatda 2,4%, 60-80 sm-lik qatda isə 1,9% olmuşdur, bu da nəzarət variantla müqayisədə uyğun olaraq 0,6%, 0,4%, 0,2% və 0,1% çox olmuşdur. Cədvəldən görüldüyü kimi, bütün variantlarda karbonatlıq, mühit reaksiyası və duzluluq eynidir.

Yuxarıda verilmiş nəticələri nəzərə alaraq belə bir fikir irəli sürmək olar ki, ipəkçiliklə məşğul olan rayonlarda tut bağlarına hektara payızda 20 ton peyin, 60 kq fosfor, 60 kq kalium, yazda isə azot 120 kq gübrələrinin verilməsi gübrəsiz variantla müqayisədə daha çox yarpaq məhsulu almağa imkan verir ki, bu da təsərrüfatın gəlirlə işləməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Sadıxov Ə.H., Xəlilova R.K. - Çəkil plantasiyasına üzvi və mineral gübrələrin verilməsinin torpaqda qida maddələrinin miqdarına təsiri // AzETİİ-nin Elmi Xəbərləri, // Bakı-2014, (XXI, c.) səh.37-44.
2. Həsənov N.M., Hacıyeva T.N. – Uzvi və mineral gübrələrin müxtəlif doza və müddətlərdə verilməsinin Xanlar-tut sortunun yarpaq məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi // Azərbaycan Aqrar Elmi №4, Bakı-2017, səh.43-45.
3. Гасанов Н.М., Гаджиева Т.Н. - О влиянии минеральных удобрений и режимов орошения на урожайность листа шелковицы // AGRO ILM // Özbəkistan Kənd Təsərrüfatı 2018, стр.84-86.
4. Гаджиев М.Г., Гасанов Н.М., Гаджиева Т.Н. - Влияние фосфорного удобрения на урожайность листьев тутового шелкопряда сорта Ханлар-тут // 9th BASCA INTERNATIONAL CONFERENCE "Serialture preservation and revival-problems and prospects"// "SERIVIVAL"2019. Batumi, Georgia, April 7th-12th 2019. PROCEEDINGS, str.87-91.

DAŞKƏSƏN FLORASININ TAKSONOMİK ANALİZİ

Таксономический анализ дашкесанской флоры

Taxonomik analysis of Dashkeson flora

Magistrant: Hacıyeva Zərifə Sədrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti Gəncə
zrifh1339@gmail.com

Xülasə. Tədqiqatlarda floranın ümumi tərkibini, həyatı formalarının, dominant növləri sayının, edifikatorların, endemlərin, reliktlərin, regionun daha geniş yayılmış növlərinin ekoloji tiplərə, həmçinin flora elementlərinə görə analizini verməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: edifikator, endem, relikt, kserofit, senozlar.

Daşkəsən dərəsinin florası olduqca zəngin və müxtəlifdir. Daşkəsən dərəsinin flora zənginliyi və formalaşması, ərazinin fiziki-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən, qonşu və ayrı-ayrı flora vilayətlərinin, müxtəlif təsirlər nəticəsində, həmçinin floranın formalaşdığı mürəkkəb tarixi şəraitlə bilavasitə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi botaniki Ədəbiyyatda istər regional, istərsə də formasiya florası üzrə hal-hazırkı dövrə qədər floranın analize dair vahid və ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə rast gəlinmir. Lakin regional floranın analizinə həsr olunmuş əksər mənbələrdə [том I-VIII. Гейбеман Т.С., Исаев Я.Н., Кадыров Г.М., Карягин И.И., Принко Л.И., Рза-заде Р.Я., Баку, 1950-1957] onun əsas prinsiplərini qeyd etmək olar.

Biz tədqiqatlarda floranın ümumi tərkibini, həyatı formalarının, dominant növləri sayının, edifikatorların, endemlərin, reliktlərin, regionun daha geniş yayılmış növlərinin ekoloji tiplərə, həmçinin flora elementlərinə görə analizini verməyə çalışmışıq.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunan regionun flora tərkibində 410 növ çiçəkli bitki, 3 növ ayıdöşəyikimilər, 2 növ qatırquyruğu və 1 növ plaunkimilərə, həmçinin 12 növ göbələk, 6 növ şibyə və 2 növ mamırın yayılması müəyyən olunmuşdur [Hətəmov V.V. 2000]

Tədqiq edilən region üçün səciyyəvi olan endem bitki növləri, sayına görə qonşu regionlardan, o cümlədən, Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq hissəsindən geri qalsa da, Daşkəsənin dağlıq hissələrində meydana gəlməklə, tədqiq olunan region üçün səciyyəvidir.

Bizim regionda təmsil olunan az sayda endem növlər yalnız dağ- kserofitli yerlər üçün səciyyəvidirlər, onlar da dağ-kserofit tipli senozların formalaşmasının əsasını təşkil edirlər.

Tədqiq olunan ərazidə müəyyən etdiyimiz 60 endem növdən 55 növ Qafqazın 5 növ isə Azərbaycanın endemləridir [Hacıyev V.Ç. Mailov Ə.İ.Məlikov R.K. I-III, Bakı, 1969 2001].

Qafqazın endemlərinə aşağıdakı növlər daxildir. Cədvəl 1

Növ və cinslərin sayı daha çox olan fəsilələrin nisbəti

Cədvəl 1

Fəsilələrin adı	Növlərin adı		
	Mütləq	Növlərin ümumi sayına görə %-lə	Cinslərin sayı
Poaceae Barnhart	51	12.2	38
Liliaceae Juss.	13	4.4	9
Caryophyllaceae Juss.	19	4.9	15
Ranunculaceae Juss.	11	2.6	9
Criciferae Juss.	14	3.1	10
Rosaceae Juss.	23	6.2	14
Fabaceae Lindl.	27	10.1	16
Apiaceae Lindl.	16	2.1	8
Lamiaceae Lindl.	20	5.2	12
Scrophulariaceae Juss.	21	3.1	6
Asteraceae Dumort	38	11.1	30
Rubiaceae Juss.	3	2.2	3
Cəmi	256	100	173

Gagea chanae, G.Alexeenkoana, Fritillaria cancasica, Populus hybrida, Quercus iberica, Gypsophila steveii, Dianthus bicolor, Sedum caucasicum, Ribes biebersteinii, Pyrus caucasica, Sorbus caucasica, Crataegus caucasica, Rosa schokmana, Lotus caucasicus, Astragalus mollis, A.Kadshorensis, Onobrychis iberica, O.Radiata, O.komarovii, Acantholimon lepturoides, Nonnea posea, Nepeta transcaucasica, Thymus collinus, Scrophularia cinerascens, S. variegata, Stizolophularia cinerascens, S.variegata, Stizolophus caronopifolius, Centaurea transcaucasica, Scorzonera biebersteinii, Taraxacum praticolum, Genista transcaucasica və s.[Aslanov A.A. 1990]

Daşkəsən vadisinin florasındakı növlərin areal tiplərinə görə bölünməsi

Cədvəl 2

№	Areal tipləri	Novlərin sayı	Novlərin ümumi sayına görə %-lə
1	Holarktik	7	1,7
2	Holarktik meşə	10	2,5
3	Pallarktik	26	7,8
4	Pallarktik meşə	17	4,2
5	Aralıq dənizi	38	9,8
6	Avropa	29	6,1
7	Adventiv	1	0,2
8	Sirkylpolyar	2	0,5
9	Pontik	5	1,1

10	Orta Asiya	2	0,5
11	Turan- Pontik	1	0,2
12	Boreal	6	1,5
13	Iran- Turan	18	4,6
14	Şərqi- Aralıq dənizi	37	9,1
15	Şərqi- Zaqafqaziya	8	1,9
16	Sarmat iridasıya ilə	4	1,0
17	Turan iridasıya ilə	3	0,7
18	Xəzəryanı	1	0,2
19	Pontik- sarmat	2	0,5
20	Qafqaz	19	5,0
21	Kolxida-Hirkan	4	0,9
22	Şiamli- Qafqaz	1	0,2
23	Şimali- Iran- Qafqaz	1	0,2
24	Iberiya	14	3,6
25	Alban	2	0,5
26	Atropatan	3	0,6
27	Balkan- Kiçik Asiya	1	0,2
28	Qədim- Aralıq dənizi- Mərkəzi- Asiya	3	0,7
29	Iran- Zaqafqaziya	6	1,3
30	Kiçik- Asiya	14	3,5
31	Iran- Turan- Kiçik Asiya	2	0,4
32	Kiçik Asiya- Qafqaz	6	1,5
33	On Asiya- dağlıq	2	0,5
34	Avropa- meşə	28	7,1
35	Müəyyən edilməmiş	14	3,4

Daşkəsən vadisinin florasındakı növlərin həyati formalara görə bölünməsi

Cədvəl 3

Həyati formaları	Növlərin sayı	Növlərin ümumi sayına görə %- lə
Ağaclar (ağaclar və iri kollar)	25	6,5
Kollar (yarımollar, kokuqlar)	41	8,2
Çoxillik otlar (kökümsovlü və sürünən ikilliklər)	193	46,5
Bir və ya ikilliklər	19	5,9
Birilliklər	119	30,1
Sukkulentlər	13	3,3
CƏMI:	410	100,0

Digər növlər dağ-kserofitləri yayılan ərazilərlə əlaqədar olan Aralıq dənizi, Ön və orta Asiya florası üçün səciyyəvi növlərdir.

İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti (xam torpaqların əkilməsi, suvarma, heyvanların intensiv otarılması, müəssisələrin tikilməsi, yolların, yaşayış məskənlərinin salınması sənaye obyektlərinin, filiz yataqlarının istismarı və s.) bir çox efemer və efemeroidlərin

arealını çox kəskin sürətdə azaldır. Yalnız son 50-60 ildə Daşkəsən kolçedan, kobalt və alüminium yataqlarının fəaliyyəti nəticəsində 300 - 400 metr hündürlükdə bir neçə dağ qurğuları götürülmüş, beləki, Kiçik Qafqazda neçə min hektar yararlı otlaq sahələri və nadir çəmən senozlarının sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur.

Buna görə də, bu filizlər çıxarılmasının təcili olaraq dayandırmaq; sənayeçilər tərəfindən dağılmış dağın bərpa olunması; çəmən senozları yaradılması və məhv olmuş canlı orqanizmlərin (bitki, heyvan və mikroorqanizmlər) bərpa olunmasını biz vacib sayırıq. Bütövlükdə Daşkəsən dərəsinin təbiətinin bir yadigar kimi qorunmasını təşkil etmək vacibdir. Onun endem, relict senozlarının və bitki növlərini, həmçinin elmi və praktiki cəhətdən əhəmiyyətli bitkilərini, xüsusilə (dərman, efiryağlı, vitaminli, bəzək, balverən, yem və s. [Məmmədov Q. 2007.]

Daşkəsən ərazisində olan nadir bitkilərdən: *Scilla caucasica*, *Bellevalia foninil*, *Salix egiptica*, *Populus hybrida*, *Quercus iberica*, *Gyrsophila stevenii*, *Dianthus bicolor*, *Ribes Biebersteinii*, *Pyrus caucasica*, *Sorbus caucasica*, *Crataegus eriantha*, *Rosa Nisami*, *R. Sachokiana*, *Medicago caucasica*, *Astragalus stevenianus*, *A. kabshorensis*, *A. aureus*, *A. pycnophyllus*, *Onobrychis iberica*, *O. radiata*, *O. Komorovii*, *Genista transcaucasica*, *Acantholimon teniflorum*, *A.lepturoides*, *Scrophularia varigeata*, *Nonnea rosea*, *Thymus collmus*, *Scrophularia cinerascens* *Stizolophus corenopifolius*, *Centaurea transcaucasica*, *Centaurea ovina*, *Taraxacum praticola*, *Scorzonera Biedersteinii* və sairə göstərmək olar [Musayeva M.Q., Xəlilov V.S.2011]

Bundan əlavə bütövlükdə meyvə-giləmeyvə genefondunu təşkil etmək vacibdir. Nadir senozlardan isə traqakantlığı, gəvənliyi, topallığı və ağotluq senozlarını, həmçinin tıstıslıq formasıyalarını, daha doğrusu dağ kserofitlərinin bütöv kompleksini, bütövlükdə çəmən senozlarını qoruyub saxlamaq lazımdır.

Yuxarıda göstərilən növlərin bir hissəsi "Azərbaycan respublikasının-nin qırmızı kitabı"na daxil olmuşdur. Nadir növlər və senozların əksəriyyəti qədim təbəşirli dərələrdə özünə sığınacaq tapmışdır.[Novruzov V.S., Bayramova A.A.2010-2011]

Ədəbiyyat

1. Aslanov A.A. Daşkəsən vadisinin flora və bitkiliyinin mühafizəsi. Novosibirsk. 1990.
2. Musayeva M.Q., Xəlilov V.S. Respublikamızın su hövzələri, onların bitkiliyinə antropogen təsirlər və ekoloji vəziyyəti. Bakı, «Elm», 2011.
3. Novruzov V.S., Bayramova A.A. Bioloji müxtəlifliyin qorunmasına xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rolu. Bakı, «Elm», 2011.
4. Novruzov V.S. Fitosenologiyanın əsasları (Geobotanika). Bakı, Elm, 2010.
5. Hətəmov V.V. Azərbaycanın otlaq ekosistemləri və qorunması, Bakı, «Elm», 2000
6. Hacıyev V.Ç. Mailov Ə.İ. Məlikov R.K. Azərbaycanın biçənək və otlaqlarının yem bitkiləri. I-III, Bakı, 1969-2001.
7. Məmmədov Q. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı « Elm», 2007.
8. Флора Азербайджана том I-VIII. Гейбеман Т.С., Исаев Я.Н., Кадыров Г.М., Карягин И.И., Принко Л.И., Рза-заде Р.Я., Баку, 1950-1957.

I BÖLMƏ: AQROTEKNOLOGİYA

**FUNKSIONAL MƏQSƏDLİ ÜZÜM ŞİRƏSİ HAZIRLANMASININ
MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGİYASI**

a.e.f.d., R.F.Visali., a.e.f.d.,Z.C.Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri
E.X.Babayeva, M.Ş.İbrahimova - böyük elmi işçi
Azərbaycan Elmi- Tədqiqat "Aqromexanika"
İnstitutu, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: *üzüm, feyxo, funksional qidalanma, şirə, orqanoleptik təhlil.*

Giriş. Etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin suverenliyinin, iqtisadi sabitliyinin və sosial yararlığının başlıca şərtidir. Son zamanlar respublikamızda bir çox islahatların əsas məqsədlərindən biri əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Dövlətin qidalanma sahəsində elmi -texniki siyasəti xalqın sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bu məsələnin həlli üçün yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı tələb olunur. Kimyəvi tərkibinə görə tam keyfiyyətli olmayan qida xammalının istifadəsi, texnoloji işlənməsi və digər səbəblər nəticəsində insan orqanizmi lazım olan miqdarda əvəzolunmayan komponentləri qəbul edə bilmir [Fətəliyev H.K. 2010]. Bitki aləmini öyrənən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, zəngin bitki aləmi haqqında olan bilgiler nəinki insanı qida məhsulları ilə təmin edir, eyni zamanda onun mühit amillərinə uyğunlaşmasına optimal psixoloji təminat verir. Funksional qida məhsullarının yaradılması zamanı mütləq xammalın kimyəvi tərkibi, qidalılıq dəyəri, xüsusi texnoloji emal üsulları haqqında məlumata malik olunmalıdır. Funksional qida məhsulları və onların komponentləri insan orqanizmindəki metabolizmi modifikasiya etməklə müxtəlif xəstəliklərin əmələ gəlməsinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır [Cəfərov F.N., Fətəliyev H.K. 2014.]

Bu gün qida sənayesi bütün dünyada qıbtə ediləcək bir təşəbbüslə üçüncü minilliyin yeni funksional qida məhsullarının yaradılması üçün çalışmaqdadır. Bu məhsullar antikonsiogen, antioksidant, iltihaba qarşı, xolesterin nizamlayıcısı və digər bu kimi xeyirli xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Qida rasionunda xaricdən gətirilən məhsulların istifadəsi orqanizmin yeni tərkibli qida məhsullarına uzunmüddətli adaptasiya olunma reaksiyasına səbəb olur ki, bu da stress və sağlamlığın pozulması hallarını yaradır. Qida sənayesinin müasir elminin qarşısında duran ən aktual məsələ yerli xammal bazasından istifadə etməklə rəqabətə davamlı, insanların sağlamlığına müsbət təsir edən funksional məqsədli qida məhsulları hazırlamaq üçün mütərəqqi texnologiyaların işlənilməsi və onun emal məhsulları xeyli miqdarda bioloji dəyərli komponentlərə və qida maddələrinə malikdir. İnsan orqanizmi üzüm giləsidən şəkərli(qlükoza, fruktoza, saxaroza) üzvi turşular (şərab, alma, limon) mineral maddələri, vitaminləri və həyat üçün vacib amin turşularını mənimsəyir. Ancaq bioloji əhəmiyyətli elementlərin xeyli miqdarda olması, onun emal məhsullarında qida və pəhriz nöqtəyi nəzərindən qiymətli sayılan salxım şirəsində birbaşa kifayət qədər olması demək deyildir. Bu şirələrin sıxılma yolu ilə alınması prosesində əzintidə və çöküntüdə ballast maddələrlə yanaşı yağda həll olan vitaminlər, makro və mikro elementlərin və amin turşularının bir hissəsi itir. Bundan başqa qiymətli komponentlərin qismən itməsi, məhsulun duruldukları və sabitləşməsi kimi əməliyyatların nəticəsində də baş verir. Bu maddələrin yerinin doldurulması və şirələrin bioloji qida dəyərinin artırılması üçün üzüm şirəsi əsasında funksional içkilər resepti işlənilib hazırlanmışdır.

Komponent kimi funksional istiqamətinə malik olan feyxo şirəsi, üzüm əsaslı şirə hazırlanmasında klassik üsulla hazırlanmış birinci sıxılma şirəsi kimi istifadə olunmuşdur. Qırmızı üzüm sortu ağ sortlarla müqayisədə tərkibində yüksək miqdarda

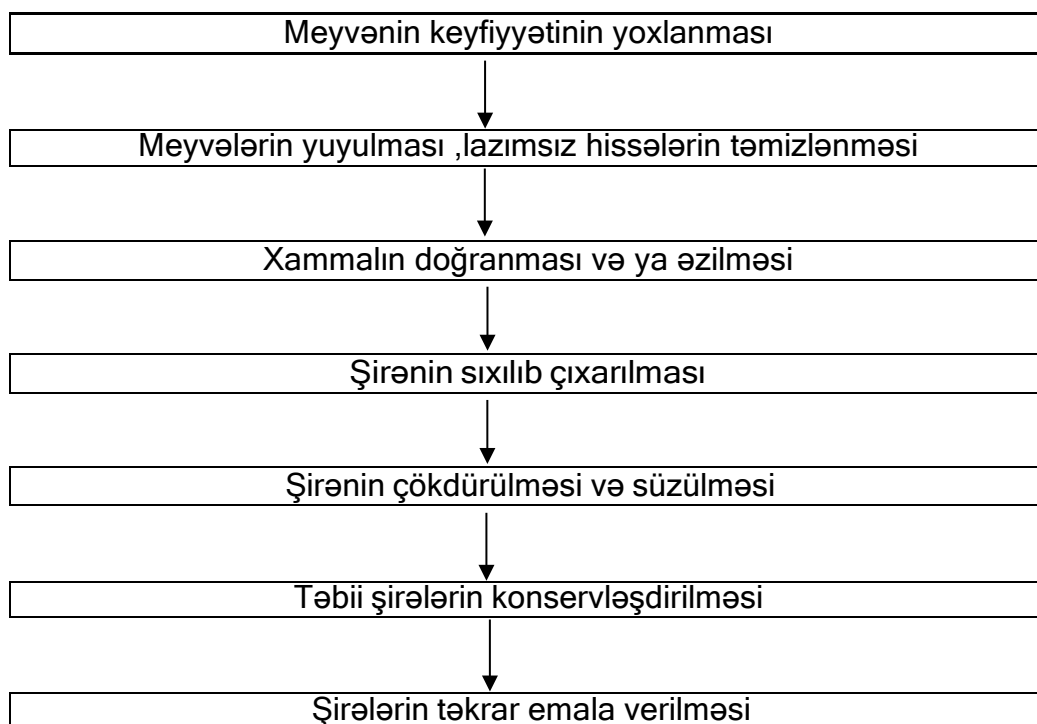
vitamin və vitaminəbənzər maddələrin, həmçinin amin turşularının olması ilə seçilir. Qırmızı üzüm sortundan alınan şirələr cəlbedici əmtəlik görkəminə malik olur. Feyxoanın fərqləndirici xüsusiyyəti onun meyvəsində yüksək miqdarda suda həll olan yod birləşmələrinin olmasıdır (0,4-1mq/100qr məhsul). Bu səbəbdən feyxoa insan orqanizmi, xüsusilə yod çatışmayan regionların əhalisi üçün, həmçinin qalxanabənzər vəzin profilaktikası üçün çox faydalıdır [Касьянов Г.И., Шаizzo P.И.2000]. Feyxoanın meyvələrində yoddan başqa C vitamini, selluloza, saxaroza, alma turşusu və digər qida maddələri vardır. Qabığı təbii antioksidantlarla (katexinlər və leykoantioksidanlarla) zəngindir. Faydalı xüsusiyyətlərinə görə feyxoa aterosklerozda, anemiyada, hipertonyada və digər ürək- damar xəstəliklərində istifadəsi məsləhət görülür.

Xindoqni üzüm sortunun öz axını ilə alınan şirəsi ilə Nikitinski feyxoa sortunun meyvəsinin fiziki kimyəvi göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

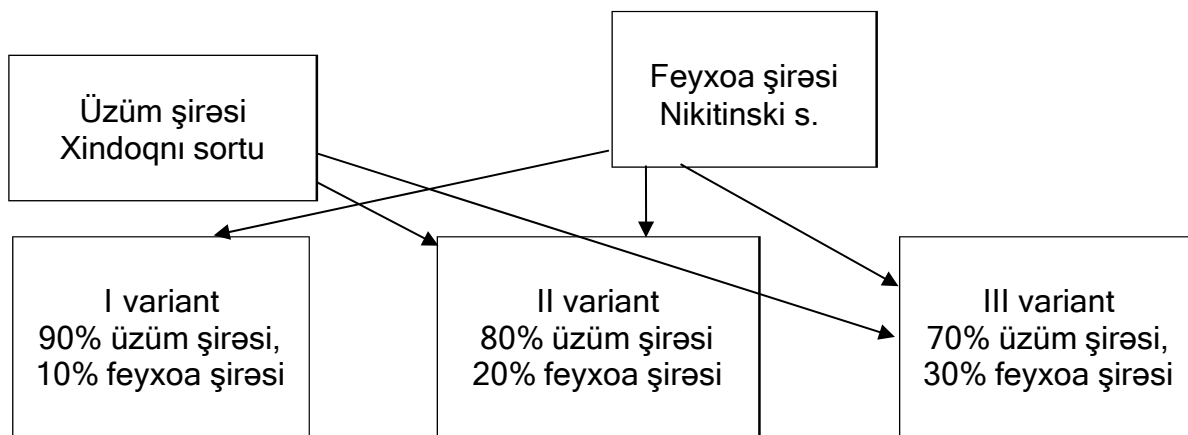
Göstəricilər	Üzüm şirəsi (öz axını ilə alınan)	Feyxoa şirəsi
Həll olan quru maddənin kütlə payı, % -lə	22,81	5,17
Şəkərin kütlə qatılığı, qr/100sm ³	20,05	7,87
Titrləşən turşuluğun şərab turşusuna görə kütlə payı,qr/dm ³	4,2	6,52 3,23
PH	3,51	
Sıxlıq	1,102	1,06

Kombinə edilmiş şirə hazırlamaq üçün tədarük olunmuş üzüm və feyxoa meyvəsindən aşağıdakı texnoloji sxem üzrə yeni çeşid funksional məqsədli emal məhsulu hazırlanmışdır.

Şəkil 1. Şirə alınmasının texnoloji sxemi

Öz tərkibində üzüm və feyxoa şirəsi olan funksional təyinatlı içkinin alınması üçün şirələr qarışdırılaraq dincə qoyulmuş, sürtgəcdən keçirilmiş və süzülərək üç variantda içki hazırlanmışdır.

Şəkil 2. Funksional məqsədli şirə hazırlanmasının texnoloji sxemi

Tədqiq olunan nümunələrin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri və orqanoleptik göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir.

Cədvəl 2

Təcrübə variantlarının fiziki- kimyəvi göstəriciləri

Göstəricilər	Variant I	Variant II	Variant III
Şəkərlərin kütlə qatılığı q/sm ³	21,20	20,00	18,60
Titrləşən turşuluğun kütlə payı(şərab turşusuna görə q/dm ³)	4,20	4,42	4,63
PH	3,42	3,61	3,81
Sıxlıq	1,078	1,076	1,064
Fenol maddələrin miqdarı mq/dm ³	982,50	1195,7	1784,3

Alınmış içkilərin orqanoleptik xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün 25 ballıq sistemdən istifadə edilmişdir. Dequstasiyanın nəticəsinə görə ən yüksək dequstasiya qiymətini ikinci variant, yəni 80% üzüm şirəsi və 20% feyxoa şirəsi qarışığı ilə hazırlanmış içki nümunəsi almışdır – 23,0 ball. O çəhrayı rəngdə mürəkkəb ardıc və sitrus tonlu ətrə, tam yumşaq harmonik dada malikdir. Xindoqni üzüm sortunun şirəsinin ətrində və dadında müşahidə olunan darap çaları saxlanmamışdır. Üzüm sortunun şirinliyinin və feyxoa şirəsinin turş dadının harmonik uyğunluğu əmələ gəlmişdir. Funksional içkinin (variant - 2) faydalı xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün sərbəst amin turşularının və vitaminlərin tərkibinə görə üzüm şirəsi ilə müqayisəli təhlili yerinə yetirilmişdir.

Təhlilin nəticəsində məlum olmuşdur ki, sıxılmış üzüm şirəsinin tərkibində sərbəst amin turşularının cəmi tərkibində feyxoa və üzüm şirəsi olanlardan üstünlük təşkil edir. Həm də tədqiq edilən funksional məqsədli içkinin tərkibində amin turşularının konsentrasiyası 1200 qr/dm³ təşkil edir ki, bu da məhsulun bioloji nöqteyi nəzərdən kifayət qədər yüksək göstəricisidir. Beləliklə yüksək bioloji qida və orqanoleptiki xüsusiyyətlərə malik olan keyfiyyətli içki alınmışdır. Tədqiqat işində hazırlanmış şirə bütün keyfiyyət göstəricisinə görə adi bir meyvədən hazırlanmış şirədən üstün olmuşdur. Seçilmiş xammalın zəngin kimyəvi tərkibə malik olması, alınmış şirənin dadının, keyfiyyətinin və qidalılıq göstəricilərinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunur.

S U M M A R Y

Keywords: grape, feyjoa, functional nutrition, juice, organoleptic analysis.

One of the main goals of many recent reforms in our country is to ensure food security. Due to the use, technological processing and other reasons of food raw materials, which are not of high quality due to their chemical composition, the human body is unable to absorb the necessary amount of essential components. When creating functional foods, it is necessary to know the chemical composition of raw materials, nutritional value, special technological processing methods. Functional foods and their components play an important role in preventing the development of various diseases by modifying the metabolism in the human body.

Feyjoa juice for functional purposes, the first compression juice prepared by the classical method was used in the preparation of grape-based juice. Red grapes are distinguished from white varieties by their high content of vitamins and vitamin-like substances, as well as amino acids. Juices from red grapes have an attractive commodity appearance. The distinguishing feature of feyjoa is that its fruit contains high amounts of water-soluble iodine compounds.

Thus, a quality drink with high biological nutrition and organoleptic properties was obtained. The juice prepared in the study was superior to the juice made from an ordinary fruit in all respects. The rich chemical composition of the selected raw materials is accompanied by an increase in the taste, quality and nutritional value of the juice obtained.

ПЕРЕДОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА ВИНОГРАДНОГО СОКА ФУНКЦИОНАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ

Одной из главных целей многих последних реформ в нашей стране является обеспечение продовольственной безопасности. В связи с использованием, технологической обработкой и другими причинами пищевого сырья, некачественного по своему химическому составу, организм человека не в состоянии усвоить необходимое количество необходимых компонентов. При создании функциональных пищевых продуктов необходимо знать химический состав сырья, пищевую ценность, специальные технологические приемы обработки. Функциональные пищевые продукты и их компоненты играют важную роль в предупреждении развития различных заболеваний путем модификации обмена веществ в организме человека.

Сок фейхоа функционального назначения, первый компрессионный сок, приготовленный классическим методом, был использован при приготовлении сока на основе винограда. Красный виноград отличается от белых сортов высоким содержанием витаминов и витаминно подобных веществ, а также аминокислот. Соки из красного винограда имеют привлекательный товарный вид. Отличительной особенностью фейхоа является то, что его плоды содержат большое количество водорастворимых соединений йода.

Таким образом, получен качественный напиток с высокими биологическими питательными и органолептическими показателями, приготовленный в ходе исследования сок по всем показателям превосходил сок, приготовленный из обычного фрукта. Богатый химический состав отобранного сырья сопровождается повышением вкуса, качества и пищевой ценности получаемого сока.

Ключевые слова: фейхоа виноград, функциональное питание, сок, органолептический анализ.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov F.N., Fətəliyev H.K. Funksional qida məhsullarının texnologiyası. Dərslik. Bakı, 2014, 381 s.
2. Fətəliyev H.K. "Bitkiçilik məhsullarının saxlanması və emal texnologiyası". Bakı. Elm, 2010, 432s.
3. Функциональные продукты питания. - Коллектив авторов М: Кнорус, 2012. - 303 с.
4. Касьянов Г.И., Шаззо Р.И. Функциональные продукты питания. - М: Просвещение, 2000. - 115 с.
5. ADVANCED TECHNOLOGY FOR THE PRODUCTION OF FUNCTIONAL PURPOSE GRAPE JUICE R.F.Visali., Z.C.Allahverdiyeva- Doctor of Philosophy in Agrarian Sciences E.X.Babayeva, M.Sh.Ibrahimova

III BÖLMƏ: BAYTARLIQ TƏBABƏTİ VƏ ZOOMÜHƏNDİSLİK

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLERDƏ NADİR VƏ NƏSLİKƏSİLMƏK
QORXUSU OLAN TURACIN VOLYER ŞƏRAİTİNDƏ ÇOXALDILMA
TEKNOLOGİYASININ HAZIRLANMASI.

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ВОЛЬЕРНОГО РАЗВЕДЕНИЕ РЕДКОГО И
ИСЧЕЗАЮЩЕГО ВИДА ТУРАЧА НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ
DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FOR CAPTIVE BREEDING OF A RARE AND
ENDANGREED SPECIES OF FRANCOLIN IN THE LIBERATED TERRITORIES.

Musayev Avtandil Musa oğlu
Biologiya elmlər namizədi, doseni
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
musayevavtandil@yahoo.com

Açar sözlər: nadir; turac; volyer; çoxaldılma; texnologiya; şərait; nadir.

Ключевые слова: турач; волер; разведение; технологическая; условия; редкий.

Keywords: turac; volaire; breeding; technological; conditions; rare

Giriş. Təbiətdə turacın çoxalma dövründə öyrənilmiş (yumrtaların yığılması, inkubasiya rejimi, müxtəlif yaş cücələrin qida rasiyonu) parametrləri əsasında nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan quşların volyer şəraitində çoxaldılması üçün tövsiyələr verilir.

Qəfəs şəraitində nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan növlərin çoxaldılması və introduksiyası azad olunmuş ərazilərdə həmin növlərin saxlanması strateqiyasına daxildir və təbiətdə onların saxlanması və bərpası metodlarından biridir [Mycaev, Бабаев, Туаев, 1986].

Volyer şəraitində nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan heyvanların çoxaldılması istiqamətində yerinə yetirilmiş tədqiqat işlərinin məşabı genişdir. İndiki dövrdə dünyanın bir çox heyvanxanalarında ali onurğalı heyvanların çoxaldılması istiqamətində nəzəri və praktiki işlər yerinə yetirilir. 1986-cı ildə Flint haqlı olaraq yazırdı ki, biz volyer şəraitində istənilən növ heyvanın çoxaldılmasının elmi və praktiki əsaslarını işləyib hazırlamağı bilməliyik. Biz gözləməməliyik ki, heyvanın sayı azalsın sonra onun volyer (süni) şəraitdə çoxaldılmasını işləyib hazırlayaq. Nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan turac yayıldığı ərazilərdə təbii kompleksin neqativ abiotik təsiri - hər hansı şaxtılı və qarlı illər turacın bu ərazidə yayılmış çoxsaylı populyasiyanı məhv edə bilər [Mycaev, Бабаев, Туаев, 1986].

İşğaldan əvvəl Qarabağ təbii vilayətində turacın ən çox saylı populyasiyası Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli rayonları ərazilərini əhatə edirdi. İşğal dövründə həmin ərazilərin təbiəti məhv edilib. Ona görə də volyer (süni) şəraitdə turacın çoxaldılmasının elmi və praktiki əsaslarının işlənilib hazırlanması aktiv olaraq qalır [Mycaev, 1991; Mycaev, 1991a; Mycaev, Ağaeva, 1991].

Turacın volyer (süni) şəraitdə çoxaldılmasına nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətdə tədqiqat işləri yerinə yetirilməlidir.

Tədqiq olunan quşların yaşadığı yerlərin mövsümi ekoloji və etoloji xüsusiyyətləri, onların qiymətləndirilməsi [Vinqradov və Morozkinin, 1979] müəyyən etdiyi beş ballı şkala cədvəli tətbiq edilməklə müəyyən edilir.

**Quşların yaşadığı yerlərin qiymətləndirilməsi şkalası
[Vinoqradov, Morozkin [1979].**

Yaşadığı yerlər	Yaşadığı yerlərin qiymətləndirilməsi (balla)				
	5	4	3	2	1
Qidalanma	çox yaxşı	yaxşı	kafi	pis	çox pis
Yuvalama	--	--	--	--	--
Müdafiə	--	--	--	--	--

Quşların yemlərinin tərkibi, bitki örtüyünün müxtəlifliyi, onlardan daldalanacaq, gecələmək üçün istifadə edə bilməsi xarakterinə, əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə öyrənilir.

Yuvalama ərazilərinin tutulması; yuvalama yerləri, yuva şəraiti; yuvaların sayı; yuva ərazisinə bağlılıq; kürtyatma və bala çıxartma xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Yaşlı və balalı quşların müdafiə və daldalanacaq yerlərinin seçilməsi və ondan istifadə edilməsi; mövsümlər üzrə ağac, kol, bitki örtüyünün tipi; relyef tipi torpağın nəmlik dərəcəsi tədqiq edilməlidir.

Quşların təbii şəraitdə yuva qurması, yumurtlama intensivliyi aşağıda qeyd edilən ardıcılıqla öyrənilir.

Reproduktiv dövrün yuva qurma, yumurtlamanın qısa zaman daxilində sona çatdırılıb kürt yatma mərhələsinə başlaması çoxalmanın müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün əsas şərtlərdən biridir.

Reproduktiv dövrdə müxtəlif biotoplarda yuvalayan quşların cüt əmələ gətirməsi; yuva ərazilərinin tutulması; yuvaların morfometrik ölçüləri; yuvanın üstdən və yarlardan bitki örtüyü ilə örtülməsi; yuvanın üstdən açıqlıq dərəcəsi məlum metodikalara uyğun öyrənilir.

Hər bir növün yumurtlama müddəti, yuvada birinci yumurtanın yumurtlandığı gün və saatin qeyd edilməsi ilə başlanıb, quşun sonuncu yumurtanı yumurtlayıb yuvanı tərk etmədiyi vaxtla müəyyən edilir. Yumurtlama tezliyi ikinci yumurtaya sərf olunan vaxtla müəyyən edilir. Yumurtlama ardıcılığına uyğun olaraq yumurtalar karandaşla nömrələnir. Yumurtlayan quşun yuvaya daxil olduğu vaxt; yumurtlamağa sərf etdiyi vaxt; yuvanı tərk etdiyi vaxt saniyəölçənlə ölçülməlidir. Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq yuvaların işıqlanma dərəcələri lyuksometrlə ölçülür.

Yumurtlama dövründə hava şəraiti (buludlu, yağmurlu, günəşli saatların miqdarı) sutka ərzində qeyd edilir.

Yumurtlama dövründə dişi fərdin yuvada davranışı teleskop və durbinlə müşahidə edilməlidir.

Yuvadan yumurtaların yığılması mexanizmi Azərbaycan ərazisində turacın yumurtlaması aprel ayında başlayır. Onlarda kütləvi yumurtlama may ayında qeyd edilir. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dişi fərd axırncı yumurtanı yumurtladıqdan sonra kürt yatır. 1990-cı ildə qoruq ərazisində üç yuva nəzarət altına alındı. Yuvalarda olan ikinci və üçüncü yumurtalar karandaşla nişanlanır. Yuvada olan yumurtaların nişanlanmasında məqsəd ondan ibarət idiki, hər yuvadan 3 və 4 yumurtalar yuvadan götürülür. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əksər hallarda yuvada birinci və axırncı yumurtalar mayalanmamış olur.

4 sutka ərzində üç yuvadan 8 yumurta götürüldü. Yuvadan yumurtaların yığılma metodunun səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədi ilə yuvalar üzərində müşahidələr davam etdirildi. Fərələr yumurtlamayı davam etdirərək hər yuvada 7, 8, 9 yumurta sayı ilə kürt yatdılar. Biz təbii şəraitdə təzə yumurtaları yuvadan götürməklə yumurtlayan quşların məhsuldarlığının aşağı düşməsinin qarşısı alınır.

Yumurtalar kağız yeşikdə, bir qat üfüqi vəziyyətdə yığılır. Yeşiyin dibi pambıq qatla döşənmiş olur. Yığılmış yumurtalar bir sutkadan gec olmayaraq inkubatora yerləşdirilir.

Təbii və süni şəraitdə yuvada olan yumurtaların kürt yatılma dərəcəsinin təyininin bir neçə üstünlükləri vardır: Birincisi süni şəraitdə inkubatora kürt yatılmamış yumurtalar qoyulur: İkincisi kürt yatılmanın 3-cü mərhələsində olan yumurtaları qısa müddət ərzində qızdırmaqla yuva ərazisindən nəql etmək olur:

Üçüncüsü kürt yatılmamış yumurtaları yuvadan götürməklə yumurtlayan quşun yumurtlama gününü uzatmaq, yumurtaların sayını artırmaq olur.

Təbiətdə turacın yuvada öyrənilmiş inkubasiya rejimi göstəriciləri əsasında sənaye inkubatorlarında inkubasiya rejiminin hazırlanması, yuvadan yumurtaların yığılmasının ekoloji əsaslarının işlənib hazırlanması, turac cücələrinin volyer şəraitində yetişdirilməsinin texnoloji əsaslarının hazırlanması, cücələrdə vəhşi stereotip davranış formalarını saxlaması öyrənilməlidir.

Təbii şəraitdə quşların yaşayış tipləri və onların quşların mövsümi həyat tərzində əhəmiyyətlik dərəcəsi öyrənilməlidir.

Volyer şəraitində çoxaldılmış quşların introduksiyası üçün aşağıdakı tövsiyələr hazırlanmalıdır.

- 1) Quşlar buraxılacaq ərazilərin qidalanma və müdafiə tutumu müəyyənləşdirilir;
- 2) Ərazinin yırtıcılarının sayı və növ tərkibi müəyyənləşdirilir;
- 3) Biotexniki tədbirlər yerinə yetirilir.

Cücələr təbiətə buraxılmamışdan əvvəl buraxılacaq ərazidə quşların mövsümlər qida kimi üzrə istifadə etdiyi bitkilər və kollar əkilməlidir. Quşların daldalanması və gecələməsində təbii istifadə etdiyi bitkilər və ağacların əkilməsi məqsədyünlüdür. Quşlar buraxılacaq ərazilərdə 2-3 saat öncə tufəngdən atəş açılaraq yırtıcıların həmin ərazilərdən qovulması məqsəd yönüldür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Виноградов В.В., Морозкин Н.И. Типы угодий Кызыл-Агачского заповедника и их качественная оценка как среды обитания водоплавающих птиц. В кн. Природная среда птицы побережий Каспийского моря и прилегающих низменностей. //Труды Кызыл-Агачского Заповедника. Баку, 1979, вып.1, с.17-
2. Мусаев А.М, Туаев Д.Г., Бабаев И.Р. Материалы по искусственному разведению некоторых видов куриных птиц в Азербайджане с использованием акустической стимуляции.// В кн. Первое Всесоюзное совещание по проблеме кадастра и учета животного мира, Уфа, 1986, с. 312-314.
3. Мусаев А.М. Влияние повышения уровня Каспия на численность турача и его местообитания в Кызыл-Агачском государственном заповеднике. / I-я Международная конференция по проблемам Каспийского моря. Баку, 1991, с. 63-67.
4. Мусаев А.М. К гнездовой экологии турача в Азербайджане./ В сб. Фауна населения и экология птиц Северного Кавказа. Материалы научно-практической конференции. 23-27 апреля Ставрополь 1991. С. 24-25
5. Мусаев А.М., Агаева С.В. Особенности кормления турача при разведении в искусственных условиях. / X Всесоюзная орнитологическая конференция, Витебск, 1991, с. 238-240

UOT 619:616-008:636:293

**CAMIŞLARDA KEToz XƏSTƏLİYİNİN EKSPERİMENTAL
YOLLA MODELLEŞDİRİLMƏSİ.**

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КЕТОЗА У БУЙВОЛИЦ

EXPERIMENTAL MODELLING OF BUFFALO KETOSIS

ADAU-nun dosenti İlqar Fərhad oğlu Gəncəyev
igenceyev@bk.ru

ADAU-nun dosenti Telman Bayram oğlu İsgəndərov
iskenderovtelman@mail.ru

ADAU-nun assistenti Nailə Tofiq qızı Qurbanova
cahangircavidan@mail.ru

Xülasə: Camış ketozu probleminə bu gün ən vacib olan həm patogenetik mexanizmin bəzi aspektləri, həm də xəstəliyin inkişafında etioloji amillərdir. Buna görə də, spontan (birincili) ketoza böyük maraqla yanaşı, camışlarda eksperimental (imitasiya edilmiş) ketozun çoxaldılması üçün şəraitin öyrənilməsinə və vasitələrin tapılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.

Camışlarda eksperimental ketozun əmələ gəlməsinə 12 gün ərzində gündə 1 dəfə, artan dozada 50-300 ml miqdarında yağ turşusunun fistula vasitəsilə işgəmbəyə yeridilməsi səbəb olmuşdur. Azərbaycanda camışlarda eksperimental modelləşdirilmiş ketoz eyni şəkildə spontana doğru gedir.

Açar sözlər: Camış, ketoz, modelləşdirmə, yağ turşuları, ketonemiya, ketonuriya

Ketoz, gövşəyən heyvanların xəstəliyi olub, hipofiz-böyrəküstü sistemin, qalxanabənzər, paraqalxanabənzər, qaraciyər, ürək, böyrək və digər orqanların zədələnməsi nəticəsində orqanizmdə keton cisimlərinin toplanması ilə müşayiət olunur. Xəstəlik yüksək məhsuldar inək və camışlarda, boğaz qoyunlarda və başqa heyvanlarda təsadüf edilir. Gövşəyən heyvanlarda xəstəliyin əmələ gəlməsi işgənbə həzminin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Təkmədəli heyvanlarda ketozun xəstəlik kimi əmələ gəlməsi mübahisəlidir. Keton cisimlərinin qanda miqdarının artması və onların sidikdə görünməsi isə xəstəliyin başlanğıc mərhələsində özünü bürüzə verən kliniki əlamətlərdir. Ketonemiya (ketonuriya) şəkərli diabetin ağır formalarında, orqanizmdə gedən iltihabi proseslərdə, açlıq və bəzi müstəqil xəstəliklərdə də baş verə bilər, lakin bu zaman qanda keton cisimlərinin artmasının patogenezi başqadır.

Ketoz yüksək məhsuldar südlük heyvandarlıqda ən geniş yayılmış bir xəstəlikdir. Bu xəstəliyin Azərbaycanda camışlar arasında yayılması haqqında demək olar ki bizim tədqiqatlara gədər məlumatlar yox dərəcəsində idi. Beynəlxalq Ədəbiyyatda isə çox az məlumatlar mövcuddur. Uzun illər (1989-2021-ci illər) ərzində Respublikamızın bir sıra camışçılıq bölgələrində bizim tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar xəstəliyin yüksək məhsuldar südlük camışlar arasında yayıldığını göstərdi. Camışçılığın ixtisaslaşdırılmış təsərrüfat şəraitinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, ketoz xəstəliyi də müşahidə edilməyə başlamışdır. Xəstəliyin öyrənilməsinə gəldikdə isə bu günə gədər həm, əmələ gəlmə səbəblərində (etioloji) həm də patogenetik mexanizmində (patogenezi) və xəstəliyin inkişafında rol oynayan bioloji faktorların öyrənilməsində bir sıra problemlər qalmaqdadır. Xəstələnmiş camışların orqanizmində müxtəlif orqan və toxumaların funksional və struktur pozuntuları yaranır. Bununla əlaqədar olaraq, hesab edirik ki, camışlarda spontan ketoza olan marağın artmasını nəzərə alaraq, bu növ heyvanlarda (Azərbaycan camışı) eksperimental ketozun yaradılması (xəstəliyin modelləşdirilməsi)

üçün əlverişli üsulların öyrənilməsi və işlənib hazırlanması, xəstəliyin əmələ gəlmə səbəblərinin, etiologiya və patogenezinin, diaqnostika və mualicəsini bürüzə verən kliniki əlamətlərinin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elmi nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan camışlarında ketoz xəstəliyinin hərtərəfli öyrənilməsi dünya baytarlıq elmi üçün yenilik olaraq, böyük maraq doğurur. Elmi- tədqiqat işləri universitetin klinikasında aparılmışdır. Təcrübəni aparmaq üçün kafedranın dos. İsgəndərov T.B. tərəfindən üç baş 7 yaşında və diri kütləsi 440-460 kq olan Azərbaycan camışlarına Ə.A.Əliyev üsulu ilə (1998) işgənbə kanyulları implantasiya edilmişdir. Camışlarda ketoz xəstəliyini modelləşdirilmək üçün 12 gün müddətində hər bir təcrübə camışına, işgənbə kanyulundan (bax şəkillər) 30-300 ml yağ turşuları yeridilmişdir. Bu doza 1991-1993-cü illərdə apardığımız tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir.

Ketoz xəstəliyinin əmələ gəlməsində yem paylarının tərkibi əsas amillərdən biri olaraq, vacib rol oynayır. İşgənbə kanyulları implantasiya edilmiş, təcrübədə olan üç baş ana camışlar aşağıdakı yem paylarında saxlanıldılar: qarışıq konsentrat yemlər 3 kq, keyfiyyətli yonca otu 4 kq, arpa samanı 12 kq, pambiq şeluxası 3 kq, və əlavə olaraq, ketoz xəstəliyini yaratmaq üçün təcrübə heyvanlarına birinci günü 30 ml miqdarında yağ turşusu, ikinci gün 75 ml miqdarında yağ turşusu, üçüncü günü 100 ml miqdarında yağ turşusu, dördüncü günü 150 ml miqdarında yağ turşusu və beləliklə sutka ərzində ketoz xəstəliyinin davamlı əlamətlərinin əmələ gəlməsinə gədər hər gün, gündə bir dəfə 300 ml miqdarında kanyulya vasitəsilə yağ turşusu verilmişdir. Təcrübənin 12-14 günlərində ketoz xəstəliyinin davamlı əlamətləri meydana çıxmışdır. Təcrübə dövründə yağ turşusunun camışlara təsirini müəyyən etmək üçün ümumi qəbul edilmiş sxemlə heyvanların kliniki muayinələri aparılmışdır. Bu muayinələrdə ürək vurğularının və tənəffüsün bir dəqiqədə sayı hesablanmış, ürək ritmləri təyin edilmiş, ürək tonlarının xarakteri tənəffüsün tipi və ritmi, işgənbə təqəllüsünün 2 dəqiqə ərzində miqdarı (sayı), onların ritmikliyi, gücü və ardıcılığı öyrənilmişdir. Gündə iki dəfə səhər və axşam bədən temperaturu ölçülmüşdür. Təcrübə heyvanlarının yemləmə, saxlanma şəraiti, yağ turşusunun kanyulya vasitəsilə verilməsi və kliniki göstəricilərin təyini təcrübə dövründə bizim tərəfimizdən ciddi nəzətdə olmuşdur. Təcrübə heyvanlarının orqanizmində maddələr mübadiləsinin vəziyyətini və həmçinin ayrı-ayrı orqan və sistemlərin funksiyalarını öyrənmək məqsədilə, təcrübənin müxtəlif mərhələlərində qanda bizi maraqlandıran bəzi biokimyəvi göstəricilərin, qanda leykositlər və hemoqlobinin, qan plazmasında qələvi ehtiyatı, qan zərdabında ümumi zülal və sidik turşusu, kalsium və qeyri üzvu fosfor, qanda şəkərin və keton cisimçiklərinin miqdarı, işgənbə möhtəviyyatında infuzorların aktivliyi və miqdarının dinamikası öyrənilmişdir. [Baytarlıqda kliniki laborator diaqnostika Kondraxin İ.P, Kirillov N.V və başq. Moskva-1985 il]. Təcrübə dövründə fistulalı camışların qanı və işgənbə möhtəviyyatında aparılan biokimyəvi muayinələrin və kliniki göstəricilərin nəticələri təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini tapmışdır. Təcrübənin 5-6 günlərində heyvanlarda ciddi dəyişiklik müşahidə olunurdu, belə ki, iştaha artmışdı, yem və su qəbulunun sayı artmışdı. Tənəffüs sürətlənmiş və səthi olmaqla bərabər, ritm pozuntusu yaranmışdı. Cədvəldən görüldüyü kimi təcrübənin 18-20 günlərində tənəffüs hərəkətlərinin sayı 24-dən 34-ə gədər yüksəlmişdir. Yem payına yağ turşusunun əlavə edilməsi həm də nəbzın sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Əgər təcrübənin başlanğıcında bu göstərici 1 dəqiqədə 71,4+3,1 təşkil edirdisə, təcrübənin 12- ci günündə bu göstərici 79,6+3,3, 20-ci günündə isə 84,3+2,3 olmuşdur.

Yağ turşusunun təsiri altında işgənbənin təqəllüsü əvvəlcə artmış, sonradan xəstəliyin kliniki əlamətləri meydana çıxandan sonra isə kəskin sürətdə azalmış və 1,6+0,33 bərabər olmuşdur. İşgənbənin təqəllüsü zəifləyərək, hipo və atoniya əlamətləri özünü bürüzə verərək, bu zaman gövşəmə zəifləmiş, bəzi hallarda isə tamamilə olmamışdır (itmişdir). Təcrübənin 15-ci günündə kliniki muayinə apararaq, təcrübə heyvanlarında arıqlama müşahidə olunmuşdu, heyvanlar sınıxmışdılar. Təcrübənin 20-

ci günündə bu göstəricilər daha da qabarıq görünürdü. Xəstəliyə aid kliniki əlamətlərin hamısı sanki şiddətlənmişdi. Camışların hərəkətləri ölgün olaraq, xarici qıcıqlara zəif reaksiya verirdilər. Təcrübə dövründə keton cisimçiklərinin miqdarı təcrübənin 3-4 günündən dərhal sonra artmağa başladı, ketoz xəstəliyinin əsas kliniki əlamətləri isə təcrübənin 8-10-cu günlərində müşahidə olunurdu. Bir camışda isə xəstəliyin kliniki əlamətləri təcrübənin 4-5 günü zəif olaraq, özünü bürüzə vermişdi. Bu dövrdə xəstəliyin aydın nəzərə çarpan kliniki əlamətləri iştahanın azalması, işgənbə və bağırsaqlarda hipo və bəzi hallarda, zəif ifadə edilən atoniya halları müşahidə olunurdu. Kliniki xəstə heyvanlarda qanın formal elementlərinin azalması, hemoqlobinin miqdarının isə nisbətən azalması müəyyən edilmişdir. Xəstəliyin kliniki əlamətlərinin açıq-aydın görüldüyü dövrdə (eksperimental yolla yaradılan ketoz) qlükozanın və keton cisimçiklərinin qanda miqdarı xəstəliyin patoqenetik mexanizmindən asılı olaraq, əlamətlər gücləndikçə, qlükozanın miqdarı azalır, keton cisimlərinin miqdarı isə artırıldı.

Təcrübənin 18-20-ci günlərində təcrübənin əvvlinə nisbətən, keton cisimlərinin miqdarı 2 dəfədən də çox artmışdır. Qlükozanın miqdarının qanda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi təcrübənin 8-10 günlərində müşahidə edilirdi ki, bu zaman qlükozanın miqdarı 3-6 mq% azalmışdır.

Yağ turşusu ilə yaradılmış eksperimental ketoz xəstəliyi zamanı təcrübə camışlarında kliniki və bəzi biokimyəvi göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	Təcrübənin əvvəlində	Təcrübənin 10-12 günü	Təcrübənin 18-20 günü
Temperatur, C0	38,47+0,09	38,74+0,10	38,46+0,14
Tənəfüsün sayı ,1 dəq	24+1,78	32+1,0	34+1,24
Nəbzın sayı, 1 dəq	71,4+3,1	79,6+3,3	84,3+2,3
İşgənbənin təqəllüsü, 2 dəqiqədə	5,3+0,24	1,6+0,33	1,84+0,27
İeykositlər, min 1 mm3	1092-524	9645+680	7964-537
Eritrositlər, mln 1mm3	5,84+820	5,42+680	5,14+740
Hemoqlobin, qr%	10,24+0,28	9,64+0,34	9,24+0,36
Ümümi zülal, qr%	7,12+0,17	8,34+0,21	9,86+0,19
Keton cisimcikləri, mq%	6,84+0,34	13,24- 0,18	17,86+0,26
Şəkər, qr%	38,84+1,39	34,26-1,45	32,6+1,16
Qələvi ehtiyatı, CO2 həcm%	52,96+4,3	46,24-1,16	38,60+1,74
Sidik cövhəri, mq%	24,64+0,71	16,86+1,04	12,24+1,06
Kalsium, mq%	12,50+0,58	10,86+0,43	10,16+0,71
Fosfor, mq%	4,82+0,21	5,24+0,15	5,96-0,14

Təcrübə dövründə müəyyən edilmişdir ki, yağ turşusunun verilməsi dayandırıldıqda qlükozanın miqdarı yenidən artmağa başlayır və qısa bir müddətdə əvvəlki, təcrübənin başlanğıq dövründə olan konsentrasiyasına qayıdır. Qan zərdabında ümümi zülalların miqdarında elə də ciddi bir dəyişirlik müşahidə olunmamışdır.

Təcrübənin 8-10-cu günündən sonra ümumi zülalın konsentrasiyası bir qədər azalmışdır, lakin bu azalma daimi xarakter daşımır. Təcrübə camışlardan birində bu göstərici hətta qısamüddətli də olsa artmışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qan zərdabında ümumi zülalın miqdarının dəyişməsi birmənalı xarakter daşımır. Ketozla xəstə camışlarda mineral mübadiləsi pozulmaları da baş verir ki, bu da qan serumunda ümumi kalsiumun miqdarının normanın aşağı sərhəddində (10 mq%) olmasına gətirib çıxarır. Fosforun miqdarına gəldikdə isə camışlarda (10-15 mq%) fosforun miqdarı normada və ya ondan da artıq olur (norma camışlarda 5-8mq%). Əmələ gəlmiş hipokalsiemiya yemləmə ilə əlaqədar olmur, adətən bu endokrin vəzləri və qaraciyərin funksiyalarının pozulmasının nəticəsidir.

Beləliklə, Azərbaycan camışlarında yağ turşusunun müxtəlif dozalarının 18-20 gün müddətində kanyulya vasitəsilə işgənbəyə yeridilməsi nəticəsində eksperimental yolla ketoz xəstəliyi modelləşdirilmişdir. Xəstə heyvanlarda tük örtüyü və dırnaq başmağının mina qatı tutqun görünür. Heyvanlar zəif və ölgün olurlar, xarici qıcıqlara reaksiyaları zəifləyir, gözlərində biganəlik görünür, xəstə heyvan çox vaxt yatır, yatarkən çətin qalxır, hərəkətləri zəifləmiş olur, sinir-əzələ tonusları aşağı düşür, əzələ tutmaları görünür. Bədən temperaturu normada olur. İştaha dəyişkən olur, əksər hallarda zəifləyir. Xəstələr qüvvəli yemləri zəif yeyir və ya bu yemlərdən imtina edir, ot, kökümeyvələri, patoka qarışıqlı yemləri daha yaxşı yeyir. İşgənbənin hərəkət dinamikası vaxtaşırı zəifləyir, təqəllüsü ölüvay və qısa olur, gövşəmə arabir olur. Qaraciyərin kütlük sahəsi ağırlı olur, qabağa (irəli) və aşağıya doğru böyümüş olur, 11-12 qabırğaarası sahənin yuxarı hissəsində timpanik səs alınır. Əksər hallarda nəbz tezləşmiş, bəzi hallarda isə zəifləmiş olur, ürək tonları zəifləyir, bəzən haçalaşmış və ikiləşmiş olurlar, aritmiya müşahidə olunur. Xəstəliyin başlanğıcında tənəffüs kəskin sürətdə tezləşir, sonralar ketogenez zəiflədikçə tədricən normaya düşür. Köklük dərəcəsi aşağı düşür. Ketozun ən xarakterik əlamətləri – ketonemiya, ketonuriya və ketonolaktiya olmuşdur. Sağlam camışlarda qanda keton cisimlərinin (asetosirkə, β -oksiyağ turşuları və aseton) miqdarı 8 mq% qədərdir, süddə 6-8 mq%, sidikdə isə 10-20 mq%-dir. Xəstəliyin başlanğıcında onların miqdarı artmışdır, keton cisimlərinin nisbəti asetosirkə turşusu və asetonun artması tərəfə yönəlir. Ketonemiya eyni vaxtda keton cisimlərinin sidikdə artması ilə müşayiət olunurdu. Ketonemiya, və ketonuriya arasında müəyyən asılılıq və birbaşa əlaqə yaranır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ketonemiya və ketonuriya yalnız xəstəliyin başlanğıcında özünü bürüzə verir və bu dövrə xarakterik olan əlamətlərdəndir. Qaraciyərin kəskin patologiyasında isə yağ turşularının oksidləşməsinin pozulması nəticəsində keton cisimlərinin əmələ gəlməsi dayanır, bu zaman ketonemiya müəyyən edilməyə də bilər. Ketoz xəstəliyinin xarakterik kliniki əlamətlərindən biri də hipoglükemiyadır (qanda şəkərin azalması), və qeyd etməliyik ki, bu zaman qanda şəkərin və keton cisimlərinin miqdarının əks korrelyasiya asılılığı mövcüddür. Sağlam camışların qanında qlükozanın miqdarı 38-50 mq% (2,1-2.77 mmol/l), xəstəlik zamanı isə 25-40 mq% (1,4-1,9 mmol/l) qədər azalır. Şəkərin azalması qlükozanın qaraciyərdə azalması fonunda baş verir. Ketoz zamanı natriumun sidiklə çox miqdarda xaric olması asetosirkə və β -oksiyağ turşuları ilə duzlar əmələ qətirərək asidoz əmələ gətirir, qələvi ehtiyatı 32-34 h/CO₂ və ondan da aşağı düşür. Ümumi zülalların dinamikasında da müəyyən dəyişkənliklər müəyyən edilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi qan serumunda ümumi zülalın miqdarı 8,6-9,0 qr% artıq olaraq, təcrübənin 18-20 günlərində 9,86 qr% bəzən ondan da artıq olurdu.

Serumda zülalın artması əsasən qlobulin hesabına gedir, albuminlərin miqdarı bu zaman aşağı düşür. Bu proses qaraciyərin pozulması ilə əlaqədardır. Sidikdə və süddə keyfiyyət sınaqları ilə (Lestrade reaktivi ilə) keton cisimlərinin yüksək konsentrasiyası müəyyən edilir. Qan zərdabında sidik cövhərinin miqdarı azalır, təcrübənin 18-20 günlərində xəstəliyin kliniki əlamətlərinin tam özünü bürüzə verdiyi dövrdə, onun

miqdarı 12,24+1,06 mq% qədər azalmışdır, halbuki təcrübənin əvvəlində bu rəqəm 24,64+0,71mq% olmuşdur. Deməli, beləliklə, xəstəlik zamanı qaraciyərdə nəyinki zülalhasilətmə, həm də sidikcövhərinin əmələ gəlmə funksiyası da pozulur.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində qan zərdabının mineral tərkibinin dəyişməsi, 18-20-ci günlərdə kalsiumun miqdarının azalması, bu zaman qeyri üzvu fosforun miqdarının isə nisbətən artması ilə müşahidə olunurdu. Elmi-tədqiqat işləri dövründə aparılan kliniki və biokimyəvi analizlər və alınan göstəricilərin dinamikası bir daha onu deməyə əsas verir ki, camışlarda eksperimental yolla alınan ketoz xəstəliyində işgənbədə biokimyəvi proseslər pozulur, işgənbə möhtəviyyətinin pH-ı turş və ya qələviliyə doğru dəyişir, süd turşusunun molyar konsentrasiyası artır, propion turşusunun miqdarı azalır, çox miqdarda ammoniyak əmələ gəlir, keton cisimləri toplanır, bakteriya və infuzorların növ və miqdar tərkibi dəyişərək aktivliyi azalır.

Nəticə

1. Azərbaycan camışlarında ketoz xəstəliyinin modelləşdirilməsini (eksperimental yolla alınması) onlara 12 gün müddətində gündə bir dəfə kanyulya vasitəsilə artan dozalarla (50-300) ml yağ turşusunun işgənbəyə yeridilməsi yolu ilə almaq mümkündür.
2. Camışlarda eksperimental yolla alınan ketoz xəstəliyi ketonemiya, ketonuriya, hipoqlikemiya, qanda ümumi kalsiumun, qələvi ehtiyatının və sidik cövhərinin konsentrasiyasının azalması, qeyri üzvu fosforun isə artması ilə müşahidə olunur. Kliniki əlamətlərdən isə iştahanın azalması, işgənbə və bağırsaqlarda hipo və bəzi hallarda zəif atoniya halları, taxikardiya, miokardoz tipli ürək çatışmazlığı və tənəffüsün tezləşməsi qeydə alınmışdır .
3. Azərbaycan camışlarında modelləşdirmə yolu ilə alınan ketoz xəstəliyi, bu növ heyvanlarda baş verən spontan ketoz xəstəliyində qeydə alınan gedişə malikdir.

Ədəbiyyat.

1. Алиев А.А. Экспериментальная хирургия. Москва, Изд., «Инженер», 1998 г.
2. Гянджаев И.Ф. Биохимические аспекты основных звеньев этиологии и патогенеза кетоза высокопродуктивных буйволиц.Межд биохим конф Гянджа 2011г с.274-275
3. Профилактика кетоза у высокопродуктивных коров. Ветеринария.-1975.-№12. С.29-30
4. Кондрахин И.П. Диагностика и профилактика кетоза у высокопродуктивных коров. Молочное и мясное скотоводство. -1975.№11.-с.36-38
5. Сəncəyev İ.F Camışlarda ketozun etioloji və patogenezi. ADAU nun elmi əsərləri 2012 il №3 s 120-122.

Резюме

В проблеме кетоза буйволиц наиболее важными на сегодня остаются как некоторые аспекты патогенетического механизма так и этиологических факторов развития болезни. По этому наряду с большим интересом к спонтанному кетозу, необходимо больше внимания уделять изучению условий и изысканию средств для воспроизведения экспериментального (моделированного) кетоза у буйволиц.

Экспериментальный кетоз у буйволиц вызвали введением масляной кислоты в количестве 50-300 мл с нарастающей дозой 1 раз в сутки в течении 12 дней через вставленную в рубец фистулу. Экспериментально индуцированный (моделированный) кетоз у Азербайджанских буйволиц протекает идентично спонтанному.

Summary

In the problem of buffalo ketosis, the most important today are both some aspects of the pathogenetic mechanism and etiology calf factors in the development diseases. Therefore, along with great interest in spontaneous ketosis, more attention should be paid to studying the conditions and finding means to reproduce experimental (stimulated) ketosis in buffaloes.

Experimental ketosis in buffaloes was caused by this introduction of oil acid in the amount of 50-300 ml with an increasing dose 1 time per day 12 days through a fistula inserted into the rumen. Experimentally induced (modeled) ketosis in Azerbaijan buffaloes proceeds identically to spontaneous.

**YÜKSƏK MƏHSULDAR QARAMAL CİNSLƏRİNİN YERLİ-EKOLOJİ ŞƏRAİTİNƏ
ADAPTASIYASININ
KLİNİKİ-FİZİOLOJİ ƏSASLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ**

**Изучение клинико-физиологических основ адаптации
высокопродуктивных пород крупного рогатого скота
к местным экологическим условиям**

**Study of the clinical and physiological foundations of the adaptation of highly
productive breeds of cattle to local environmental conditions**

prof.Əliyev M.M
dos.əv. Məmmədova G.R.
b/m Bayramova H.H.
ass.İbrahimova L.R.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri
lala_ibraqimova@mail.ru

Xülasə

Respublikamıza gətirilən simmental və holştin-friz cinsli heyvanların yerli şəraitə uyğunlaşması, onların düzgün qaydada yemləndirilməsindən, zoogigiyeniki tələblərə uyğun bəslənməsindən asılıdır.

Açar sözlər: cins, inək, şərait, saxlanma, qan

Sağlam məhsuldar kənd təsərrüfatı heyvanları yetişdirmək, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli heyvan mənşəli ərzaq məhsullarına olan tələbatını daha etibarlı təmin etmək üçün ölkəmizə ayrı-ayrı dövlətlərdən yüksək məhsuldar cins kənd təsərrüfatı heyvanları idxal olunur. Bu simmental və holştin-friz cinsinə aid olan mallardır.

Simmental cinsi Şvesariyada yerli qaramalın uzunmüddətli seçmə və taylaması yolu ilə əldə edilməklə südlük-ətlik və ətlik-südlük (qarışıq cins) istiqamətdə olan dağ heyvanlarının parlaq nümayəndəsi hesab olunur. Simmental cinsdən olan inəklərin süd məhsuldarlığı 3000-3500 kq, südün yağlılığı isə 3,7-3,9 % təşkil edir. Onu da qeyd etmək əsaslı olardı ki, simmental mal eyni zamanda respublikamızın Qərb bölgəsinə yaxşı uyğunlaşmaqla yanaşı tezyetişkənlik, yüksək böyümə dinamikasına xasdırlar

Ölkəmizdə son illərdə holştin-friz malının sayı xeyli artmışdır. Hazırda bu cinslər universal məhsuldarlığı və yaxşı adaptasiya olunmaq qabiliyyətinə görə bizim respublikada da geniş yayılmışdır. Bir çox tədqiqatçılar bu cinsdən olan heyvanların müxtəlif iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşmalarını və verilən yemi südlə yaxşı ödəmələrini söyləyirlər. Yaşlı inəklərin orta süd məhsuldarlığı 3,6-3,7% olmaqla, 6000-6500kq arasında dəyişir. [Bayramov V.Ə. və başqaları, 1991]

Yerli şəraitdə iqlim amillərinin heyvan orqanizmə təsiri yeni dinamik stereotipliyin yaranmasına səbəb olur, kliniki, morfo-fizioloji və biokimyəvi göstəricilərin və s. dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur.

Tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin "Maldarlıq və atçılıq" tədris təsərrüfatında olan holştin və simmental cins mallar üzərində yerinə yetirilmişdir. Təsərrüfata gətirdiyi gündən heyvanların yemləndirilməsinə nəzarət edilmişdir və baxım və bəslənmə tam zoogigiyeniki tələblərə uyğun aparılmışdır.

Saxlama sistemləri və üsulları heyvanların cinsindən, yaşından, təsərrüfatın istiqamətindən, coğrafi-iqlim şəraitindən asılı olaraq pəyə-gəzinti sistemi tətbiq olunmuşdur. Belə bir sistemdə heyvanlara, ancaq həyətdə gəzinti verilir, öz binalarında yemlənilir və saxlanılır. Tədqiqatın əsas hissəsini isə heyvanların binada saxlandığı

dövrə binalarda mikroiklimin dinamikası öyrənilmişdir. İnkəların saxlama şəraitinə yüksək sanitar-gigiyenik tələblər qoyulmalıdır. Belə ki, pəyələr geniş, işıqlı, təmiz döşəməsi, quru və normal ventilyasiyalı olmalı, havası isə normal temperature-nəmlik rejimində saxlanmalıdır [Əliyev M.M. və başqaları,2022].

Cədvəl 1-də heyvandarlıq binasında verilmiş mikroiklim göstəriciləri sanitar - gigiyenik tələblərə cavab verir.

Orqanizmin vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq qanın tərkibində müxtəlif formalı dəyişikliklər müşahidə olunur. Qanın tərkib hissəsi bir sıra sistemin xəstəlikləri sayəsində də tez dəyişikliyə uğraya bilər. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində qanın morfoloji və biokimyəvi göstəriciləri aşağıdakı cədvəl 2 -ə əks olunmuşdur. Buradan görünür ki, binaların parametr göstəricilərinə və yemləməyə görə, cədvəldə əks olunan göstəricilər bütün tələblərə cavab verir.

Qaramal saxlanılan binada havanın mikrpiqlim göstəricilərinin təyini

Cədvəl 1

Orta aylıq	Havanın temperaturu C°		Nisbi nəmlik %		Hava cərəyanının sürəti m/san		Binada zərərli qazlar			Bina havasının tozlarının miqdarı	İşıqlanma	
	Xarici atmosfer	Bina daxili	Xarici atmosfer	Bina daxili	Xarici atmosfer	Bina daxili	CO ₂ %-lə	NH ₃ %-lə	H ₂ S %-lə		Həndəsi	İşıq-texniki
Sentyabr 2021	25	12	74	65	0,3-0,4	0,1-0,2	0,24	0,01	0,02	0,8	1:12-1:15	50
Oktyabr 2021	17	18	76	70	0,5-0,7	0,2	0,25	0,01	0,01	0,8	1:12-1:15	50
Noyabr 2021	10	21	78	69	0,7	0,2-0,3	0,25	0,01	0,01	0,8	1:12	50
Dekabr 2021	5	24	80	75	0,5	0,2	0,25	0,01	0,01	0,8	1:12	50
Yanvar 2022	1	23	74	70	0,3-0,4	0,1-0,2	0,24	0,01	0,02	0,8	1:12-1:15	50
Fevral 2022	0,6	25	79	70	0,5-0,7	0,2	0,25	0,01	0,01	0,8	1:12-1:15	50
Mart 2022	4	20	75	69	0,7	0,2-0,3	0,25	0,01	0,01	0,8	1:12	50
Aprel 2022	14	18	75	72	0,5	0,2	0,25	0,02	0,01	1,0	1:12	50

Holştin və simmental cinsindən olan inəklərin kliniki,morfo-fizioloji və biokimyəvi göstəricilərin dəyişmə dinamikası

Cədvəl 2

Fəsil-lər	Heyvanların kliniki göstəriciləri			Qanın morfoloji göstəriciləri			Qanın biokimyəvi göstəriciləri		
	Bədən tem-si, C°	Tənəffüs hərək. sayı	Dərinin orta tem-si	Hemoql obin q/ml	Eritros. sayı	Leyk. sayı	Qanın ümumi zülalı q/l	Qanın qələviliyi M mol /l	EÇ S də q.
Holştin cinsi									
Payız	38,5	29	3,25	9,9	9,98	7,8	76,41	106	7
Qış	37,9	27	3,59	10,8	7,94	6,89	66,22	101	7
Yaz	38,0	29	3,57	11,2	8,89	7,2	68,83	110	8
Yay	38,7	30	3,45	12,3	8,19	7,76	79,88	115	8
Simmental cinsi									
Payız	38,0	28	3,11	9,4	8,3	7,7	75,23	109	7
Qış	38,2	27	3,37	9,9	7,9	6,8	67,11	106	8
Yaz	38,6	29	3,30	11,8	7,8	7,2	70,45	110	8
Yay	38,5	30	3,25	12,9	8,2	7,4	79,01	116	8

Ədəbiyyat

4. Əliyev M.M., Məmmədova G.R., Bayramova H.H., İbrahimova L.R. “Ətraf mühitin və heyvanların gigiyenası” (nəşrdə),2022
5. Əsgərov Ə.A., Məmmədova O.M. - «Kənd təsərrüfatı heyvanlarının ümumi gigiyenası» ADAU-2010
6. Əsgərov Ə.A. v, Məmmədova O.M. - «Kənd təsərrüfatı heyvanlarının xüsusi gigiyenası» Gəncə. 2007.
7. Bayramov V.Ə. və başqaları. Azərbaycanda maldarlıq.Bakı.Azərneşr 1991,səh.151

**PEBRİNLƏ YOLUXMUŞ TUT İPƏKQURDU QRENASINA YÜKSƏK
TEMPERATURUN DEZİNFEKSIYAEDİCİ TƏSİRİ**

M.R.MUSAYEVA

Baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,

ADAU, Gəncə şəhəri

S.R.MUSAYEVA

Böyük elmi işçi,

Azərbaycan Eimi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu, Gəncə şəhəri

Xülasə

Açar sözlər: ipəkqurdu, qrena, temperatur, xlorlu əhəng, pebrin

Qrena və qurdları subletal temperaturla işlədikdə xəstə qrena və qurdlar pebrin sporlarından tam azad olur və belə yemləmədə pebrin xəstəliyi müşahidə olunmur.

Müəyyən edilmişdir ki, qrenaya inkubasiyanın əvvəlində termostatda 320-də 96, 34°-də 72 saat təsir etdikdə xəstə qrena pebrin sporlarından azad olur.

Tut ipəkqurdunun pebrina və yaxud nozematoz xəstəliyi, yoluxucu xəstəlikləri sırasında əsas yer tutur. Bu xəstəlik qrena vasitəsilə nəsilə ötürülərək ipəkçilik təsərrüfatlarına böyük iqtisadi zərər vurur.

İnsan və heyvanların orqanizmində bədən temperaturasının normadan artıq olması əksərən yoluxucu xəstəliklər zamanı baş verir, bu da orqanizmin yoluxucu amillə təbii mübarizə reaksiyasıdır. Bədən temperaturunun artması, ona daxil olmuş yoluxucu amilin inkişaf etməsinə mane olur və faqasitoz prosesinin güclənməsi sayəsində onlar məhv edilir. Ancaq həşəratların bədən temperaturu xarici mühit temperaturu ilə nizamlanmış üçün onlar belə təbii müdafiə sistemindən məhrumdurlar.

Bu baxımdan ipəkçilikdə də tut ipəkqurdunun yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə sahəsində aparılmış bir sıra tədqiqat işlərinin əsasını məhz yüksək temperaturanın tətbiqi təşkil edir [2, 4]. Qrenaya 34° temperaturla 24 saat təsir etməklə viruslu flaşeriyanın və eləcə də sitoplazmatik sarılığın [1] nisbətən qarşısını almaq mümkündür. Tədqiqatlara [3] əsasən süni qida mühiti şəraitində tut ipəkqurdunu 35° -də bəslədikdə sitoplazmatik sarılığın qarşısını almaq imkanı artır.

Həmin fikir əsasında bir sıra tədqiqatçılar ilkin olaraq tut ipəkqurdunun pebrinlə xəstə puplarına 33-34° temperaturla 16 saat (barama sarımanın 5-ci günündən hər gün) müddətində təsir etməklə pebrin sporlarından azad qrena istehsalı texnologiyasının əsasını hazırlamışlar [1, 2].

Bütün bu göstərilənlərə əsasən biz subletal temperaturanın təsirilə pebrin sporlarından azad qrena istehsalının yeni, daha səmərəli pebrin sporlarının zərərsizləşdirmək üsullarının hazırlanması ilə məşğul olduq.

İşin əsas məqsədi tut ipəkqurdunun müxtəlif inkişaf fazalarında (qrena, qurd, pup) müxtəlif yüksək hərarətlə təsir edərək, pebrin sporlarının zərərsizləşdirən üsulların araşdırılmasıdır.

Mövzunun işçi məramnaməsinə və məqsədinə müvafiq olaraq, cari dövrdə tut ipəkqurdunun pebrin xəstəliyini müalicə etmək məqsədilə süni yoluxdurulmuş (10%) qrena düzümündən 36 saat, göstərilən məqsəd üçün pebrinlə yoluxmuş qrenaya inkubasiyanın birinci və axırncı 4 günündə 24, 36, 72 və 96 saat müddətində 32°, 34°, 36°-cə hərarətlə (termostatda) təsir edilmişdir.

Qurd dövründə pebrin xəstəliyini yüksək hərarətlə müalicə etmək məqsədilə xəstə qrenadan çıxmış qurdlar I, II, III və IV yaşlarda termostatda 32°, 34°, 36° istilikdə 24, 48, 72, 96 saat saxlanılmışdır,

Tut ipəkqurdunun pup fazasında yüksək hərarətlə pebrin xəstəliyini müalicə etmək imkanlarını araşdırmaq üçün xəstə yemləmədən götürülmüş baramaları barama

sarımanın 9-cu və 14-cü günündən başlayaraq onlara termostatda 32°, 34°, 36° - ilə 24, 48, 72, 96 saat təsir edilmişdir.

Tədqiqat işlərində US-4 cinsinin 10%-li süni yoluxdurulmuş qrenasından istifadə edilmiş. Ayrı-ayrılıqda hər variant üçün 0,8 qr xəstə qrena götürülmüş və mövcud qaydalarla inkubasiyası aparılmış, II yaşda hər variant üzrə 350 qurd sayılıb götürülmüş, onlardan IV yaşın 2-ci günü 150 qurd götürülərək 10% formalında gələcək tədqiqat işləri üçün saxlanılmışdır. Qalan 200 qurd yemləndirilərək onlardan ölmüş və inkişafdan qalan qurdların mikroskopik müayinəsilə pebrin xəstəliyinin inkişaf dərəcəsi öyrənilmişdir.

Tut ipəkqurdunun pup fazasında yüksək hərərlə qurdların pebrin xəstəliyini müalicə etmək imkanını öyrənmək üçün hər variant üzrə 50 ədəd xəstə barama götürülmüş və isti hava ilə təsir edilmişdir. Onlardan çıxan kəpənəklər tək-tək mikroskopda müayinə edilərək, xəstə kəpənəklərin miqdarına görə yüksək hərərlə müalicəvi səmərəliliyi aparılmışdır.

Bu təcrübələrdə nəzarət variantında qrenaya, qurdlara və puplara temperaturla təsir edilmişdir. Yemləmə isə ümumi aqrozootexniki qaydalara riayət edilməklə aparılmışdır.

Alınmış məlumatlar göstərir ki, qrenaya, qurdlara və puplara yüksək hərərlə təsir etdikdə onlarda pebrin xəstəliyinin inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədə azalır.

Belə ki, qrenaya 15, 30, 45, 60, 90 gün müddətində isti su ilə 48° – də 25 dəqiqə subletal temperaturla təsir etdikdə, qrenada pebrin sporları temperatur təsirindən zərərsizləşir və qrena spordardan tam azad olur.

Qrenaya inkubasiyanın əvvəlində termostatda 32°-də 96, 34°-də 72 saat təsir etdikdə xəstə qrena pebrin sporlarından azad olur.

Pebrinlə xəstə qurdlara I, II, III yaşlarında 32°-də 96-192, 34°-də 72-144 saat subletal temperaturla təsir etdikdə onlar pebrin xəstəliyindən müalicə olunur və yemləmə tam sağlamlaşır.

Qurdlarda pebrin xəstəliyinin müalicə edilməsi üçün subletal temperaturun tətbiqinin səmərəli dövrü - I, II yaşdır. Bu yaşda qurdlar subletal temperaturun təsirinə daha dözümlüdür.

Qurdlara isti kamerada 32°-də 96 saat, 34°-də isə 72 saat təsir etdikdə baramanın orta kütləsi və 1 qr qurddan və qutudan barama məhsuldarlığı 14,5 kq yüksəlir. Xəstə qurdlara I, II yaşda 32°-də 96 -192 saat, 34°-də isə 72-144 saat təsir etdikdə isə 21 kq yüksəlir.

Tut ipəkqurdunun yoluxucu xəstəlikləri ilə ümumi mübarizə, əsasən kümxanaların və yemləmə avadanlıqların müxtəlif kimyəvi vasitələrlə dezinfeksiya edilməsi yolu ilə aparılır. Ona görə də xəstəliklərə qarşı mübarizənin təşkilində yeni daha səmərəli dezinfeksiya vasitələri və üsulların axtarışı öz aktuallığını saxlayır.

Pebrin sporlarına xlorlu əhəng və javel məhlullarının zərərleşdirici təsirini araşdırması fevral, mart, aprel, may, iyun aylarında aparılmışdır.

İş əsasında bizim tərəfdən müəyyən edilmişdir ki, aktiv xlor pebrin sporları ilə təmasda olduqda onları qısa müddətdə məhv edir. Bu baxımdan tərkibində daha çox aktiv xlor olan xlorlu əhəng məhlullarının in vitro təcrübələrində pebrin sporlarına təsirini araşdırmaqla məşğul olduq. Aktiv xlorun pebrin sporlarını məhv etməsinin nəticəsi mikroskopik müayinə ilə qiymətləndirilmişdir.

Mikroskopik müayinə zamanı müəyyən edilmişdir ki, aktiv xlor pebrin sporları ilə təmasda olduğu andan, pebrin sporları öz şəffaflığını (parlaqlığını) itirir, qeyri bərabər formaya düşür, nəzər sahəsində toplaşır və nəhayət tam aşılanaq nəzər sahəsində görünməz olur. Bu isə onların tam zərərsiz hala düşməsi kimi qəbul olunur.

Təcrübənin yekun təhlili göstərir ki, xlorlu əhəngin 3%, javelin isə 50%-li məhlulları pebrin sporlarını in vitro şəraitində 2-3 dəqiqə müddətində aşılaraq tam zərərsiz hala salır.

Javelin 50%-li məhlulu pebrin sporlarını 1 m² sahəyə 500 ml məhlul sərf etməklə, torpaqda - 20, kafeldə - 5, kartonda -5, şüşədə -10, batisdə -10 dəqiqəyə tam zərərsiz hala salır.

Ədəbiyyat

1. Зворыкина В.В. Укрепление грены тутового шелкопряда при биометодом борьбы с пемриной. Научно-исслед. Работы САНИИШ. Ташкент, Изд. АН УзССР, 1955.
2. Поярков Э.М. Биологический метод борьбы с пемриной тутового шелкопряда. Тр. САНИИШ. Ташкент, изд. АН Уз ССР, 1955, 99-103.
3. Поярков Э.М. Биологические методы борьбы с пемриной на стадиях грены, куколки и оказываемые воздействия на организм тутового шелкопряда. В кн. «Инфекционные и протозойные болезни полезных и вредных насекомых». М. Сельхозгиз, 1957.
4. Рождественская Л.Ф. Продуктивность терморегимной грены на повторных выкормках тутового шелкопряда. Научно-исслед. Работы САНИИШ. Изд. АН УзССР. 1955.

DƏYİŞƏN ƏTRAF MÜHİT ŞƏRTLƏRİNDƏ TUT İPƏKQURDUNUN OPTİMAL BƏSLƏMƏ NORMALARI

Adıgözəlova Dursun Miri qızı
Aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dursun.adigozalova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, "Böyük İpək Yolu"nun yenidən bərpası Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə olmuşdur. Ulu Öndərin iştirakı ilə 1998-ci ilin 7-8 sentyabrında Bakıda "Böyük İpək Yolu"nun bərpa və təsis olunmasına həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. "Böyük İpək Yolu"nun üzərində yerləşən Azərbaycanda ipəkçilik böyük inkişaf və tənəzzül yolu keçmişdir.

Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə 2015-ci il "Kənd Təsərrüfatı ili" elan olunmuş, heyvandarlığın və bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsinə start verilmişdir.

Tut ipəkqurdunun bəslənməsi və yemləndirilməsinə sərf olunan xərclərin əsas hissəsini onun qidasına- çəkilə çəkilən xərclər təşkil etdiyinə görə dəyişkən iqlim şəraitinə müvafiq optimal qida normalarının işlənilməsi aktual məsələdir. Tut ipəkqurdu üçün dəyişən mühit şəraitinə uyğun optimal qidalanma normalarının təyin edilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədidir. Tut ipəkqurdunun bioloji və texnoloji göstəricilərinə təsir göstərən optimal yemləndirilmə normaları seçilmiş və bunun əsasında optimal yem normaları təyin olunmuşdur.

Normaya əsasən 150 qurd IV və V yaşlarda cəmi 2940 q yarpaq yeyirlər. Bu rəqəmlərdən istifadə edərək bir qurdun yediyi yarpağın miqdarını hesablasaq görnür ki, 1 qurd 19,6 q yarpaq yeyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yem miqdarı tut ipəkqurdu cins və hibridlərinin özlərindən və bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq az və ya çox da ola bilər.

1 qutuda, yəni 19 qram qurdda orta hesabla 45000- 50000 tırtıl (qurd) olur. Belə olduqda hesablamalardan aydın olur ki, 1 qutu qurd üçün orta hesabla 0,882 - 0,980 ton yarpaq tədarük etmək lazımdır ki, yemləmə müvəffəqiyyətlə başa çatsın, yem ehtiyatının itkisinə yol verilməsin. Bu normalar təyin edildikdə tut ipəkqurdu cins və hibridlərinin bioloji xüsusiyyətləri, həmçinin yarpağın yetişkənliyi nəzərə alınmalıdır. Təyin olunmuş norma ilə qurdların yemləndirilməsi çoxlu yem-yarpaq və vəsait itkisinin qarşısını alır.

Açar sözlər: Bombyxi mori, barama, yemləndirilmə normaları

2000 il bundan əvvəl təşəkkül tapan tarixi "Böyük İpək Yolu" Çində yaranaraq, Asiyani, Avropanı və digər dünya ölkələrini əsas iqtisadi, strateji məhsul olan ipək məhsulu vasitəsilə birləşdirmişdir. XVI əsrdə bu yol süquta uğramışdır. 1980-ci illərdən "Böyük İpək Yolu"nun yenidən bərpası məsələsi qaldırılmış və Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə 2 təşəbbüsü və iştirakı ilə 1998-ci ilin 7-8 sentyabrında Bakıda "Böyük İpək Yolu"nun bərpa və təsis olunmasına həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Hazırda 60-dan çox dövləti birləşdirən bu yol xalqların həmrəylik, milli, elmi-mədəni, iqtisadi, siyasi tranzit yoludur. "Böyük İpək Yolu"nun üzərində yerləşən Azərbaycana tut ipəkqurdu V əsrdə gətirilmiş, VII əsrdə bu diyarda ipəkçilik geniş inkişaf etmişdir. Keçən tarixi dövr ərzində Azərbaycanda ipəkçilik böyük inkişaf və tənəzzül yolu keçmişdir.

Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə 2015-ci il "Kənd Təsərrüfatı ili" elan olunmuş, heyvandarlığın və bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsinə start verilmişdir. Xüsusən heyvandarlıqda ipəkçiliyin (baramaçılığın), bitkiçilikdə fındıqçılığın inkişafı ön plana çəkilmişdir. Görülən tədbirlərə müvafiq olaraq 2015-ci ildə 200 kq, 2016-cı ildə 71 ton, 2017-ci ildə 300 ton, 2018-ci ildə 500 ton, 2019-cu ildə 641 ton, 2020-ci ildə 450 ton,

2021-ci ildə 500 ton barama istehsal olunaraq təhvil verilmişdir. Ölkəmizdə ipəkçiliyi yenidən inkişaf etdirmək üçün qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na əsasən 2025-ci ilədək ölkədə barama istehsalını rekord- 6000 tona çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqat işinin aktuallığı: Tut ipəkqurdunun bəslənməsi və yemləndirilməsinə sərf olunan xərclərin əsas hissəsini onun qidasına- çəkilə çəkilən xərclər təşkil etdiyinə görə dəyişkən iqlim şəraitinə müvafiq optimal qida normalarının işlənilməsi aktual məsələdir. Müəlliflərində qeyd etdiyi kimi [Bədəlov, Məmmədov, Hacıyeva, Hüseynova, 2002, Həsənov, Həsənova, Sadıqova, Məmmədova, 2009], yemdən səmərəli istifadə təsərrüfatın rentabelliyini və baramanın keyfiyyətli olmasını təmin edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tut ipəkqurdu üçün dəyişən mühit şəraitinə, xüsusən də əlverişsiz mühit şəraitinə uyğun optimal qidalanma normalarının təyin edilməsi və təkliflərin verilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədidir. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin vəzifələri: Tut ipəkqurdunun bioloji və texnoloji göstəricilərinə təsir göstərən optimal yemləndirilmə normalarının müqayisəli öyrənilib seçilməsi;-Nəticələrə əsasən optimal yemləndirilmə normalarının hazırlanması.

Material və metodika. Elmi tədqiqat işində Azərbaycan respublikası üzrə mövcud olan bəzi tut ipəkqurdu hibridlərindən və onları yemləndirmək üçün qarışıq çəkil sortlarından istifadə olunmuşdur.

Çəkil sortları üzərində fenoloji müşahidələr apararaq qurdların yemləndirilməsinə tut ağaclarında kütləvi 3-5 yarpaq açılması zamanı başlanmışdır. Qışlamış qrenalardan 3 inkubasiyaya qoyulmamışdan əvvəl, 3 təkrarda 100 mq dirilmə faizini təyin etmək üçün sayılıb götürülmüşdür və inkubasiyanın sonunda dirilməyən qrenalar sayılmışdır.

Qrenalar kütləvi dirildikdən sonra müvafiq sayda qurdlar saxlanılmış (4 təkrarda – 4-cü təkrar ehtiyatdır) və 1 q-da olan qurdun miqdarını bilmək üçün 50 mq qurd çəkilib formalin məhlulunda fiksasiya edilmiş və sayılmışdır. 3-cü yaşın axırında 4 təkrarda (4-cü təkrar ehtiyat rolunu oynayır) və hər təkrarda 150 qurd götürülmüş və nəzərdə tutulmuş aqrozotexnikaya uyğun yemləndirilmişdir.

Yemləmənin sonunda müqayisəli optimal normalar təyin olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri. Inkubasiya vaxtı istilik ilk gün 12-140S, sonrakı 2-3 gündə 15-160S və bundan sonra tut ağaclarında yarpağın böyümə və inkişaf tempindən asılı olaraq, temperatur qaldırılaraq 22-230S-yə çatdırılmışdır. Kəşfiyyətçi qurdlar çıxmağa başlayanda temperatur 25-260S olmuşdur. Inkubasiya dövründə nisbi nəmlik 75-80% olmuşdur.

Inkubasiya elə nizamlanmışdır ki, qurdların qrenadan çıxıb yemləndirilməsi tut ağaclarında 3-5-ci yarpaq kütləvi açan vaxta düşmüş və nəzərdə tutulmuş aqrozotexnikaya uyğun yemləndirilmişdir. Nəzarət və təcrübə olmaqla iki variantda təcrübələr qoyulmuşdur. Nəzarətə yem-yarpaq çəkisiz, təcrübə variantına çəki ilə verilmişdir.

Verilən yarpaq norması aşağıdakı Cədvəl 1. və Cədvəl 2.- də göstərilir.

IV

yaşda 150 qurd üçün yem norması

Saat gün	700	1000	1300	1600	1900	2200	Cəmi
I	10	10	12	10	12	15	69
II	17	14	18	18	15	20	102
III	22	22	20	20	20	26	130
IV	22	22	24	25	24	25	142
V	20	16	10	6	-	-	52

Cədvəl 1.-dən aydın olur ki, tut ipəkqurduna yem - yarpaq IV yaşda hər üç saatdan bir müəyyən normalarla təcrübə variantına çəkilə verilmişdir. Ümumi olaraq IV yaşda 495 qram yem-yarpaq verilmişdir. Bu yaşın 2-3-4-cü günlərində tut ipəkqurdu tıttıları yemin-yarpağın daha çox hissəsini yeyir (yemləmə zamanı bunu nəzərə almaq lazımdır).

Cədvəl 2.-dən görünür ki, tut ipəkqurduna yem - yarpaq V yaşda hər dörd saatdan bir müəyyən normalarla təcrübə variantına çəki ilə verilmişdir. Ümumi olaraq V yaşda 2445

4 qram yem - yarpaq verilmişdir. Bu yaşın 4-5-6-cı günlərində tut ipəkqurdu tıttıları yemin - yarpağın daha çox hissəsini yeyir (yemləmə zamanı bunu nəzərə almaq daha vacibdir).

Cədvəl 2.

V

yaşda 150 qurd üçün yem norması.

saat gün	700	100	1500	1900	2300	Cəmi
I	25	28	30	30	35	148
II	42	35	44	45	56	222
III	65	60	65	70	75	335
IV	80	80	75	80	85	400
V	90	90	95	90	110	475
VI	95	85	90	80	95	445
VII	75	75	65	45	50	310
VIII	35	35	25	15	-	110

Normaya əsasən 150 qurd IV və V yaşlarda cəmi 2940 q yarpaq yeyirlər. Bu rəqəmlərdən istifadə edərək bir qurdun yediyi yarpağın miqdarını hesablasaq görürük ki, 1 qurd 19,6 q yarpaq yeyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yemin miqdarı tut ipəkqurdu cins və hibridlərinin özlərindən və bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq az və ya çox da ola bilər.

1 qutuda, yəni 19 qram qurdda orta hesabla 45000- 50000 tırtıl (qurd) olur. Belə olduqda hesablamalardan aydın olur ki, 1 qutu qurd üçün orta hesabla 0,882 - 0,980

ton yarpaq tədarük etmək lazımdır ki, yemləmə müvəffəqiyyətlə başa çatsın, yem ehtiyatının itkisinə yol verilməsin.

IV və V yaşlarda 1 qutu qurd üçün orta hesabla 0,882 - 0,980 ton yem - yarpaqla yemləmə aparıldıqda yüksək və keyfiyyətli barama məhsulu istehsal etmək mümkündür. Bunun üçün təsərrüfat yemləmədən qabaq bol və keyfiyyətli yem – yarpaq tədarük etməlidir ki, sonda məqsədə nail olunsun. Müəlliflərində qeyd etdiyi kimi [Sadıqov , Ələkbərova, 2003, 2006], yüksək və keyfiyyətli barama məhsulu tut ipəkqurdu cins və hibridlərinin bioloji xüsusiyyətlərilə yanaşı, verilmiş yemin miqdarından və keyfiyyətindən birbaşa asılıdır.

Tədqiqat işinin nəticələri:1.Yemləmə üçün sərf edilən yarpağın miqdarı böyük iqtisadi, metodiki maraq doğurmaqla yanaşı, həm də yemləmənin nəticəsinə bilavasitə təsir edən əsas göstəricidir.

2.Yemləmə zamanı IV və V yaşlarda 1 qutu qurd üçün orta hesabla 0,882 - 0,980 ton yem - yarpaq norması sərf etməklə yüksək və keyfiyyətli barama məhsulu istehsal etmək mümkündür.

3. Bu normalar təyin edildikdə tut ipəkqurdu cins və hibridlərinin bioloji xüsusiyyətləri, həmçinin yarpağın yetişkənliyini (cavan, yetkin yarpaq) nəzərə alınmalıdır.

4.Təyin olunmuş norma ilə qurdların yemləndirilməsi çoxlu yem-yarpaq və vəsait itkisinin qarşısını alır.

Ədəbiyyat

1. Bədəlov N.H., Məmmədov Q.M., Hacıyeva Z.Ə., Hüseynova E.Ə. Namazlı 2 – Yemi yüksək ödəyən və ipəkli yeni tut ipəkqurdu cinsi. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, № 1-2, Bakı, 2002, s.61-63
2. Sadıqov Ə.H., Ələkbərova O.R. Yeni yaradılmış Zümrüd-tut sortunun bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, № 4-6, Bakı, 2003, s.46-49
3. Sadıqov Ə.H., Ələkbərova O.R. Yeni yüksək məhsuldar triploid Qədir-tut sortu. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, № 3-4, Bakı, 2006, s.53-55
4. Həsənov N.M., Həsənova E.M., Sadıqova K.Ə., Məmmədova K.V. Yeni rayonlaşdırılmış tut ipəkqurdu cinslərinin bioloji göstəricilərinə müxtəlif yem normalarının təsiri. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, № 1-2, Bakı, 2009, s.40-41

ОПТИМАЛЬНЫЕ НОРМЫ КОРМЛЕНИЯ ТУТОВОГО ШЕЛКОПРЯДА В ИЗМЕНЯЮЩИХСЯ УСЛОВИЯХ СРЕДЫ

Адыгозалова Дурсун Мири кызы
Доктор философских наук в области аграрных наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Аграрный Университет Гянджа

Резюме: В статье утверждается, что восстановление «Великого Шелкового Пути» было непосредственной инициативой и участием Великого Лидера Гейдара Алиева.

7-8 сентября 1998 года в Баку состоялась международная конференция, посвященная восстановлению и становлению «Великого Шелкового Пути» с участием Великого Лидера. В Азербайджане, расположенном на «Великом Шелковом Пути», шелководство претерпело большое развитие и упадок.

Указом Президента Ильхама Алиева 2015 год объявлен «Годом сельского хозяйства», началось развитие животноводства и растениеводства.

Поскольку основную часть затрат на откорм и кормление тутового шелкопряда составляют затраты на его питание, разработка оптимальных норм питания в соответствии с изменяющимися климатическими условиями является актуальной. Основная цель исследований - определить оптимальные нормы питания тутового шелкопряда в соответствии с изменяющимися условиями среды. Подобраны оптимальные нормы кормления, влияющие на биологические и технологические показатели тутового шелкопряда, и на основании этого определены оптимальные нормы кормления.

По норме 150 червей в IV и V возрасте съедают в среднем 2940 г листьев. Используя эти цифры для расчета количества листьев, которые съедает червь, получается, что один червь съедает в среднем 19,6 г листьев. Следует отметить, что количество этого корма может быть больше или меньше, в зависимости от самих видов и гибридов тутового шелкопряда и их биологических особенностей.

В 1 коробке, т. е. 19 г червей, содержится в среднем 45 000–50 000 гусениц (червей). При этом из расчетов видно, что на 1 ящик червей необходимо подавать в среднем 0,882 - 0,980 т листьев, чтобы успешно завершить кормление, не допустить потери кормовых запасов. При определении этих норм следует учитывать биологические особенности видов и гибридов тутового шелкопряда, а также спелость листьев. Кормление червей по установленной норме предотвращает потерю большого количества корма и листьев и ущерб денежных средств.

Ключевые слова: *Bombyx mori*, кокон, нормы кормления.

OPTIMUM NORMS OF FEEDING OF MULBERRY SILKWORM IN CHANGING ENVIRONMENTAL CONDITIONS

Adigozalova Dursun Miri

**Doctor of Philosophy in Agricultural Sciences, Associate Professor
Azerbaijan State Agricultural University Ganja**

Summary: The article states that the restoration of the "Great Silk Road" was the direct initiative and participation of the Great Leader Heydar Aliyev. On September 7-8, 1998, an international conference was held in Baku dedicated to the restoration and establishment of the "Great Silk Road" with the participation of the Great Leader. In Azerbaijan, located on the "Great Silk Road", sericulture has undergone great development and decline.

By the decree of President Ilham Aliyev, 2015 was declared the "Year of Agriculture", and the development of animal husbandry and crop production began.

Since the main part of the cost of fattening and feeding the silkworm is the cost of its nutrition, the development of optimal nutritional standards in accordance with changing climatic conditions is relevant. The main goal of the research is to determine the optimal nutritional norms for the silkworm in accordance with changing environmental conditions. Optimal feeding rates have been selected that affect the biological and technological parameters of the silkworm, and on the basis of this, optimal feeding rates have been determined.

According to the norm, 150 worms in the IV and V age eat an average of 2940 g of leaves. Using these numbers to calculate the number of leaves a worm eats, one worm eats an average of 19.6 grams of leaves. It should be noted that the amount of this feed may be more or less, depending on the species and hybrids of the silkworm and their biological characteristics.

In 1 box, i.e. 19 g of worms, an average of 45,000–50,000 caterpillars (worms) is contained. At the same time, it can be seen from the calculations that an average of 0.882 - 0.980 tons of leaves must be fed per 1 box of worms in order to successfully complete feeding and prevent the loss of food reserves. When determining these norms, one should take into account the biological characteristics of silkworm species and hybrids, as well as the ripeness of the leaves. Feeding the worms according to the established norm prevents the loss of a large amount of food and leaves.

Keywords: *Bombyx mori*, cocoon, feeding norms.

QOYUNLARIN SALMONELLYOZUNUN MÜALİCƏSİNDƏ
ANTİBİOTİKLƏRİN TƏTBİQİ

ПРИМЕНЕНИЕ АНТИБИОТИКОВ ПРИ ЛЕЧЕНИИ САЛЬМОНЕЛЛЕЗА ОВЕЦ

APPLICATION OF THE ANTIBIOTICSES FOR A CURE
SALMONELLYOSES OF THE SHEEP

Baş müəllim Könül İslam qızı Dünyamaliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
celil.dunyamaliyev02@gmail.com

Xülasə. Qoyunçuluq təsərrüfatlarına ciddi iqtisadi ziyan vuran, həmçinin ciddi sosial əhəmiyyəti olan qoyunların salmonellyozunun müalicəsində istifadə edilən antibiotiklərə xəstəlik törədicilərinin həssaslığı *in vitro* və *in vivo* öyrənilmiş, antibiotiklərin təsiri müqayisə edilmiş, xəstəliyin müalicəsi məqsədilə apralan və tetroksi 10 antibiotikləri təklif edilmişdir.

Açar sözlər: diareya, şamlar, antibiotiklər, bakteriostatik, bakterisid təsir.

Qoyunçuluğun inkişafına mane olan faktorlardan biri də qoyunların salmonellyozudur. Xəstəliyin profilaktikası və müalicəsi ekoloji cəhətdən təhlükəsiz heyvandarlıq məhsullarının alınmasının əsas vacib şərtlərindən biridir.

Salmonellaların müasir təsnifatına görə, hal-hazırda 52 seroloji qrupda birləşdirilmiş 2500-dən artıq serovar məlumdur. Bunlardan Avropa ərazisində 150 serovar yayılmışdır. Lakin kənd təsərrüfatı heyvanları arasında xəstəlik salmonellaların müəyyən, adaptasiya olunmuş serovarlara tərəfindən törədilir, məsələn, buzovlarda – *S.dublin*, qoyunlarda – *S.abortus ovis*, çuşqalarda – *S.cholerae suis*, quşlarda – *S.typhimurium* və s. [Ə. Əhmədov, 1983].

Salmonellyoz quzularda iti gedi zamanı qızdırma və diareya, xroniki gediş zamanı ağciyərin itihabı, boğaz qoyunlarda isə abortlar və yaşamağa qabil olmayan balaların doğulması ilə səciyyələnir. Xəstəliyə əsasən körpə heyvanlar yoluxur, əlverişsiz yemləmə və saxlanma şəraitində isə yaşlı heyvanlar da xəstələnir [Ə. Əhmədov, 1983].

Xəstəlik təsərrüfatlara müəyyən iqtisadi zərər vurur. Bundan başqa, kəsim məhsulları, xəstə və bakteriya-daşıyıcılardan alınmış süd düzgün emal olunmadıqda insanlarda qida toksikozlarına səbəb ola bilər. Buna görə salmonellyoz təkə baytarlığın deyil, həm də səhiyyənin probleimidir.

Qoyunçuluq təsərrüfatlarında salmonellyoz infeksiyası digər infeksiyalarla assosiasiya formasında keçir (kolibakterioz, anaerob enterotoksemiya, stafilokokkoz, streptokokkoz və s.) [E. Quliyeva, 1998]. Bu faktı xəstəliyin profilaktika və müalicə üsullarını işləyib hazırladıqda nəzərə almaq lazımdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Çoxsaylı müəlliflərin məlumatlarına görə, salmonellyozun müalicəsində yaxşı terapevtik effekt verən, hamının qəbul etdiyi dərman maddəsi hələ yoxdur. Müxtəlif müəlliflərin məlumatına görə, *in vitro* təcrübələr göstərir ki, *Salmonella abortus ovis*-in epizootik şamları ən çox oksitetrasiklinin, levomisetinin, monomisetinin və neomisinin təsirinə həssaslıq göstərir, polimiksin və streptomisinin təsirinə daha az həssaslıq göstərir [İ. Bloxina, 1984], eyni zamanda penisillinin qeyd edilən salmonella şamlarına qarşı antibakterial fəallığı çox aşağı səviyyədədir.

Həm də öyrənilən antibiotiklərin salmonellalara təsiri bakteriostatikdir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, yeni nəsil antibiotiklərə aid olan apralan və tetroksi 10%-in *Sal.abortus ovis*-ə təsiri *in vitro* və *in vivo* öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin şəraiti, proqramı, obyektı, materialı və metodikası. Əvvəlcədən in vitro təcrübələrdə salmonellaların epizootik ştamlarının bəzi antibiotiklərə (oksitetrasiklinə, tetrasiklinə, neomisinə və penisillinə) həssaslığı öyrənilmişdir, həmçinin qeyd edilən antibiotiklərin və apralan və tetroksinin antimikrob təsiri müqayisəli öyrənilmişdir.

Təcrübədə qeyd edilən antibiotiklər məhlulları hopdurulmuş standart kağız disklərdən istifadə olunmuşdur.

Bundan başqa, bir sıra antibiotiklərin (oksitetrasiklin, neomisin və bisillin-3) müalicəvi təsiri salmonella kulturası ilə yoluxdurulmuş ağ siçanlar üzərində in vivo yoxlanılmışdır. Bu zaman oksitetrasikin və neomisinin yüksək terapevtik effekti təyin edilmişdir. Tetrasiklin və bisillin-3 qoyunların salmonellyozlu abortunun qarşısının alınmasında az effektiv, penisillin isə qeyri-effektiv hesab edilir.

Tədqiq olunmuş salmonella ştamları ən yüksək həssaslığı oksitetrasiklin və neomisinə qarşı göstərmişdir, eyni zamanda penisillinin antibakterial fəallığı qeyd olunan ştamlara qarşı çox zəifdir.

Qoyunların salmonellyozlu abortlarının qarşısının alınması üçün bisillin-3-ün tətbiqi məqsədəuyğun deyil. Boğaz və bala əmizdirən anac qoyunları, tərkibində lazımı miqdarda kalsium, fosfor və vitaminlər olan tamdəyərli yemlərlə təmin etmək lazımdır, ehtiyac olduqda yem paylarına mineral-vitaminli yem əlavələri artırılır.

Hal-hazırda qoyunların salmonellyozunun müalicəsində yeni nəsil antibiotiklərinin - apralan və tetroksinin təsiri öyrənilmişdir. Qeyd edilən antibiotiklərin məhlulları laboratoriya şəraitində hazırlanmış kağız disklərə hopdurulur.

Bundan başqa, enrofloks və biovit-80 preparatlarının salmonellyoza eksperimental yoluxdurulmuş quzulara müqayisəli təsiri öyrənilmişdir.

Təcrübələr ADAU-nun Epizootologiya, mikrobiologiya və parazitologiya kafedrasında və universitetin təcrübə təsərrüfatında aparılmışdır.

Apralan (apramisin sulfat) – yeni aminosiklitol antibiotikdir, “Elanko LTD” kompaniyasının məhsuludur. Per os üsulla tətbiq olunan həll edilə bilən toz şəklində və inyeksiya üçün məhlul formasında buraxılır. Tətbiq edilən doza: intramuskulyar inyeksiya canlı çəkinin hər kiloqramı üçün 12,5 mq fəal apramisin maddəsi nəzərdə tutulur, gündə 1 dəfə 5 gün ərzində tətbiq edilir.

Tetroksi 10% və 20% - unikal prolonqasiya olunmuş (təsir vaxtı uzadılmış) antibiotikdir, 1 ml-də müvafiq olaraq 100 mq və 200 mq oksitetrasiklin hidroxlorid olur, “Baymida” kompaniyasının məhsuludur. Yerli qıcıqlandırıcı təsirə malik deyil. Tərkibindəki oksitetrasiklinin üstünlüklərinə malikdir, eyni zamanda prolonqasiya formasına görə preparat sutkada 1 dəfə istifadə edilir, ikiqat artırılmış dozada isə (10 kq canlı kütləyə 1 ml) – iki sutkada bir dəfə tətbiq edilir. Bu zaman heyvanın sağalması üçün adətən 1-2 inyeksiya kifayətdir. Əzələdaxili yeridildikdə oksitetrasiklinin terapevtik konsentrasiyası heyvanların qanında 48 saatdan az olmayan müddət ərzində saxlanılır.

Preparat qrammüsbət və qrammənfi mikroorqanizmlərə, həmçinin bəzi mikoplazmalara, rikketsiyalara, anaplazmalara, spiroxetlərə və xlamidiyalara qarşı fəaldır.

Müalicə olunmuş heyvanların ət üçün kəsiminə müalicə vasitəsinin axırncı inyeksiyasından 33 sutka keçmiş icazə verilir. Göstərilən müddətdən əvvəl məcburi kəsilmiş heyvanların ətini ətyeyən heyvanların yemlənməsi, yaxud ət-sümük unu hazırlanması məqsədilə istifadə edilə bilər.

Enrofloks 5%-li inyeksiya məhluludur, 1 ml-də təsiredici maddə kimi 50 mq enrofloksatin var. Enrofloksatin ftorxinolonlar qrupuna aiddir və geniş spektrli antibakterial təsirə malikdir. Qrammüsbət və qrammənfi mikroorqanizmlərə, mikoplazmalara qarşı fəaldır. Preparat xırda buynuzlu mal-qaraya dərialtı 0,5-1 ml/10 kq diri çəkiyə 3-5 gün ərzində tətbiq edilir. Bir nahiyəyə 2,5 ml-dən artıq məhlul yeridilmir.

Biovit-80 suda həll olunmayan tozdur, bir çox qrammüsbət və qrammənfi bakteriyalara qarşı fəaldır. Preparatın tərkibində xlorotetrasiklin və B12 vitamini var. Pseudomonaslara, göbələk və viruslara təsir etmir. Preparat peroral üsulla su, yem yaxud südlə tətbiq edilmişdir. Bu preparatın üstün cəhəti onun qrup üsulu ilə tətbiq etmək imkanındır. Biovit-80 sutkada 1 dəfə 5-7 gün ərzində xəstəliyin əlamətləri itənədək heyvanlara verilir. Dərman preparatı yüksək temperaturda inaktivləşir, buna görə onu isti yemlərə və suya qatmaq olmaz.

Tədqiqat işinin nəticələri. İstifadə edilmiş antibiotiklər yaxşı terapevtik effekt göstərmişdir, bu da onlardan respublikanın qoyunçuluq təsərrüfatlarında salmonellyozun müalicəsində geniş istiadə etməyə imkan verir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Ахмедов А.М. Сальмонеллёзы молодняка. М. Колос. 1983, 238 стр.
2. Блохина И.В., Хахарева Т.Н., Белова Т.П. Значение антибиотикорезистентности возбудителей сальмонеллёза в эпидемиологии и тактика борьбы с инфекцией. Антибиотики. 1984, № 2, стр. 112-116.
3. K.İ.Dünyamaliyeva "Respublikamızın Qərb bölgəsinin bəzi rayonlarının qoyunçuluq təsərrüfatlarından ayrılmış salmonellaların epizootik ştamlarının patogenliyinin öyrənməsi". ADAU-nun Elmi Əsərləri. Gəncə - 2017, № 3.
4. Девришов Д.А, Разработка и изучение свойств иммуномодуляторов и биологических препаратов для профилактики и лечения болезней молодняка сельскохозяйственных животных: Автореф. дисс.докт. биол.наук.-М., -2000. -53 с.
5. Кулиева Э.М. Некоторые эпидемиологические особенности сальмонеллёзов в Азербайджане. Мат-лы Всес. конф. эпиз., эпид., средства диагностики, терапии и профилактики инфекционных болезней, общих для человека и животных. Львов, 1998, стр. 288.
6. Куриленко А.Н., Крупальник В.Л. Инфекционные болезни молодняка с.-х. животных. -М.: Колос. -2000. С.38.
7. Джамбулатов З.М. Сальмонеллез овец в южных регионах России. Автореф.дисс. канд.вет.наук. 2005.

MÜASİR DÖVRDƏ AŞAĞI KÜRÜN İXTİOFAUNASI

B.e.d., dos. Namiq Cənəli oğlu Mustafayev¹
B.ü.f.d., dos. Qaçay Köçəri oğlu İsmayılov²,
A.e.ü.f.d., dos. Xəsafət Məmməd oğlu Səfərov¹
¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Çəncə ş.
²Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti, Bakı ş.
mustafayev-namik@rambler.ru

Xülasə. Hazırda Aşağı Kürün ixtiofaunasına 53 növ və yarım növ daxildir ki, onlardan da 6-sı nadir rast gəlinən, 24-ü azsaylı, 13-ü ortasaylı, 10-u isə çoxsaylıdır. Tədqiqat rayonu üçün qeyd olunan növ və yarım növlərdən 2-si iqlimləşdirilmiş, 5-i invaziv, 46-sı isə yerli fauna nümayəndələridir. Aşağı Kürdə yaşayan balıqlardan 5-i yalnız çayın mənsəb hissəsində, 1-i orta axarlarınadək, 47-si isə çay boyu qeydə alınır. Bu sututarda yaşayan balıqlardan 4-ünün (Xəzər qızılbalığı, Xəzər şirbiti, cənubi Xəzər porusu və qılınbalıq) ehtiyatı kəskin azaldığından onlar 2013-cü ildən Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir.

Açar sözlər: Aşağı Kür, ixtiofauna, çay angvili, çəkikimilər, invaziv.

Kür çayının axını tənzimlənənədək Aşağı Kür Azərbaycanın əsas balıqçılıq əhəmiyyətli su hövzələrindən biri olmuşdur. Keçən əsrin ortalarından etibarən Kür çayı üzərində su anbarlarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq onun balıqçılıqda əhəmiyyəti azalmağa başlamışdır. Son 15 ildə isə Aşağı Kürdə vətəgə balıq ovu ümumiyyətlə aparılmır.

Aşağı Kürün ixtiofaunasına dair məlumatlara A.N. Derjavinin və Y.Ə. Əbdürrəhmanovun keçən əsrin 40-60-cı illərində çap etdirdikləri əsərlərdə rast gəlinir [Derjavin, 1949], [Əbdürrəhmanov, 1966]. Sonrakı illərdə Aşağı Kürdə yaşayan ayrı-ayrı balıq növlərinin biologiyasının, morfologiyasının və s. öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Lakin həmin tədqiqatların heç birində Aşağı Kürün ixtiofaunasını əks etdirən dolğun məlumatlar mövcüd deyildir. Deyilənləri nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqatlar aparmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

2009-2021-ci illərdə Aşağı Kürün çay xarakterli hissəsində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, burada Xəzər minoqasına, 52 növ və yarım növ balığa rast gəlinir. Apardığımız tədqiqatlar zamanı Aşağı Kürdə yaşayan balıqlardan 6 növ və yarım növə (Xəzər qızılbalığı – *Salmo trutta caspius*, Qafqaz üstüzəni – *Leucaspis delineatus delineatus*, Xəzər şirbiti – *Luciobarbus brachycephalus caspius*, cənubi Xəzər porusu – *Abramis sapa bergi*, qılınbalıq – *Pelecus cultratus* və çay angvili – *Anguilla anguilla*) nadir hallarda təsadüf olunmuşdur. Belə ki, tədqiqat işi apardığımız 11 il müddətində cəmi 2 ədəd Xəzər qızılbalığına, 5 ədəd Qafqaz üstüzəninə, 4 ədəd Xəzər şirbitinə, 2 ədəd cənubi Xəzər porusuna, 1 ədəd qılınbalığa, 2 ədəd isə çay angviline rast gəlinmişdir. Bu növlərdən 4-ü (Xəzər qızılbalığı, Xəzər şirbiti, cənubi Xəzər porusu və qılınbalıq) əvvəllər tədqiqat rayonunda çoxsaylı olmuş və vətəgə əhəmiyyəti daşmışdır. Qeyd etdiyimiz növlərin ehtiyatı həm Aşağı Kürdə, həm də Azərbaycanın digər su hövzələrində kəskin azaldığına görə onlar 2013-cü ildən Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ına daxil ediləblər [Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ı, 2013].

Qafqaz üstüzəni əvvəllər də Aşağı Kürdə nadir hallarda rast gəlinmişdir. Bu növ əsasən Kicik Qızılağaç körfəzində və ona tökülən çaylarda, Kürətrafı göllərdə rast gəlinir [Mustafayev, 2017].

Çay angvili Qara, Baltik, Şimal, Aralıq dənizlərində və Avropanın Atlantika sahillərində yayılmışdır. Bu növ dünya okeanının ən duzlu hissəsində, Sarqas dənizində kürü tökür. Volqa-Don kanalı çəkildikdən sonra çay angviline Xəzər hövzəsində də rast

gəlinməyə başlanmışdır. 1964-cü ildə ilk dəfə olaraq Aşağı Kürün mənsəbindən 60 km yuxarıda 2 ədəd çay angvili ovlanmışdır [Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004]. O vaxtdan bizim tədqiqatlaradək Kür çayında çay angvilinin ovlanması haqqında heç bir Ədəbiyyat məlumatı mövcüd deyildi. 2019-cu ildə həvəskar balıq ovu ilə məşğul olan balıqçılar tərəfindən Kür çayının Sabirabad rayonu ərazisindən keçən hissəsindən 1 ədəd, 2020-ci ildə isə bu çayın Neftçala rayonu ərazisindən keçən hissəsindən 1 ədəd çay angvili ovlanmışdır. Bu barədə məlumat əldə etdikdən sonra həmin balıqçılarla əlaqə saxlanılmışdır. Məlum olmuşdur ki, ovlanan hər iki çay angvili dişi fərddir və onların kürüləri təxminən III-IV yetkinlik mərhələsindədir. Ehtimal etmək olar ki, son illərdə Kür çayından ovlanmış çay angvilləri çoxalmaq üçün okeana qayıtmaq istəyən fərdlər olmuşdur.

Tədqiqatlarımız zamanı məlum olmuşdur ki, Aşağı Kürdə yaşayan 24 növ və yarım növ balıq (bölgə - Huso huso, Kür nərəsi - *Acipenser persicus*, qaya balığı (kələmo) - *Acipenser nudiiventris*, uzunburun nərə - *Acipenser stellatus*, adi durnabalığı - *Esox lucius*, kütüm - *Rutilus frisii kutum*, Qafqaz enlibaşı - *Leuciscus cephalus orientalis*, adi qızılüzgəc - *Scardinius erythrophthalmus*, qırmızıdodaq həşəm - *Aspius aspius taeniatus*, lil balığı - *Tinca tinca*, Kür altağı - *Chondrostoma cyri*, Kür qumlaqçısı - *Gobio persa*, Kür xramulyası - *Capoeta capoeta*, zərdəpər - *Luciobarbus capito*, Xəzər qarasolu - *Vimba vimba persa*, Koreya kilqarını - *Hemiculter leucisculus*, Xəzər ilişgəni - *Sabanejewia caspia*, Xəzər iynəbalığı - *Syngnathus nigrolineatus caspius*, çay xanısı - *Perca fluviatilis*, Qafqaz xulu - *Knipowitschia caucasicus*, Qafqaz çay xulu - *Neogobius platyrostris constructor*, qumluq xulu - *Neogobius fluviatilis pallasi*, iribaş xul - *Neogobius kessleri gorlap*, mərmər xul - *Proterorhinus marmoratus*) azsaylıdır. Bu balıqlardan 22-si (bölgə, Kür nərəsi, qaya balığı, uzunburun nərə, adi durnabalığı, kütüm, Qafqaz enlibaşı, adi qızılüzgəc, qırmızıdodaq həşəm, lil balığı, Kür altağı, Kür qumlaqçısı, Kür xramulyası, zərdəpər, Xəzər qarasolu, Koreya kilqarını, Xəzər ilişgəni, Qafqaz xulu, Qafqaz çay xulu, qumluq xulu, iribaş xul, mərmər xul) çay boyu, 2-si isə (Xəzər iynəbalığı və çay xanısı) yalnız çayının mənsəb hissələrində yayılmışdır.

Aşağı Kürdə yayılmış balıqlar arasında 13 növ və yarım növ (Xəzər külməsi - *Rutilus rutilus caspicus*, Kür şirbiti - *Luciobarbus laserta cyri*, Kür şəmayısı - *Chalcalburnus chalcoides*, Zaqafqaziya yastıqarını - *Blicca bjoerkna transcaucasica*, şərq çapağı - *Abramis brama orientalis*, adi çəki - *Cyprinus carpio*, Kür çılpəqçası - *Barbatula brandti*, Zaqafqaziya ilişgəni - *Cobitis taenia satunini*, qızılı ilişgən - *Sabanejewia aurata*, adi Avropa naxası - *Silurus glanis*, kiçik cənub tikanbalığı - *Pungitius platygaster*, qızılı kefal - *Liza aurata*, adi ateri - *Atherina boyeri caspia*) orta saylıdır. Onlardan 10-u (Xəzər külməsi, Kür şirbiti, Kür şəmayısı, Zaqafqaziya yastıqarını, şərq çapağı, adi çəki, Kür çılpəqçası, Zaqafqaziya ilişgəni, qızılı ilişgən, adi Avropa naxası) çay boyu, 1-i (kiçik cənub tikanbalığı) çayın mənsəbindən 250-300 km yuxarılara qədər olan ərazilərdə, 2-si (qızılı kefal, adi ateri) isə yalnız çayın mənsəb hissəsində rast gəlinir.

Tədqiqatlarımız zamanı Aşağı Kürdə yayılmış 10 növ və yarım növün (Xəzər minoqası - *Caspiomyzon wagneri*, Amur enlibaşı - *Pseudorasbora parva*, Zaqafqaziya gümüşçəsi - *Alburnus charusini hohenackeri*, Kür gümüşçəsi - *Alburnus filippi*, şərq qıjovçusu - *Alburnoides bipunctatus eichwaldi*, adi kərəkə - *Rhodeus sericeus amarus*, gümüşü dabanbalığı - *Carassius auratus gibelio*, üçiyənli tikanbalıq - *Gasterosteus aculeatus*, Missisipi qambuziyası - *Gambusia affinis* və adi sıf - *Sander lucioperca*) burada çoxsaylı olduğu məlum olmuşdur. Bu növ və yarım növlərdə yalnız 1-i (üçiyənli tikanbalıq) çayın mənsəb hissəsində, digərləri isə çay boyu hər yerdə rast gəlinir.

Aşağı Kürün ixtiofaunası keçici, yarımkeçici və şirin su balıqlarından təşkil olunmuşdur. Keçici balıqlara əsasən çoxalma dövründə, yarımkeçici balıqlara isə həm çoxalma dövründə, həm də digər vaxtlarda rast gəlinir. Bəzi yarımkeçici balıqların

(külmə, çəki və s.) Aşağı Kürdə oturaq populyasiyaları da mövcüddür. Aşağı Kürdə yaşayan şirin su balıqlarına adi durnabalığı, lil balığı, Kür altağızı, Kür qumlaqçısı, Kür xramulyası, çay xanısı və s. misal göstərmək olar.

Beləliklə, Aşağı Kürün ixtiofaunası Xəzər keçici və yarımkəçici balıqlarından, eləcə də burada yaşayan şirin su növləri hesabına formalaşmışdır. Hazırda Aşağı Kürün ixtiofaunası Xəzər minoqasından, 52 növ və yarımnöv balıqdan ibarətdir ki, onlardan da 6-sı nadir rast gəlinən, 24-ü azsaylı, 13-ü ortasaylı, 10-u isə çoxsaylıdır. Tədqiqat rayonunda qeydə alınan növ və yarımnövlərdən 2-si (Missisipi qambuziyası və qızılı kefal) iqlimləşdirilmiş, 5-i (Amur enlibaşı, Koreya kilqarını, gümüşü dabanbalıq, üçynəli tikanbalıq və çay angvili) invaziv, 46-sı isə yerli faunaya aiddir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. Onurğalılar, III cild. Bakı: Elm, 2004, s. 620.
2. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı. Fauna, II nəşr. Sümüklü balıqlar (Osteichthyes). Bakı, 2013, s. 197-215.
3. Əbdurrəhmanov Y. Ə. Azərbaycan faunası. Balıqlar. Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 223 s.
4. Mustafayev N.C. Azərbaycanın daxili su hövzələri balıqlarının morfo-bioloji və ekoloji xüsusiyyətləri, vətəgə balıqlarının ehtiyatlarının tənzim olunması yolları. Biologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası. Bakı, 2017, 418 s.
5. Державин А.Н. Каталог пресноводных рыб Азербайджана. Баку: Изд-во АН АзССР, 1949, 45 с.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ARIÇILIĞIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
VƏ İNKİŞAF STRATEGİYASI**

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ
ПЧЕЛОВОДСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

**CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT STRATEGY OF BEEKEEPING IN
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əli Səfəralı oğlu Tahirov
ali.tahirov@mail.ru

baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yunis Məmmədəli oğlu Rüstəmli
yunis.r@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan şəhəri

Xülasə: Məqalə qədim arıçılıq diyarı olan Naxçıvanda arıçılığın mövcud vəziyyətini və müasir inkişafını şərtləndirən əsas amillərin təhlilinə həsr edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, muxtar respublikada bu sahənin inkişafına dair Dövlət Proqramının qəbulu, sahibkarlara hər arı ailəsinə görə subsidiyaların və pulsuz dərman preparatlarının verilməsi, beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli elmi-praktik konfransların keçirilməsi, muxtar respublikanın əlverişli təbii iqlim şəraiti və zəngin yem ehtiyatı, həmçinin sahibkarlarla maarifləndirmə işinin aparılması arıçılığın inkişafına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: arıçılıq, bal, arı ailəsi, inkişaf, Naxçıvan

Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Azərbaycanın arıçılıq mədəniyyətinin ilk mərkəzlərindən olan Naxçıvanda arıçılıq öz inkişafının vəhşi arı balı toplamaq, meşə arıçılığı (ibtidai arıçılıq) və mütərəqqi arıçılıq kimi bütün mərhələlərini keçmişdir [Babayev, 1992]. Tarixi ipək yolu üzərində yerləşən Naxçıvan, xarici bazarların bal və arı məhsullarının aparıcı təchizatçılarından biri olmuşdur.

Naxçıvanın əlverişli iqlimi, zəngin bitki örtüyü uzun onilliklər ərzində arıçılığın sabit inkişafını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. İqtisadi cəhətdən gəlirli sahə olan arıçılıq həm də ətraf aləmin, ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması baxımından ən səmərəli təsərrüfat sahəsi hesab olunur.

1920-30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycanın bir çox rayonlarında, eləcə də Naxçıvanda kiçik arıçılıq təsərrüfatları təşkil olunmağa başlanmışdır. Lakin, 30-cu illərdə kollektiv təsərrüfatlar yarandıqdan sonra əhalidə olan bütün mülkiyyətlə yanaşı arı təknələrinin də toplanması, təsərrüfatın bu sahəsinə qayğının azalmasına, diqqətsizliyə səbəb olmuş və arıçılıq getdikcə zəifləməyə başlamışdır.

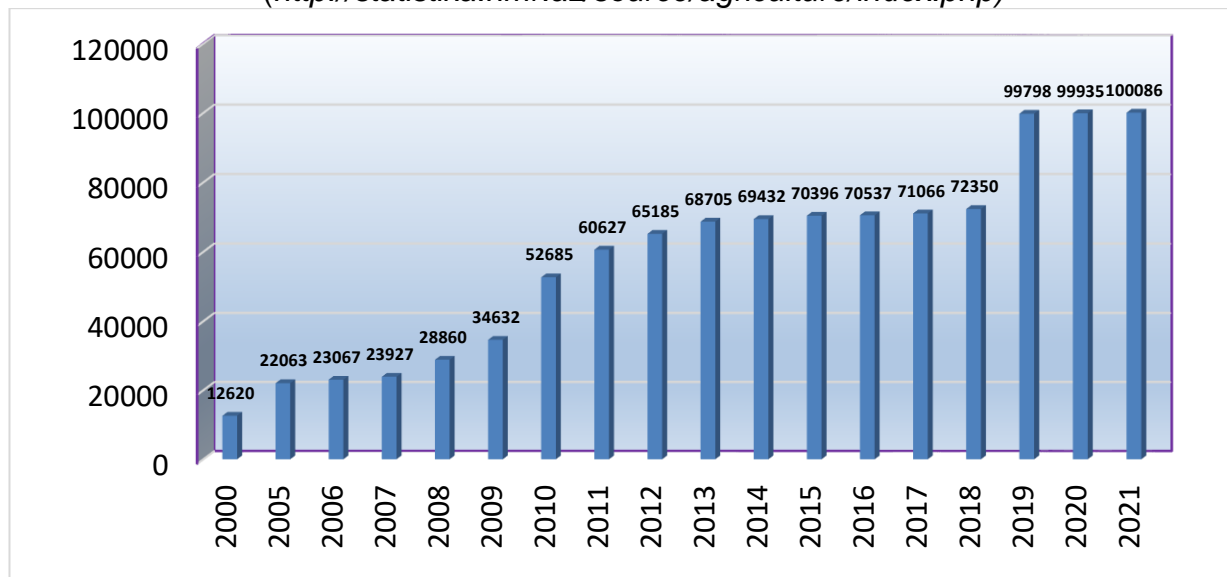
1981-82-ci illərdə arıçılığın ictimai təsərrüfatlarda inkişafı perspektivsiz olmuşdur. Nəhayət, 1983-cü ildə bütün kolxoz və sovxozlarda olan arı ailələri Ordubad rayonunun Əylis, sonra isə Tivi kəndlərində yaradılmış arıçılıq sovxozunda cəmlənmişdir. Lakin, bütün bu səylərə baxmayaraq ictimai təsərrüfatlarda arı ailələrinin saxlanması səmərəsiz olmuş, bu ailələrin sayı 1985-ci ildə 138-ə çatmış, məhsuldarlıq isə minimuma enmişdir [Əsədov E, Tahirov Ə. və b., 2010].

Nəhayət, 1996-cı ildə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı kənd təsərrüfatında aparılan islahatlarla əlaqədar kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi nəticəsində ictimai təsərrüfatlarda olan arı ailələri şəxsi və fermer təsərrüfatlarına paylanmışdır. Bütün bunlarla yanaşı respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra, şəxsi təsərrüfatlarda olan arı ailələri getdikcə artırılmışdır. Təsərrüfatın bu sahəsi ilə məşğul olan insanlar dedə-baba qaydalarını heç vaxt unutmamış və arıçılığın inkişaf etdirərək bu günə qədər yaşatmışlar.

Müstəqillik dövründə respublikamızın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan MR ərazisində də arıçılığın vəziyyəti dəyişmiş, arı ailələrinin yayılmasında, inkişafında və bioloji təsərrüfat xüsusiyyətlərində kəskin dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, son illərdə muxtar respublikada arı ailələrinin miqdarı artaraq **2000-ci ildə 12620, 2005-ci ildə**

22063, 2010-cu ildə 52685, 2015-ci ildə 70396 və 2021-ci ildə isə 10086 olmuşdur.

Qrafik: Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2000-2021-ci illərdə arı ailələrinin sayı
(<http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php>)

Son illərdə muxtar respublikada arıçılığın inkişafı istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. 2009-cu ildə “Arıçılıq haqqında” Qanunun qəbul edilməsi, bundan əlavə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və “2017-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda arıçılığın inkişaf etdirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulub. Proqramda arı ailələrinin sayının, bal və arıçılıq məhsullarının istehsalının həcmının artırılması, arıların seleksiyası və yetişdirilməsi üzrə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, arı xəstəliklərinə qarşı profilaktika və müalicə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Proqram çərçivəsində kənd təsərrüfatı və arıçılığın elmi əsaslarla öyrənilməsinə diqqətin artırılması üçün Naxçıvan Dövlət Universitetində ixtisasartırma kursları, beynəlxalq konfranslar, maarifləndirici seminarlar təşkil edilmişdir. Elmi nəliyyətləri və qabaqcıl təcrübəni geniş yaymaq məqsədilə universitetdə zəngin tədris bazası yaradılaraq, arıçılarla müdamadi olaraq seminarlar təşkil edilir və universitet əməkdaşları tərəfindən nəşr edilən ən yeni ədəbiyyatlar, jurnallar, bukletlər və eləcə də dünya arıçılıq elmində mövcud olan yeniliklər arıçılara təqdim olunur.

“2017-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” üzrə görülən tədbirlər öz bəhrəsini vermiş və arı ailələrinin sayı və məhsul istehsalında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Cədvəl: Naxçıvanda 2017-2021-ci illər ərzində arı ailələrinin sayı və toplanılan balın miqdarı

Göstəricilər	2017	2018	2019	2020	2021
Arı ailələrinin sayı, ailə	71066	72350	99798	99935	100086
Toplanan balın miqdarı, ton	1424	1448	1467	1485	1506
Bir arı ailəsindən alınan əmtəəlik balın miqdarı, kq	20	20	14,6	14,8	15

Cədvəldən göründüyü kimi, həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq 01 yanvar 2022-ci il tarixə muxtar respublikada 100 min 86 arı ailəsi mövcud olmuşdur ki, bu da 2017-ci ilin sonu ilə müqayisədə 40,8 faiz çoxdur. Muxtar respublikanın bölgələri üzrə 2021-ci ilin sonuna ümumi arı ailələrinin 12978-i Şərur, 14984-ü Babək, 18939-u Ordubad, 18658-i Culfa, 2206-sı Kəngərli, 26920-si Şahbuz, 906-sı Sədərək rayonlarının,

4495-i isə Naxçıvan şəhərinin payına düşüb. Arı ailələrinin artımı məhsul istehsalına müsbət təsir göstərmiş, 2021-ci ildə muxtar respublikada 1506 ton bal istehsal olunmuşdur ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 5,8 faiz artmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi arıçılıq məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud emal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və belə yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməsini tələb edir.

Görülən tədbirlərin nəticəsidir ki, təkcə 2021-ci ildə arıçılıqla məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə 505 min manat məbləğində kredit verilmiş, 15 arıçılıq təsərrüfatının yaradılması, 2 arıçılıq təsərrüfatının genişləndirilməsi başa çatdırılmışdır. Ümumilikdə, son beş ildə təsərrüfat subyektlərinə 2 milyon 27 min manat kredit verilmişdir [Naxçıvan Dövlət Statistika Komitəsi, 2022].

Hal-hazırda Naxçıvanda arıçılıq sektoru ticarət sahələrindən biridir. Təbii-coğrafi şərait nəzərə alındıqda arıçılığın sürətlə müasirləşdiyi, əsaslı yeniliklərin ortaya çıxarıldığı, bunun nəticəsində də 100-200 ailəlik təsərrüfatlara çevrildiyi görünür. Əvvəllər ümumiyyətlə bal və mum əldə etmək məqsədi ilə qurulan bu təsərrüfatlar, son zamanlarda arı südü, çiçək tozcuğu, vərəmum, arı zəhəri, apilarnil, apiair və s. kimi sağlamlıq baxımından əhəmiyyətli məhsulların əldə olunmasına yönəlməkdədir [Məhərrəmov S., Tahirov Ə. və b., 2015].

Bu baxımdan Naxçıvanda arıçılıq mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnilib bu sahənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm işlər həyata keçirilir. Belə ki, Naxçıvanda arıçılıq avadanlıqları satılan ixtisaslaşmış mağazaların açılması, dövlət tərəfindən arıçı fermerlərin təmənəsiz dərman preparatları ilə təmin edilməsi, mütamadi olaraq arıçılarla təlimlərin, seminar və görüşlərin keçirilməsi, arıçılara məhsullarının satışına köməklik göstərmək məqsədilə hər il Naxçıvan şəhərində keçirilən "Arıçılıq məhsulları-bal festivalı" arıçılar üçün geniş imkanlar açır. Bu cür tədbirlərin keçirilməsi həm məhsul satışı, həm də arıçılar arasında təcrübə mübadiləsi aparılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Naxçıvanda arıçılığın yem bazasının yaxşılaşdırılması tədbirlərindən biri də, yeni salınan parklar, yaşıllaşdırılan küçə və yol kənarları, eləcə də tarlaqoruyucu meşə zolaqları əsasən bal verən bitkilərdən (söyüd, ağ akasiya, iydə, müxtəlif növ yemişan növləri, armud, alça, gavalı və s) ibarət olmasıdır. Son illər muxtar respublikada həyata keçirilən genişmiqyaslı yaşıllaşdırma kampaniyası buna bariz nümunədir [Tahirov Ə. 2014].

Arıçıların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində dünya arıçılıq praktikasında mövcud olan yeniliklər barədə məlumatlandırılması üçün təşkil edilən beynəlxalq tədbirlərdə onların iştirakının təmin olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu işlərin təşkilində Naxçıvan Dövlət Universiteti, muxtar respublika Arıçılar Birliyi və digər müvafiq qurumların birgə fəaliyyəti arıçıların ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Qida Təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması və arıçılıq məhsullarının keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin yoxlanılması üçün ixtisaslaşmış arıçılıq laboratoriyasının təşkili, çiçək tozu və nektar verən bitkilərin atlasının hazırlanması, təbii-coğrafi şərait və bitki örtüyünün xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq burda erkən yazda ana arıların yetişdirilməsi və paket arıçılığı sisteminin tətbiqi imkanlarının araşdırılması arıçılığın gələcək inkişafını şərtləndirən amillərdəndir.

Nəticə:

Aparığımız uzun müddətli müşahidələrin (1996-2021) nəticəsi göstərir ki, Naxçıvan MR-də arıçılığın inkişaf strategiyasını şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Bu sahənin inkişafına dair Dövlət Proqramlarının qəbulu;
2. Aparılan aqrar islahatların nəticəsi olaraq torpaq payı az olan əhalinin bu sahəyə maraq göstərməsi;

3. Sahibkarlara dövlət tərəfindən hər arı ailəsinə görə subsidiyaların və pulsuz dərman preparatlarının verilməsi;
4. Muxtar respublikanın əlverişli təbii iqlim şəraiti, zəngin bitki örtüyü və heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar nektarlı yem bitkilərinin (yonca, xaşa, şənbellə, xəşənbül və s.) əkin sahələrinin artırılması;
5. Arı ailələrinin düzgün yetişdirilməsi və qışlamaya daha bol yem ilə qoyulması;
6. Arı xəstəliklərinə qarşı vaxtında aparılan müalicəvi-proflaktiki tədbirlər;
7. Muxtar respublikada müasir qabaqcıl təcrübə və elmi nailiyyətlərin arıçılara mütəmadi çatdırılması və arıçı fermer təsərrüfatlarının inkişafına düzgün istiqamət vermək üçün maarifləndirmə işinin təşkili;
8. Sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması

ƏDƏBİYYATLAR

1. **Babayev T.A.** Bal tutan barmaq yalar. Bakı: Azərneşr, 1992, 68 s.
2. **Əsədov E., Tahirov Ə., Hüseynov H.** Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişaf tarixi, müasir vəziyyəti və perspektivləri // Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin Əsərləri. II cild, Bakı, Elm, 2010, s.272-277
3. **Məhərrəmov S.H., Tahirov Ə.S., Əsədov E.S.** Naxçıvanda arıçılıq: ənənələri və perspektivləri. Naxçıvan, 2015, 253 s.
4. **Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.** <http://statistika.nmr.az/index.php>
5. **Tahirov Ə.S.** Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafına təsir edən əsas amillər / Regionda arıçılığın inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (Naxçıvan -24-25 oktyabr 2014), "Qeyrət" nəşriyyatı, 2014, s.25-32
6. <http://statistika.nmr.az/index.php>
7. http://statistika.nmr.az/x_news/index_news.php?par=news/2022/index_05.shtml

IV BÖLMƏ: MÜHƏNDİSLİK

AĞILLI QAPI SİSTEMLƏRİ

“Radiotexnika və telekommunikasiya” kafedrasının t.ü. f.d., baş müə. Müvsümov Aqil Adil oğlu,
Magistr Quliyev İlkin Fazil oğlu, Magistr Qasımlı Nəzrin Mustafa qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı, Azərbaycan
ilkin.quliyev552@gmail.com, nezrin.e.qasimli@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə müasir dövrdə istifadəçilərin təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin edən “Ağıllı qapı sistemləri” mövzusunda bəhs edilir. Həmçinin bu sahədə quraşdırılan sxemlər, sxemlərdə istifadə olunan sensorlar və bu sensorların iş prinsipi, fiziki quruluşu, işləmə məntiqi öyrənilib. Məqalədə təhlükəsizlik sistemlərinin qurulması sxemi də təqdim olunur. Sxemin işləmə prinsipi, eləcə də onun istifadəsinin nəticələri göstərilir. Məqalənin sonunda qurulan sxemin kodlaşdırılması izah edilir.

Açar sözlər: təhlükəsizlik sistemləri, ağıllı qapı, hərəkət sensoru, lattepanda, barmaq izi, GSM modulu

Giriş

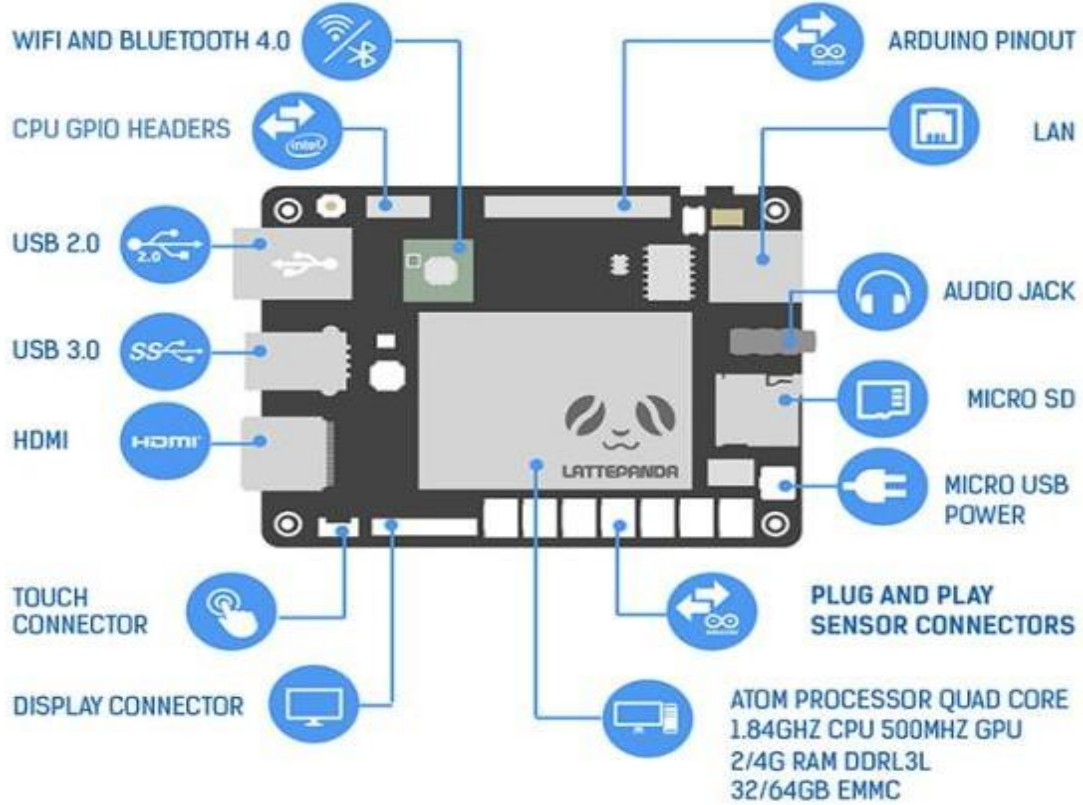
Bugünkü həyatımızda təhlükəsizlik böyük rol oynayır. Mülklərimizin, şəxsi əşyalarımızın və həyatımızın təhlükəsizliyi çox vacibdir və bunları istənilən zərərdən qorumaq üçün onların təhlükəsizliyinə lazımı diqqət yetirilməlidir. Artıq cəmiyyətdə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bir çox sistem mövcuddur. Hazırkı məqalədə mikrokontroller əsaslı ağıllı qapı sistemlərinə baxacağıq. Bu sistemlərdə proqramçı tərəfindən parol təyin edilir və bu parol vasitəsilə ağıllı kilid sistemi açılıb bağlana bilər. İstifadəçi bu parolu bilməli və onu kənar şəxslərdən məxfi saxlamalıdır. Bu parol istifadəçinin barmaq izi, üzü, səsi, və ya hər hansısa simvoldan ibarət ola bilər. Ağıllı qapı layihələrində bir çox sadə və mürəkkəb sistemlərdən istifadə edilə bilər. Sadə sistemlərə misal olaraq barmaq izi sensoru, GSM modulu və arduino mikrokontrolleri vasitəsi ilə qurulan sistemi misal gətirmək olar. Müəkkəb sistemə isə lattepanda mini kompüter, hərəkət sensoru, işıq sensoru, barmaq izi sensoru, kilid sensoru, GSM modulu, kamera və s. periferik cihazlar vasitəsilə qurulan sistemləri misal gətirmək olar. Bu sistemlərin sadə və mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq hamısının məqsədi təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Məqalədə mürəkkəb sistemin tərkib hissələri və iş prinsipinə baxılacaq [1].

Sistem mobil cihaz vasitəsilə qapını uzaqdan açmaq və yalnız səlahiyyətli şəxslərə giriş imkanı vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ağıllı qapı kilid sistemində aşağıdakılar daxildir:

- lattePanda mini kompüter;
- avtomatik açılıb-bağlana bilən ağıllı açarlar;
- hərəkət sensorları (motion sensor);
- işıq sensorları (light sensor);
- barmaq izi sensorları (finger print);
- kameralar;
- əlavə uzaqdan idarəetmə açarları;
- kart oxuyucusu;

- qida bloku;
- tüstü sensoru (smoke sensor).

Tədqiqat metodu

Şəkil 1. LattePandanın fiziki quruluşu

LattePanda Windows 10 əməliyyat sisteminin tam versiyasını işlədən ilk inkişaf platformalı mini kompüterdir. O, Intel Quad Core prosessoru ilə təchiz edilib, üç ədəd USB porta, WiFi və Bluetooth 4.0 şəbəkələrinə qoşulma imkanlarına malikdir. O, həmçinin minlərlə plug-and-play periferiyasından istifadə etməklə interaktiv cihazları idarə edən və fiziki dünyaya hakim olmağa imkan verən Arduino palatasını özündə cəmləyir.

LattePanda-nın fərqli versiyaları vardır. LattePanda-nın fərqli versiyaları olsa da, modellərin hər birində adətən GPIO pinləri, USB çıxışları, HDMI çıxışları, display port çıxışı, prosessor, Wi-Fi və ethernet bağlantıları, RAM, audio çıxışı və MicroSD portu var. Başqa sözlə, LattePanda-ya masaüstü və ya dizüstü kompüterdəki bir çox avadanlıq da daxildir. Təbii ki, noutbuk qədər yüksək performans göstəricisinə malik deyil, lakin kiçik ölçülü bu kompüter vasitəsilə müxtəlif sensor və ya cihazları birləşdirib fərdiləşdirməyə imkan verən GPIO pinləri ilə istənilən layihəni həyata keçirmək mümkündür. LattePanda üçün qida mənbəyi mikro USB portu və CN2 başlıq sancaqları vasitəsilə təmin edilə bilər. [2]

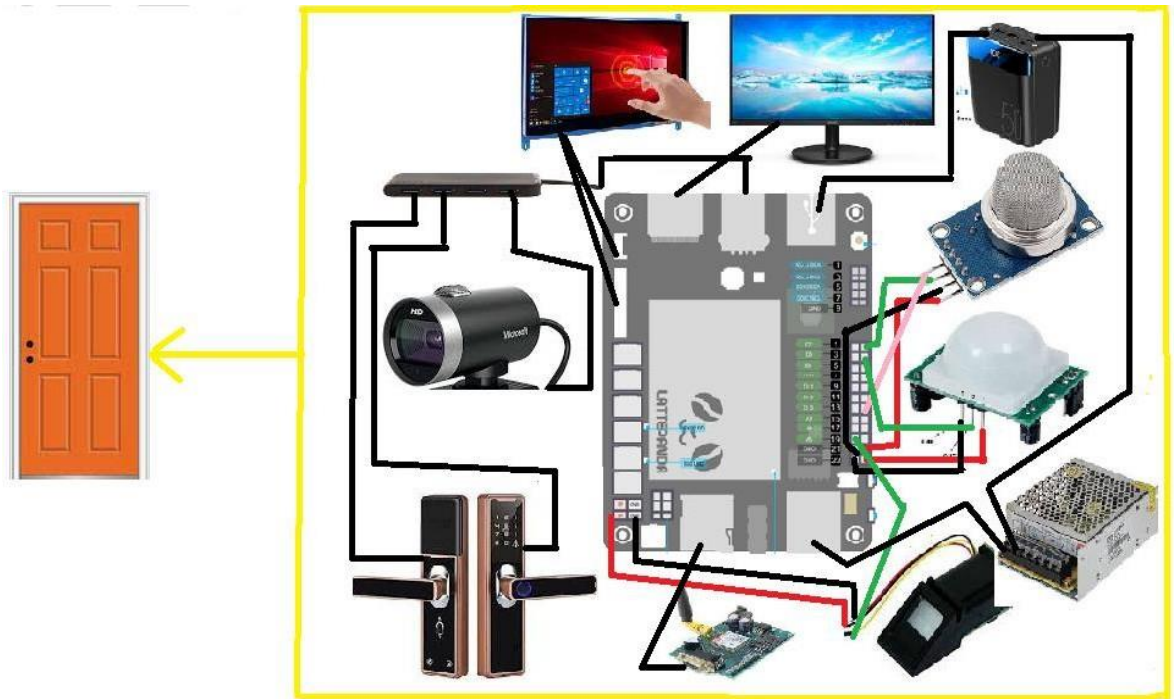
Hərəkət sensorunun işləmə prinsipi

Hərəkət sensoru (və ya hərəkət detektoru) hərəkəti aşkar etmək və ölçmək üçün nəzərdə tutulan elektron cihazdır. Hərəkət sensorları əsasən ev və biznes təhlükəsizliyi sistemlərində istifadə olunur, lakin onları telefonlarda, kağız dəsmal dispenserlərində, oyun konsollarında və virtual reallıq sistemlərində də tapmaq olar. Bir çox digər sensor növlərindən fərqli olaraq, hərəkət sensorları adətən üç əsas komponentdən ibarət quraşdırılmış sistemlərdir: sensor bloku, quraşdırılmış kompüter və aparat. Hərəkət sensorları yüksək spesifik funksiyaları yerinə yetirmək üçün fərdiləşdirmə imkanına malik olduğu üçün bu üç hissə ölçü və konfigurasiya baxımından dəyişir. Məsələn, hərəkət sensorları proyektorları, səsli siqnalları, açarları işə salmaq və hətta polisi xəbərdar etmək üçün istifadə edilə bilər.

İki növ hərəkət sensoru var: aktiv və passiv hərəkət sensorları. Aktiv sensorlarda həm ötürücü, həm də qəbuledici var. Bu tip sensorlar qəbulediciyə əks olunan səs və ya radiasiya miqdarındakı dəyişiklikləri ölçməklə hərəkəti aşkarlayır. Bir obyekt sensorun sahəsini kəsdikdə və ya dəyişdikdə, quraşdırılmış kompüterə elektrik impulsu göndərilir, bu da öz növbəsində mexaniki komponentlə qarşılıqlı əlaqə yaradır. Aktiv hərəkət detektorunun ən çox yayılmış növü ultrasəs sensor texnologiyasından istifadə edir; bu hərəkət sensorları obyektlərin varlığını aşkar etmək üçün səs dalğaları yayır. Hazırda mikrodalğalı sensorlar (mikrodalğalı radiasiya yayan) və tomoqrafik sensorlar (radio dalğalarını ötürən və qəbul edən) mövcuddur.

Hərəkət sensorlarının istifadə sahələri

Təcavüz siqnallarının verilməsində
Avtomatik bilet qapılarında
Giriş yolunun işıqlandırılmasında
Təhlükəsizlik işıqlandırmasında
Əl qurutma maşınlarında
Avtomatik qapılarda

Şəkil 2. Ağıllı qapı sisteminin qurulması sxemi

Şəkil 2-də qurduğumuz ağıllı qapı sistemi göstərilir. Bu sistem istifadəçinin həm təhlükəsizliyi həm də rahatlığı üçün ideal sistem sayıla bilər. Burada bir çox sensorlar istifadə edilib. İstifadə edilən hərəkət sensoru sayəsində istifadəçinin mənzil qapısının qarşısında hər hansısa naməlum hərəkət baş verdikdə dərhan siqnal kameralara göndərilir, əgər 20 saniyə ərzində (bu vaxt məhdudiyəti istəkdən asılı olaraq dəyişə bilər) sensorlar yenə də hərəkət qeydə alarsa video görüntülər istifadəçinin telefonuna göndərilir. İstifadə etdiyimiz novbəti sensor tüstü sensorudur. Bu sensorun funksiyası mənzilə giriş qapısının xaricində, yəni binanın blokunda və ya qonşu mənzillərdə baş verən yanğın zamanı əmələ gələn tüstüyə qarşı həssaslıq göstərmək və dərhal sistemə signallar ötürməkdən ibarətdir. Biz həmçinin sistemimizdə barmaq izi sensoru da istifadə etmişik. Bu sensor vasitəsi ilə biz istifadəçi üçün təhlükəsiz və rahat girişi təmin edirik. İstifadəçi sistemə çoxlu sayda barmaq izi tanıda bilər və bunun sayəsində istifadəçi açar itirmək, açar sürəti çıxartmaq kimi problemlərdən azad olur.

Bu ağıllı qapı sistemində kameralardan da istifadə edilib. Bu kameraların köməyi ilə həm müşahidə aparmaq, həm də üz tanıma funksiyasından istifadə etmək olar. Üz tanıma funksiyasına misal olaraq, istifadəçi məşğul olduğu və ya mobil telefondan istifadənin məhdud olduğu (iclasda, maşıda, təyyarədə) halda, ev sahibi evə gələcək insanların görünüşünü (üz cizgilərini) üz tanıma funksiyası vasitəsilə əvvəlcədən sistemə tanımaqla mənzilə girişin təmin edilməsinin mümkünlüyünü qeyd etmək olar. Həmçinin üz tanıma funksiyasını barmaq izi sensoru ilə də əlaqələndirmək olar. Misal: İstifadəçi evdə yoxdur və həmin müddətdə sistemdə olan barmaq izlərindən biri ilə evə giriş oldu, bu zaman həmin şəxsin kimliyi müəyyən edilib istifadəçinin telefonuna göndərilir.

Bu sistemin ən vacib hissələrindən biri GSM moduludur. GSM modulu sistemlə istifadəçi arasında əlaqəni təmin edən, sensorlardan sistemə daxil olan siqnalları istifadəçiyə və istifadəçidən daxil olan komandanı isə sistemə ötürən qurğudur.

```

module-info.java X
public class SmartDoorSystemCreateServlet extends HttpServlet {
    private static final Logger LOGGER = LoggerFactory.getLogger(MySmartHomeApp.class);
    private static MyDataStore database = MyDataStore.getInstance();

    // Setup creds for requestSync
    private final SmartHomeApp actionsApp = new MySmartHomeApp();

    {
        try {
            GoogleCredentials credentials =
                GoogleCredentials.fromStream(getClass().getResourceAsStream("/smart-home-key.json"));
            actionsApp.setCredentials(credentials);
        } catch (Exception e) {
            LOGGER.error("couldn't load credentials");
        }
    }

    @Override
    protected void doPost(HttpServletRequest req, HttpServletResponse res) throws IOException {
        String body = req.getReader().lines().collect(Collectors.joining());
        LOGGER.info("doPost, body = {}", body);
        Map<String, Object> device = new Gson().fromJson(body, HashMap.class);

        String userId = (String) device.get("userId");
        Map<String, Object> deviceData = (Map<String, Object>) device.get("data");

        try {
            database.addDevice(userId, deviceData);
        } catch (Exception e) {
            LOGGER.error("adding device failed: {}", e);
            res.setStatus(HttpServletResponse.SC_INTERNAL_SERVER_ERROR);
            res.setHeader("Access-Control-Allow-Origin", "*");
            res.setContentType("text/plain");
            res.getWriter().println("ERROR");
            return;
        }
    }
}

```

```
try {
    actionsApp.requestSync(userId);
} catch (Exception e) {
    LOGGER.error("request sync failed: {}", e);
}

res.setStatus(HttpServletResponse.SC_OK);
res.setHeader("Access-Control-Allow-Origin", "*");
res.setContentType("text/plain");
res.getWriter().println("OK");
}

@Override
protected void doGet(HttpServletRequest req, HttpServletResponse res) throws IOException {
    res.setContentType("text/plain");
    res.getWriter().println("/smarthome/create is a POST call");
}

@Override
protected void doOptions(HttpServletRequest req, HttpServletResponse res) {
    // pre-flight request processing
    res.setHeader("Access-Control-Allow-Origin", "*");
    res.setHeader("Access-Control-Allow-Methods", "GET,POST,OPTIONS");
    res.setHeader("Access-Control-Allow-Headers", "X-Requested-With,Content-Type,Accept,Origin");
}
}
```

Şəkil 3. Ağıllı qapı sistemi üçün kodlaşdırma

Ağıllı qapı sistemi üçün kodlaşdırma hissəsi şəkil 3-də göstərilib. Kodlaşdırma Java proqramında yazılmışdır. Sistemin idarə edilməsi üçün istifadəçinin mobil cihazına proqram təminatı yüklənməlidir. Bu proqram vasitəsi ilə asanlıqla sistemi idarə etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nayana R and Shashidhar R 2019
2. <https://www.jprelec.co.uk/pdffiles/Lattepanda.pdf>
3. <https://www.fierceelectronics.com/sensors/what-a-motion-sensor>
4. <https://github.com/actions-on-google/smart-home-java/search?q=smart+home>

UMTS (THE UNIVERSAL MOBILE TELECOMMUNICATIONS SYSTEM) ŞƏBƏKƏSİNİN RADIO SİSTEMİNİN PARAMETRLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ OPTİMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI

“Radiotexnika və telekommunikasiya” kafedrasının t.ü. f.d., baş müəl. Müvsümov Aqil
Adil oğlu,

Magistr Quliyev İlkin Fazil oğlu, Magistr Qasımlı Nəzrin Mustafa qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı, Azərbaycan

ilkin.quliyev552@gmail.com, nezrin.e.qasimli@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə “UMTS (The Universal Mobile Telecommunications System) şəbəkəsi” mövzusunda bəhs edilir. Həmçinin UMTS şəbəkəsinin arxitekturasına baxılmış və UMTS (The Universal Mobile Telecommunications System) şəbəkəsinin radio sisteminin parametrlərinin planlaşdırılması və optimallaşdırılması üsulları öyrənilmişdir.

Açar sözlər: UMTS (The Universal Mobile Telecommunications System) şəbəkəsi, UMTS şəbəkəsinin arxitekturası, planlaşdırılması üsulları, optimallaşdırılması üsulları

Giriş

UMTS (İngilis Universal Mobile Telecommunications System - Universal Mobile Telecommunication System) Avropada 3G-nin tətbiqi üçün Avropa Telekommunikasiya Standartları İnstitutu (ETSI) tərəfindən hazırlanmış mobil rabitə texnologiyasıdır.[1]

Rəqabətli həllərdən fərqləndirmək üçün texnologiyanın 3G şəbəkələrinə aid olduğunu və GSM şəbəkələri ilə inkişafda davamlılığını vurğulamaq üçün UMTS tez-tez 3GSM kimi də adlandırılır.

1987-ci ildə Avropa İttifaqı Avropadakı hər bir ev və şirkətə fiber-optik qoşulma imkanı verəcək informasiya super magistralını inkişaf etdirmək məqsədi ilə RACE (Avropada Qabaqcıl Kommunikasiya Texnologiyalarında Araşdırma və İnkişaf) adlı layihəni maliyyələşdirdi. Bu tədqiqat faktiki UMTS şəbəkə işi üçün tramplin rolunu oynadı. ETSI (Avropa Telekommunikasiya Standartları İnstitutu) UMTS-in tərfi işinə 1991-ci ilin oktyabrında başlamışdır.

UMTS (Universal Mobil Telekommunikasiya Xidməti) üçüncü nəsil (3G) paket əsaslı genişzolaqlı şəbəkədir və mətn, rəqəmsallaşdırılmış audio, video və multimediani saniyədə 2 meqabitə (Mbps) qədər məlumat sürətində ötürür. Dünyanın harasında olmalarından asılı olmayaraq, UMTS mobil kompüter və telefon istifadəçilərinə standart xidmətlər dəstini təqdim edir. Qlobal Mobil Sistem Sistemi (GSM) rabitə standartı UMTS-in əsasını təşkil edir. O, həmçinin əsas standart qrupları və istehsalçılar tərəfindən bütün dünyada mobil istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş standart kimi dəstəklənmişdir. UMTS tam əlçatan olduqda, kompüter və telefon istifadəçiləri səyahət edərkən İnternetə qoşula bildilər və getdikləri hər yerdə eyni imkanlara malik oldular. İstifadəçilər yerüstü simsiz və peyk yayımlarının kombinasiyası vasitəsilə qoşula bildilər. UMTS tam tətbiq olunana qədər, istifadəçilər mövcud texnologiyaya (məsələn, GSM 900 və 1800 kimi) keçən çox rejimli cihazlardan istifadə edirdilər.

Əvvəlki mobil telefon şəbəkələrinin əksəriyyəti dövrə kommutatoru idi, bu o deməkdir ki, əlaqələr daim dövrənin mövcudluğundan asılıdır. İnternet Protokolu (IP) paket kommutasiyalı bağlantılarda istifadə olunur, yəni virtual əlaqə həmişə şəbəkənin

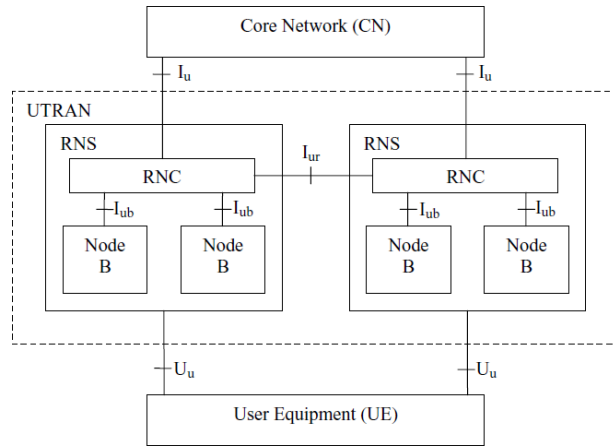
İstənilən digər son nöqtəsi üçün əlçatandır. UMTS həmçinin alternativ qiymət sistemləri və zəng planları kimi əlavə xidmətlərin təmin edilməsinə imkan verir. İstifadəçilər, məsələn, bit başına ödəmə, seans başına ödəmə, sabit tarif və ya asimmetrik bant genişliyi seçimlərini seçə bilərlər. UMTS-in artan bant genişliyi video konfrans və IPTV kimi əlavə xidmətlərə imkan verir. Şəffaf yerüstü və peyk əlaqələrin qarışığı vasitəsilə UMTS, səyahət edən istifadəçinin evdə, iş yerində və ya sahədə eyni xidmətlərə malik ola biləcəyi Virtual Ev Mühitinin (VHE) tamamilə ortaya çıxmasına imkan verə bilər.

Gələcək IMT-2000 sistemləri üçün elektromaqnit şüalanma spektri 1885-2025 MHz, UMTS sistemlərinin peyk hissəsi üçün isə 1980-2010 MHz və 2170-2200 MHz tezlik diapazonları kimi təyin edilmişdir.

UMTS, W-CDMA-nın inkişaflarından istifadə edərək, məlumat ötürmə sürətini nəzəri səviyyədə 42 Mbit / s-ə qədər saxlamağa imkan verir. Hazırda ən yüksək sürətlər baza stansiyasından mobil terminala məlumat ötürülməsi rejimində R99 texnologiyalı mobil stansiyalar üçün 384 Kbit/s, HSDPA stansiyaları üçün isə 7,2 Mbit/s hesab edilir. Bu, HSCSD texnologiyasına uyğun olaraq GSM kanalı üzərindən məlumat ötürərkən və ya çoxlu 9,6 kbps kanaldan istifadə edərkən World Wide Web və digər xidmətlərə daxil olmağa imkan verir. 3G nəslindən əvvəl mobil rabitənin ikinci nəslinə Yaponiyada istifadə olunan GSM, IS-95, PHS, PDC və müxtəlif ölkələrdə qəbul edilmiş bəzi digər texnologiyalar daxildir. [2]

Tədqiqat metodu

UMTS sistemində öz funksiyaları olan bir sıra məntiqi şəbəkə komponentləri mövcuddur və şəbəkə komponentləri CN-Core Network- Universal Terrestrial Radio Access Network (Əsas Şəbəkə), UTRAN (Universal Yer Üzü Radio Giriş Şəbəkəsi) və UE (İstifadəçi Avadanlığı) şəklində təşkil edilmişdir. UMTS əlaqələri və xarici istinad qovşaqları ilə birlikdə sadələşdirilmiş UMTS arxitekturasını aşağıdakı şəkil 1-də görmək olar.

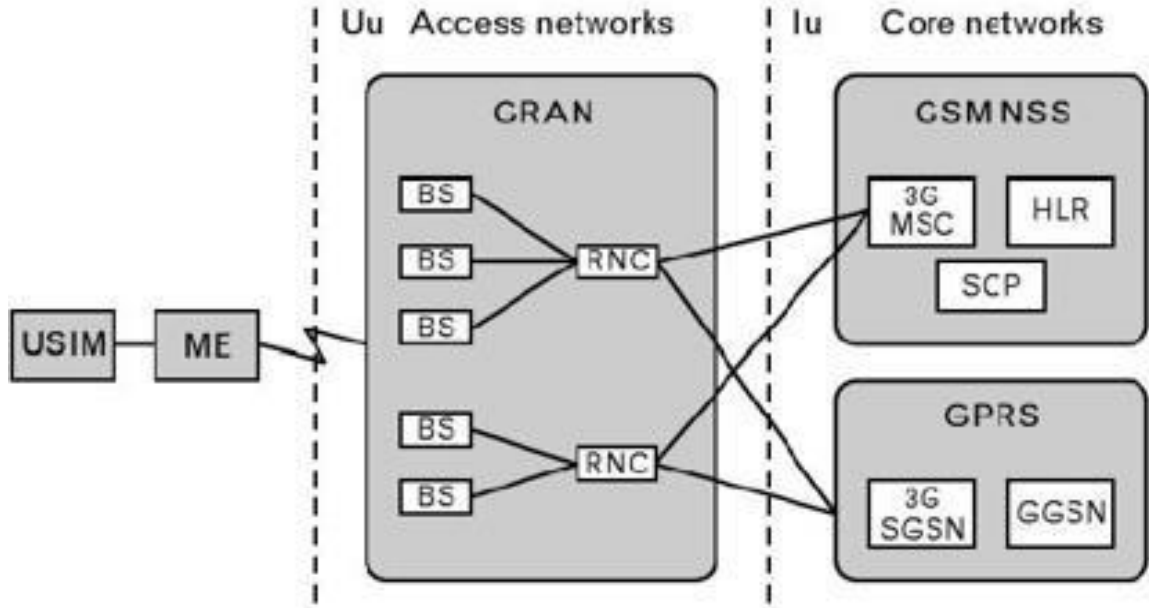

Şəkil 1. Əsas UMTS arxitekturası

UTRAN radio ilə əlaqəli bütün funksiyaları idarə edir, CN isə hüceyrələri və məlumat bağlantılarını xarici şəbəkələrə (İctimai Kommutasiyalı Telefon Şəbəkəsi, İntegrasiya Xidmətləri Rəqəmsal Şəbəkəsi, İnternet və s.) dəyişdirir və istiqamətləndirir. İstifadəçi avadanlığı (UE) U_u interfeysi (WCDMA texnologiyasından istifadə edən hava interfeysləri) üzərindən radio ötürülməsi üçün radio stansiyası kimi xidmət edir. Buna görə də, əl telefonları kimi ümumi mobil cihazlar olan İstifadəçi avadanlığı (UE) U_u interfeysləri tərəfindən daşınan UMTS şəbəkə xidmətindən istifadə edə bilər.

UTRAN RNC-lərdən (Radio Şəbəkə Nəzarətçiləri) və lu (səs və ya məlumat daşıyan interfeyslər) və Uu-nun ortasında yerləşən B nodələrindən (GSM-də Baza Ödənişçi Stansiyasına ekvivalent) ibarət olmalıdır. Radio Şəbəkə Nəzarətçiləri (RNC) RNS (Radio Network Alt Sistemi) daxilində radio resurslarının istifadəsinə və bütövlüyünə nəzarət edən məntiqi qovşaqdır, Radio Network Alt Sistemi (RNS) isə İstifadəçi Avadanlığı (UE) və UTRAN arasında əlaqə yaradır. [3]

UMTS arxitekturası GPRS (Ümumi Paket Radio Xidməti) xidmətinə malik olan GSM (Mobil Rabitə üçün Qlobal Sistem) adlı əvvəlki simsiz sistemi təkmilləşdirməklə qurula bilər. UMTS sistemini dəstəkləmək üçün GSM arxitekturasının modifikasiyası aşağıdakı şəkil- 3-dən görünə bilər.

Şəkil 3. UMTS və GSM sistemlərinin birləşməsi

UMTS şəbəkəsinin planlaması

2G / 3G sistemləri üçün radio şəbəkəsinin planlaşdırılması faktiki şəbəkə mərhələsindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə həyata keçiriləcək. Bu səviyyələr bunlardır:

- ✓ Strateji planlaşdırma
- ✓ Yayım planlaması
- ✓ Sazlama, optimallaşdırma və tutumun artırılması

Strateji planlaşdırma, yeni ilkin dizayn və ölçülər çox böyük ölçüdə aparılır. Tipik olaraq yayılma itkiləri, ötürmə itkiləri və müdaxilə təxminləri ehtiva edən keçid büdcələri hesab olunur. Bunlara əsaslanaraq sadələşdirilmişdir

binalar üçün tələb olunan infrastruktur və büdcələr ilkin istifadəyə verilməsi üçün təxmin edilir. Bəzən bu ilkin mərhələ əslində radio şəbəkəsinin planlaşdırılmasından istifadə etmədən həyata keçirilir. Strateji planlaşdırma büdcə hesablamalarının əsasını təşkil edir.

Yayılan planlaşdırma müxtəlif fərziyyələr haqqında daha ətraflı məlumatı ehtiva edir. Yayım planları adətən şəbəkə planlaşdırma alətləri ilə ən müasir radiodan geniş istifadə etməklə əldə edilir. Bu cür vasitələrdən istifadə edərək sistemin davranışının dəqiq modelləri və simsiz yayılma kanalları nəzərdən keçirilir. Yayılan planlaşdırma prosesində əsas çətinlik, ən yaxşı mübadiləni tapmaqdır. (xidmətin əhatə dairəsi,

sistemin performansı, şəbəkə tutumu və həyata keçirmə xərcləri) Yayım planlaması düzgün aparılarsa, bu, bazara çıxma müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq.

Tuning və optimallaşdırma ikiqat məqsədə malikdir.

Şəbəkə işə salındıqdan sonra tələb olunur. Canlı şəbəkədən ölçmələrdən və optimallaşdırma alətlərindən istifadə etməklə yayım planlaması ilə tənzimləyə bilər. Tuning və optimallaşdırma şəbəkəni həmişə mövcud olandan fərqlənəcək real həyat vəziyyətlərinə uyğunlaşdırır

Şəbəkənin istifadə müddəti ərzində trafikə tələbat artdıqca, tutumunun artırılması üçün xüsusi tədbirlər görülməlidir

Bu, mövcud olanları yenidən konfigurasiya etməklə (saytlar və/yaxud mövcud olanlara yeni saytlar qoşulmaqla) əldə edilə bilər. Tipik olaraq, ən müasir şəbəkə planlaşdırma vasitələri tənzimləmə funksiyalarını təmin edir.[4]

UMTS şəbəkəsinin əhatə dairəsinin və abonent tutumunun hesablanması

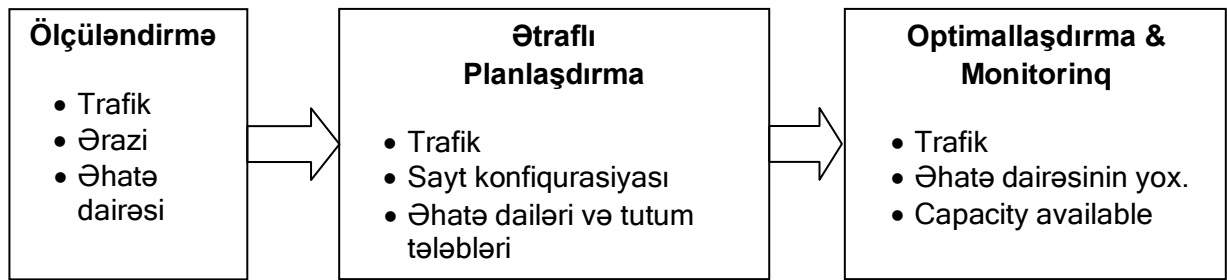
Ümumilikdə UMTS kimi tanınan 3G radio şəbəkəsi yüksək sürətli məlumat kanalları üzrə təkmilləşdirilmiş və multimedia rabitəsi də daxil olmaqla yeni xidmətlər istəyən istifadəçilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur . Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı, Telekomunikasiya Standartı (ITU-T) üç CDMA standartını təsdiq etmişdir: Genişzolaqlı CDMA (WCDMA), CDMA2000 və Zamana Bölmə Sinxron CDMA (TD-SCDMA). Yüksək qiymətlər və radio resurslarının qıtlığı səbəbindən dəqiq və effektiv mobil şəbəkə planlaşdırma texnikası vacibdir. Şəbəkə planlaşdırılmasının məqsədi əhatə dairəsinin, tutumu və xidmət keyfiyyətini maksimuma çatdırmaqdır.

UMTS (və ya 3G) şəbəkəsi vaxt bölgüsü çoxlu giriş (TDMA) texnologiyasından istifadə edən 2G şəbəkəsindən fərqli dizayn edilmişdir. TDMA radio tezliyini sonradan müxtəlif zənglərə təyin olunan vaxt intervallarına bölür. Beləliklə, tək tezlik eyni vaxtda bir çox məlumat kanalını yerləşdirə bilər. 2G planlaşdırılmasının əhatə dairəsinin planlaşdırılması mərhələsi və tezliyin planlaşdırılması mərhələsi müvafiq olaraq əhatə dairəsi və tutum meyarları ilə tənzimlənir. Baza stansiyaları (BS) əhatə dairəsinin planlaşdırılması mərhələsində yerləşdirilir ki, xidmət göstəriləcək ərazidə siqnal gücü kifayət etsin. Tezliyin planlaşdırılması mərhələsində hər bir BS-yə bir sıra kanallar təyin edilir və şəbəkə operatoru trafik yükünü, xidmətlərin səviyyəsini və siqnalın müdaxilə nisbətini (SIR) də nəzərə alır. 3G planlaşdırılmasında tezlik planlaşdırılması tələb olunmur, çünki şəbəkədəki bütün operatorlar eyni tezlik diapazonundan istifadə edirlər. Bundan əlavə, əhatə dairəsi və tutumun planlaşdırılması tandemdə aparılmalıdır, çünki əhatə dairəsinə tutum tələbləri və trafikin paylanması təsir göstərir. UMTS və ya 3G mobil sistemi təkə RF (radio tezliyi) şəbəkəsinə deyil, həm də əsas şəbəkə dizaynına təsir göstərir. Mövcud GSM (qlobal sistem mobil) operatorlarının şəbəkələri UMTS-i işə salmaq üçün yeniləndikdə, onların infrastruktur investisiyalarının qorunmasına diqqət yetirilməlidir.

GSM radio sisteminin planlaşdırılması ilə UMTS radio sisteminin planlaşdırılması arasında bir sıra fərqlər vardır. UMTS tərəfindən istifadə edilən radio ötürmə üsulu genişzolaqlı kod bölgüsü çoxlu girişdir (WCDMA). Əhatə dairəsi və tutumun planlaşdırılması UMTS radio sisteminin dizayn prosesində iki əsas fərkdir. GSM-də əhatə dairəsi şəbəkə ölçüləndikdən sonra (bazar təhlili əsasında) müstəqil olaraq planlaşdırılır, tutum və tezlik eyni vaxtda tərtib edilir. UMTS-də əhatə dairəsi və tutum eyni vaxtda planlaşdırılır, çünki tutum tələbləri və trafikin paylanması əhatə dairəsinə təsir göstərir. Tezlik və kod ayrıca planlaşdırıla bilər

Başlanğıc mərhələsi (həmçinin sistem ölçüsü kimi tanınır), ətraflı planlaşdırma mərhələsi və, optimallaşdırma və monitoring mərhələsi UMTS radio şəbəkəsinin planlama prosesini təşkil edir. Əlavə mülahizələr, o cümlədən yayılma tədbirləri, trafik

tələbi məlumatları və s. hər bir mərhələ üçün tələb olunur. UMTS radio şəbəkəsinin planlaşdırılması Şəkil-3-də göstərilmişdir.[5]

Şəkil 3. UMTS şəbəkəsinin planlaşdırılması

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/UMTS>
2. Ari Ahtianen, Heikki Kaaranen and Siama" k Naghian, 2015
3. Jacob F.N. Dethan 2014
4. Alsenmyr, G., Bergström, J., Hagberg, M., Milén, A., Müller, W., Palm, H., van der Velde, H., Wallelin,
5. M. Shamim Kaiser, †Md. Ezharul Islam, Md. Raihan Jamil

BƏRPA OLUNAN ENERJİNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ TƏSƏRRÜFATDA ROLU

PERSPECTIVES AND ROLE OF RENEWABLE ENERGIES IN ECONOMY

ПЕРСПЕКТИВЫ И РОЛЬ ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В ЭКОНОМИКЕ

Günel Fevral qızı Abdullayeva, müəllim
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
Qazax, Azərbaycan
gunelaliyeva1990@gmail.com

Xülasə

Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi müasir dövrün əsas məsələlərindən biri hesab olunur. Bərpa olunan enerji mənbələrinə külək, günəş, geotermal, dalğa və bioenerji aiddir. Qalıq enerji mənbələrinin istifadəsi atmosferi çirkləndirən əsas mənbə hesab olunur. Kənd təsərrüfatı inkişafı üçün dayanıqlı enerjinin tətbiqi atmosferin eyni zamanda torpaqların mühafizə olunması üçün əhəmiyyətli istiqamət hesab olunur.

Açar sözlər: enerji, günəş enerjisi, kənd təsərrüfatı, istixana effekti.

Enerji resursları ilə zəngin olmasına və dünyada enerji resurslarının ixracatçısı kimi tanınmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə hər zaman diqqət mərkəzində olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən enerji təhlükəsizliyi siyasətinin təməl hədəflərindən biri də ölkəmizdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin gücləndirilməsindən ibarətdir. Azərbaycanın ümumi elektrik enerjisi istehsalı gücü 7542.2 MVt, iri su elektrik stansiyaları daxil olmaqla bərpa olunan enerji mənbələri üzrə elektrik stansiyalarının gücü 1304.5 MVt-dir ki, bu da ümumi gücün 17.3%-ni təşkil edir.

Qeyd etməliyik kənd təsərrüfatında bərpa olunan enerjinin böyük əhəmiyyəti var. Kənd təsərrüfatında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə bu sahənin atmosfərə emissiya etdiyi istixana effekti yaradan qazaların miqdarının azalmasına səbəb olacaqdır.

Qlobal yanaşmada da həmçinin bərpa olunan enerjiyə keçid əsas məqsədlərdən biridir. Qlobal enerji təminatının 89% (2015) qalıq yanacaqların, 4% bərpa olunan enerjinin payına düşmüşdür. Bu istiqamətin 2050-ci ilə kimi dəyişdirilməsi əsas istiqamətlərdən biridir. Günəş və külək enerjisinin 2050-ci ildə enerji təminatında payı müvafiq olaraq 76 və 20% olması hesab olunur. Əlavə olaraq digər bərpa olunan enerji mənbələrindən su enerjisi 3%, biokütlə 6%, geotermal enerji 2% və 2% digər mənbələr təşkil edəcək. İstilik sistemlərini enerji təminatçısı əsasən qalıq enerji mənbələridir. 2015-ci ildə istilik sistemlərinin enerji təminatının 85%-ni qalıq enerji mənbələri vermişdir: müvafiq olaraq 45% qaz, 3% neft və 37% kömür təşkil etmişdir.

Bərpa olunan enerjide dənizdən alınan enerjiyə külək enerjisini, dalğa enerjisini və qabarbanı aid edə bilərik. Nəzəriyyəyə görə bu enerji mənbələri bütün insanların enerji ehtiyacını ödəyə bilər. Buna baxmayaraq bu enerjinin müəyyən bir hissəsi istehlaka cəlb oluna bilər, çünki dəniz regionlarının müəyyən hissələri, məsələn dərindən hissələrində kabel sisteminin enerji şəbəkəsinə birləşdirilməsi əngəl hesab olunur. Sahil ərazilərdə bir çox potensial əraziləri də istisna hesab etmək olar çünki onlar ya balıq sənayesi üçün ya gəmiçilik üçün ya da qorunan ərazilər kimi qorunur. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd olunan bərpa olunan enerji mənbələri dünyanın əhəmiyyətli enerji ehtiyacını ödəyə bilər.

Külək enerjisi hal-hazırda inkişafının ən əlverişli mərhələsindədir və aparılan işlər çox ümidvericidir. Mütəxəssislərin təxmininə görə külək enerjisinin illik gələcək enerji

təminatı 5000 teravatt saatdır və bu hal-hazırda dünyanın enerji ehtiyacının 1/3 -ni təşkil edir hansı ki təxminən 15500 teravatt saatdır. Hal-hazırda təxminən 40 dəniz külək enerji layihələri həyata keçirilmişdir və onların əksəriyyəti İngiltərə, Danimarka, Niderland və İsveçdə yerləşir. Əsrin başlanğıcında biz külək turbinlərini 2-6 metr arası tikirdikse hal-hazırda 40 metr dərinliklərdə də quraşdırılması mümkündür.

Ölkəmizdə də külək enerjinin böyük potensialı vardır və bir sıra layihələr həyata keçirilir. 2020-ci ilin 9 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetində Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power” və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkətləri arasında bərpa olunan enerji üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı İcra müqavilələri imzalanıb. Müqavilələrə uyğun olaraq “ACWA Power” şirkəti ilə 240 MVt gücündə külək “Masdar” şirkəti ilə isə 230 MVt gücündə günəş elektrik stansiyalarının tikintisi ilə bağlı pilot layihələr icra edilməsi nəzərdə tutulub. 13 yanvar 2022-ci il tarixində 240 MVt gücündə “Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyasının təməli qoyulub.

Qlobal enerjinin bərpa olunan enerjiyə keçidinin əsas nəticəsi İstixana Effekti yaradan qazların həcmnin azaldılması olacaqdır. Belə ki, 2015 ci ildə 30000 mega ton CO₂ ekvivalenti emissiya 2050-ci ildə sıfıra çatdırılacaq.

Ölkəmizdə bərpa olunan enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə atılmış əsas addımlardan biri 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi olub. Dövlət Proqramının qəbulu bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsində əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə və ölkəmizin bu sahədəki potensialının dəyərləndirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Ölkəmiz beynəlxalq aləmdə öz töhvələrini verir və istixana effekti yaradan qazların həcmnin azalması üçün öhdəliklər götürür.

2015-ci il dekabrın 12-də Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul edilmiş Paris Sazişinə əsasən Azərbaycan Respublikası nəzərdə tutulan milli səviyyədə müəyyən edilmiş töhfələrini Konvensiya Katibliyinə təqdim etmişdir. Azərbaycan tərəfindən global iqlim dəyişmələrinə təsirlərin yumşaldılması təşəbbüslərinə töhfə olaraq baza ili ilə (1990) müqayisədə 2030-cu ilədək istixana effekti yaradan qaz emissiyalarının 35% azalma səviyyəsində saxlanması hədəf kimi götürülmüşdür. 2021-ci ilin noyabr ayında isə Qlazqo şəhərində keçirilmiş COP26 Konfransında 2050-ci ilə qədər könüllü öhdəlik kimi emissiyaların 40%-dək azaldılmasını və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “netto sıfır emissiya” zonasının yaradılması üzrə ölkəmiz yeni öhdəlik qəbul etmişdir. Bu hədəflərə nail olmaq üçün, Energetika Nazirliyi tərəfindən 2030-cu ilə qədər ölkənin ümumi enerji balansında bərpa olunan enerji üzrə qoyuluş gücü payının 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyən edilmişdir.

Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, dayanıqlı enerji mənbələrinin inkişafı üçün ehtiyatların mövcudluğu və layihələrin həyata keçirilməsi ilə ölkəmizin bu istiqamətdə də global aləmdə öz töhvəsini verir.

Ədəbiyyat

1. Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov. Ekologiya və Ətraf Mühitin Mühafizəsi Bakı- Elm- 2005.
2. S.P.Xromov, Meteorologiya və İqlimşünaslıq, Bakı-2005
3. Thomas Bosch, World Ocean Review 1, Living with the oceans.
4. Hans-Josef Fell, Thure Traber, Global Energy System based on 100% Renewable Energy, 2019
5. <https://minenergy.gov.az/>

ОБОСНОВАНИЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БИОГАЗА.

Assistent, N.F.ABDIYEVA
ADAU, Gəncə şəhəri

Резюме

Ключевые слова: биогаз, биоудобрение, энергетика, экономика, экология.

Использование биогаза, биоудобрений даст снижение себестоимости животноводческой продукции примерно вдвое, а с учетом экологически безупречного качества превратит ее в конкурентоспособную с аналогичной продукцией на отечественном и мировом рынках.

Рынок биогаза на сегодняшний момент наиболее развит в Европе, что объясняется тем, что именно развитые страны ЕС первыми внедрили программы перехода к альтернативным источникам энергии и планомерно поддерживали инициативы, направленные на внедрение новых технологий [2].

Одно из наиболее перспективных направлений энергетического использования биомассы – производство из нее биогаза, состоящего на 50-80 % из метана и на 20-50 % из углекислоты. Производство биогаза из органических отходов дает возможность решать одновременно три задачи: энергетическую, агрохимическую (получение удобрений) и экологическую [3].

Привлекательность биогаза складывается из **пяти главных аспектов:**

- экономического
- экологического
- социального
- энергетического
- агрохимического

В энергетическом:

- получение биогаза, производство экологически безопасной энергии

В агрохимическом:

- получение экологически чистого органического удобрения

В экономическом аспекте:

- затраты на утилизацию навоза и растительных отходов включают только расходы хозяйства на переработку
- возникает и формируется широкая сеть дешевой животноводческой продукции и сотрудничество на взаимовыгодных условиях
- замена дорогих минеральных удобрений на более дешевые и эффективные органоминеральные удобрения и повышение качества почвы позволяет при тех же затратах получить больше продуктов растениеводства и сформировать дешевую кормовую базу
- снизить затраты на производство кормов за счет уменьшения обработки почвы, закупки минеральных удобрений
- уменьшение суммы штрафов за экологические нарушения, связанные с хранением и вывозкой навоза
- снижение себестоимости продукции на животноводческих предприятиях

В экологическом аспекте:

- полная утилизация отходов животноводства и растениеводства
- уменьшается загрязнение окружающей среды и пахотных земель
- оздоровление среды обитания в местах дислокации животноводческих предприятий

- восстановление плодородия почвы до равновесного состояния экосистемы «Почва-Вода-Воздух»
- внедрение щадящих технологий обработки почвы, отказ от использования химических средств повышения урожайности
- вовлечение в хозяйственный оборот животноводческих и растительных отходов сельхозпроизводства

В социальном аспекте:

- увеличение занятости сельского населения в производительном труде
- производство дополнительных объемов животноводческой продукции для продовольственного обеспечения и реализации на сторону
- появление дополнительного источника доходов
- совершенствование инфраструктуры, связи, экономической грамотности и коллективного взаимодействия, вызванное реализацией проекта
- частичное решение проблемы безработицы
- участие населения в активной производственной деятельности, приносящей хорошие доходы, должно сформировать новый тип менталитета сельского населения.

Применение технологии анаэробного сбраживания позволяет решить проблему обеззараживания животноводческих отходов. По результатам различных исследований, при сбраживании навоза при термофильном процессе обеззараживание его от яиц гельминтов и возбудителей многих заразных заболеваний достигается через 3 дня, семена сорных трав теряют всхожесть, уничтожаются дурно пахнущие соединения, порог неприятного запаха снижается [1,4,5].

Перебродившая биомасса превращается в экологически чистые жидкие удобрения. Они не содержат патогенной флоры, содержат необходимые растениям микро - макроэлементы, биологически активные вещества, которые повышают урожайность растений. При внесении таких удобрений в почву значительно улучшают ее агрохимические свойства. Биодобрения позволяют уменьшить объемы внесения минеральных и фосфатных удобрений, как правило, снижают содержание нитратов в продуктах сельского хозяйства.

Использованная литература

1. Баадер В., Доне Е., Брендерфер М. Биогаз: теория и практика(Пер. с нем. и предисловие М.И.Серебрянго..М.,Колос, 2002,148 с.
2. Безруких П.П., Стребков Д.С. Состояние, перспективы и проблемы развития возобновляемых источников энергии // Малая энергетика, 2005, №1-2 (2-3).
3. Мариненко Е.Е. Основы получения и использования биотоплива для решения вопросов энергосбережения и охраны окружающей среды в жилищно-коммунальном и сельском хозяйстве: Учебное пособие. – Волгоград: ВолгГАСА, 2003. - 100 с.
4. Стребков Д.С., Ковалев А.А. Биогазовые установки для обработки отходов животноводства. // Техника и оборудование для села - 2006. - №11. - С.28-30
5. Эдер, Б. Биогазовые установки, практическое пособие / Б. Эдер, Х. Шульц. 1996. Перевод с немецкого Zorg Biogas в 2008 г.

V BÖLMƏ: AQRAR İQTİSADİYYAT

HEYDƏR ƏLYEVİN AQRAR BÖLMƏNİN İNKİŞAFINDA ROLU VƏ HİMAYƏSİ

baş müəllim Kərimova Mehriban Allahverən qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir
kmehriban9@gmail.com

Xülasə

Mükəmməl inkişaf konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsi ilə suverenliyinə çatan respublikamızda demokratik dövlət quruculuğuna, islahatların reallaşdırılmasına, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə cavab verən təsərrüfat sisteminin yaradılmasına nail olunub. Azərbaycanın bu günü, dünəni və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, strategiyası, dövlət konsepsiyası H.Əliyevin ideyalarıdır. Müstəqilliyimizin qorunub saxlanması üçün müstəqil dövlət quruluşunu, dövlət atributlarını yenidən yaratmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamaqla tam suverenliyə çatmaq, ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması və bu kimi digər məqsədlərə nail olmaqdan ötrü ümummilli lider H.Əliyevə xalqımızın ehtiyacı vardır. Onun 90-cı illərin ortalarında təməlini qoyduğu güclü sosial-iqtisadi baza bu gün də Azərbaycan xalqının yüksək rifahına, onun parlaq gələcəyinə xidmət edir.

Açar sözlər: aqrar, islahat, torpaq, bazar, sahibkarlıq

Müasir Azərbaycanın dövlət quruculuğu otuz ildən artıq bir müddətdə iqtisadi dirçəlişi, sosial və ictimai-siyasi həyatda tərəqqi dövrünü əhatə etməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yüksək inkişaf dinamikasına sahib olan, dünya iqtisadi sektorunda ən sabit ölkə hesab edilən Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ötən illərdəki kimi əldə etdiyi nailiyyətlərlə, sıçrayışlı inkişafa və sosial tərəqqiyə Ulu Öndərin hazırlayıb həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması hesabına mümkün olmuşdur. Mükəmməl inkişaf konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsi ilə suverenliyinə çatan respublikamızda demokratik dövlət quruculuğuna, islahatların reallaşdırılmasına, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə cavab verən təsərrüfat sisteminin yaradılmasına nail olunub [2].

Azərbaycanın bu günü, dünəni və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, strategiyası, dövlət konsepsiyası H.Əliyevin ideyalarıdır. Müstəqilliyimizin qorunub saxlanması üçün müstəqil dövlət quruluşunu, dövlət atributlarını yenidən yaratmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamaqla tam suverenliyə çatmaq, ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması və bu kimi digər məqsədlərə nail olmaqdan ötrü ümummilli lider H.Əliyevə xalqımızın ehtiyacı vardır. Bu ehtiyac 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndərin qətiyyətli və gərgin əməyinin sayəsində ödənilmişdir. Bununla bərabər H.Əliyevin tapşırığı və rəhbərliyi əsasında iqtisadiyyatda yaranmış böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün çıxış yolları axtarılır, xarici ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq ölkənin xüsusiyyəti, əhalinin mənafeyini qoru-maqla, milli maraqların qorunması şərtilə təhlillər aparıldı.

Nəticədə həm ölkə iqtisadiyyatını, həmçinin aqrar sahəni bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün səmərəsiz inzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə əsaslanan yeni iqtisadi sistemə keçmək zərurəti yarandı. Bu səbəbdən hər sahədə islahatlar aparılmalı, dövlətin sərəncamında olan mülkiyyətin bir hissəsi özəlləşdirilməli, sahibkarların inkişafı üçün bütün tədbirlər görülməlidir. Həmin dövrdə aqrar sektorda acınacaqlı bir vəziyyət vardı. Aqrotexniki tədbirlərin vaxtında aparılmaması, maddi təchizatın pozulması ilə məhsuldarlıq aşağı düşmüş və məhsul istehsalı azalmışdı. Ona

görə də Ulu Öndər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə, iqtisadi islahatların aparılmasının aqrar bölmədən başlanmasını vacib hesab edərək onun hüquqi bazasının yaradılması üçün göstərişlər verdi.

H.Əliyev ölkəmizdə həyata keçiriləcək aqrar islahatların ədalətli olmasını, xalqın mənafeyinin qorunmasını əsas şərt kimi qarşıya məqsəd qoydu. Aqrar islahatların aparılması və H.Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi, təşkilati və digər tədbirlər sayəsində aqrar sahədə irəliləyişlər baş verdi, 1996-cı ildən başlayaraq tənəzzülə son qoyuldu və artım əldə olundu. Beləliklə, ölkəmiz əhalisinin bir çox ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli istehsal hesabına ödənilməsinə nail oldu. Bu uğurların əldə olunması Heydər Əliyevin uzaqgörən aqrar islahatlar siyasətinin qətiyyətlə həyata keçirilməsi və onun Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük əzmlə davamlı olması səbəbindən mümkün olmuşdur.

Həyata keçirilən uğurlu aqrar islahatlar nəticəsində kolxoz və sovxozların əmlakı və torpaqları kənd sakinlərinə paylamaqla, keçən əsrin axırlarında kənd yerlərində müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfatlar yaradılaraq fəaliyyət göstərməyə başladılar. Lakin ümum-milli liderə məlum idi ki, yalnız torpaqları və əmlakı xüsusi mülkiyyətə verməklə ölkədə bazar münasibətlərini formalaşdırmaq və kənd təsərrüfatında lazımı nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Buna görə aqrar islahatların genişləndirilməsinə və kənd yerlərində təzə fəaliyyətə gös-tərən sahibkarların dövlət himayəsinə böyük ehtiyacı var. Odur ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev 22 mart 1999-cu il tarixdə "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" fərman imzaladı. Fərmana görə Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsi hesabına kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılara pərakəndə güzəştli satış qiyməti ilə neft məhsullarının satılması haqqında göstəriş verdi [3].

Qəbul olunmuş Fərmanda Prezident dövlət himayəsini aqrar sahədə genişləndirmək üçün bu bölmədə bank, maliyyə, vergi, kredit, qiymət, daxili bazarın qorunması üçün tədbirləri nəzərdə tutan, aqrar islahatların davamı olaraq ikinci mərhələni təmin edən proqramların hazırlanması barəsində konkret tapşırıqlar da vermişdir. Müvafiq icra orqanları bununla əlaqədar həmin proqramı hazırladılar və 1999-cu ilin noyabr ayında "1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında" fərman imzalandı. Fərmanda qeyd olunurdu ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siya-sətində ən önəmli, mərkəzi yer tutur. Proqramın böyük bir bölməsi aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı adlanırdı.

Ulu Öndərin ölkəmizin aqrar sahəsinə göstərdiyi diqqət və qayğı, onun imzaladığı fərmanların tam tamlıqla icrası bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən daima nəzərdədir. Aqrar sahəyə dövlət himayəsi cənab İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə daha da geniş vüsət almışdır. Bunu Prezidentin aqrar sektorda sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıran bir çox qanunların qəbul edilməsi təşəbbüsü ilə çıxışlarında, aqrar bölmə ilə bağlı çoxsaylı fərmanların imzalanmasında və dövlət proqramlarının qəbul edilməsində şahidi oluruq [1]. 2003-cü ilin noyabr ayında Nazirlər Kabinetinin iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "Kənd təsərrüfatında aparılan islahatların nəticəsində böyük uğurlar qazanılmışdır. Torpaq özəl mülkiyyətə veriləlidir. Bu ənənə davam etməlidir və kənd təsərrüfatında islahatların ikinci mərhələsi başlanmalıdır".

İkinci mərhələdə aqrar islahatların aparılmasında əsas diqqət kənd ərazilərində infrastrukturun və əsasən kənd təsərrüfatının inkişafına xidmət edən sahələrinə, məhsullarının saxlanması və emalı müəssisələri şəbəkələrinin yaradılmasına, meliorasiya, irriqasiya işlərinin genişləndirilməsinə, yeni məhsul istehsalı sahələrinin yaradılmasına və digər məsələlərin həllinə yönəldildi. Bu məqsədlə Prezidentin 2004-cü il fevralın 11-də imzaladığı "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi

inkışafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" kənd rayonlarının və aqrar bölmənin inkışafında mühüm rol oynadı. Proqramın uğurlu nəticə verməsi üçün hər il dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin səmərəli istifadəsi nəticəsində, aqrar bölmənin dinamik inkışafı təmin edildi [1].

Aqrar sektorun inkışafında idarəetmənin daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olmasını, yeni texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsinin müstəsna rolunu yüksək qiymətləndirən və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında bu amillərin dövlət dəstəyi ilə reallaşmasını hesaba alan dövlət başçısı 2004-cü ildə "Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" və "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbir haqqında" sərəncamlar imzaladı. Son illərin statistikasına baxsaq görərik ki, Azərbaycanda ümumi daxili məhsul istehsalının və büdcə gəlirlərinin böyük sürətlə artması sayəsində aqrar sahəyə daha böyük həcmdə dövlət vəsaiti yönəldilmişdir. Maliyyə imkanlarından əlverişli yararlanaraq qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi sayılan aqrar bölməyə dövlət himayəsinin ildən-ilə artmasını müşahidə edirik.

Azərbaycanın memarı olmaqla Ulu Öndər Heydər Əliyev, eyni zamanda dünyanın ən sürətlə və sabit inkışafına malik güclü iqtisadiyyatının qurucusudur. Təməlini 90-cı illərin ortalarında qoyduğu güclü sosial-iqtisadi baza bu gün də Azərbaycan xalqının yüksək rifahına, onun parlaq gələcəyinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. R.R.Mustafayeva, A.N.Hətəmov, M.H.Həsənova, F.V.Süleymanov. 2022, Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 303 s
2. <https://gencalimler.az/az/news>
3. <https://genprosecutor.gov.az/>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR İQTİSADİYYAT

Assistent : Bayramova Zenfira Bayram
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
bayramovazenfira.200@gmail.com

Xülasə

Ümummilli Lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, memarı, dünya şöhrətli siyasətçi və dövlət xadimi, şəxsiyyətinə bəslənən xalq sevgisi, xatirəsinə olan sonsuz ehtiram, məhəbbət çoxminillik tariximiz dövründə heç bir dövlət rəhbərinə nəsb olmamışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevi xalqımızın qəlbində bu qədər ucalığa yüksəldən onun Azərbaycana olan böyük sevgisi olmuşdur. Azərbaycanın müdrik və qüdrətli oğlu bütün şüurlu həyatını Vətənin tərəqqisinə, xalqımızın xoş günlərə qovuşmasına həsr etmiş və gərgin mübarizələr nəticəsində, böyük çətinliklər bahasına bu istəyinə nail olmuşdur. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi, iqtisadi əsaslarını yaratmış, xalqın müstəqil və güclü dövlətə sahib olmaq arzusunun reallığa çevirmişdir. Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr minilliklər boyu davam edən dövlətçilik tariximizin şanlı səhifəsidir.

Açar sözlər: aqrar iqtisadiyyat, aqrar islahat, dövlət siyasəti, büdcə, dövlət proqramı.

Hər bir dövlətin inkişafı demək olar ki, onun iqtisadi inkişafından bilavasitə asılıdır. İqtisadiyyat dövlətin inkişafının özəyini təşkil edir. İqtisadiyyatı zəif olan bir dövləti heç zaman güclü hesab etmək olmaz. Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə iqtisadiyyatın dirçəlməsi və inkişafı baxımından bir çox işlər görmüşdür. 1991-1995-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi xaos və tənəzzül dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Yeni müstəqillik qazanmış ölkə üçün müharibə gözlənilməz idi. Ölkədə gedən bu müharibə həm büdcəni zəiflədir, həm də yeni iqtisadi problemlər meydana gətirdi. Heydər Əliyev bu iqtisadi inkişafda geriliyi tez bir zamanda aradan qaldırmağa, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə Azərbaycanın güclü olduğunu sübut etməyə çalışdı. Heydər Əliyev bildirdi ki, respublikanın böyük sosial-iqtisadi, elmi-texniki potensialı var. Azərbaycanın coğrafi-siyasi vəziyyəti, təbii sərvətləri, uzun illər boyu yaranmış əsas fondları ölkəni bu ağır böhrandan çıxarmağa imkan verəcəkdir. [Əbedi İftixar Mənbəyi-Bakı 2019]. Heydər Əliyevin rəhbərliyi və tapşırığı əsasında iqtisadiyyatda yaranmış böhrandan çıxış yolları axtarılır, xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilərək ölkəmizin xüsusiyyəti və xalqımızın mentaliteti nəzərə alınaraq, milli maraqların qorunması əsas götürülərək bir çox təhlillər aparılırdı. Bu təhlillər nəticəsində belə fikir formaslaşdı ki, ölkə iqtisadiyyatını, o cümlədən aqrar bölməni bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün heç bir səmərə verməyən inzibati-amirlik metodundan əl çəkmək və bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemə keçmək lazımdır. Bunun üçün yeni islahatlar həyata keçirilməli, dövlətin mülkiyyətində olan əmlakın bir hissəsi özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilməlidir. Bununlada ölkədə sahibkarlıq inkişaf etməlidir. 1994-cü ilin sentyabr ayında keçirdiyi müşavirədə Heydər Əliyev demişdir: "Kənd təsərrüfatı sahəsində gələcək inkişafımız yalnız və yalnız iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Gecikmək olmaz. Bu mənim üçün əsas prinsipdir. Mən bu prinsipdən geri çəkilməyəcəyəm. Kim müqavimət göstərmək, yaxud mühafizəkarlıq etmək istəyirsə, biz onlara yol verməyəcəyik". Həmin dövrdə öz müstəqilliyinə yeni qovuşmuş Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə aqrar bölmədə çox acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Maddi təchizatın pozulması səbəbindən aqrotexniki tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsi məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və məhsul istehsalının azalmasına səbəb olmuşdu. Bu da öz növbəsində aqrar-sənaye

kompleksinin maşınqayırma və kimya sənayesi bölməsinə, eyni zamanda emal sənayesinə öz mənfi təsirlərini göstərdi. Müəssisələr çox zəifləmişdi demək olar ki, tam gücü ilə işləyə bilmirdi. Belə vəziyyətdə müəssisələr bağlanır, işsizlik artır və əhalinin ərzaqla təminatında yaranmış çətinliklər aclıq təhlükəsini getdikcə artırmağa başlayırdı. Belə bir vaxtda Ulu Öndər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqaməti kimi iqtisadi islahatlara ilk növbədə aqrar bölmədən başlamağın zəruri olduğunu göstərərək onun hüquqi bazasının yaradılması haqqında bir çox göstərişlər verdi. Heydər Əliyev keçirdiyi görüşlərdə və müşavirələrdə dəfələrlə qeyd edirdi ki, ölkəmizdə həyata keçiriləcək aqrar islahatlar öncə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə xidmət etməlidir. Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan, geniş və hərtərəfli müzakirə edilən "Aqrar islahatın əsasları haqqında" və "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" qanun layihələri 1995-ci ildə, "Torpaq islahatı haqqında" qanun layihəsi isə 1996-cı ildə qəbul edildi. Bununla da 1996-cı ildən başlayaraq ölkədə MDB məkanında analoqu olmayan aqrar islahatlar başlandı. Vahid torpaq fondunun 57 faizi dövlət mülkiyyətində qalmaqla 20 faizi bələdiyyə mülkiyyətinə və 23 faizi xüsusi mülkiyyətə verildi. Xüsusi mülkiyyətə əsasən ən qiymətli torpaqlar, yəni əkin və çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar verildi ki, bu da aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi.

Aqrar silahatların aparılması və Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təşkilati, siyasi və digər tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verməyə başladı və aqrar sahədə dönüş yaranmağa başladı. 1996-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında 1991-ci ildən davam edən tənəzzülə son qoyuldu və ildən ilə artım əldə edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxtdan ötən 14-15 il ərzində keçmiş ittifaq respublikaları olmuş müstəqil dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmində heç vaxt azalma olmamışdır. Ölkəmiz artıq 1990-cı ilin səviyyəsini arxada qoymuş, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində rekord nəticələr əldə etmişdir. Hazırda Azərbaycan əhalinin bir çox ərzaq məhsullarına, o cümlədən ət, kartof, tərəvəz, meyvə və digər məhsullara olan tələbatını yerli istehsal hesabına tam ödəyir. Başqa məhsullar üzrə isə xarici ölkələrdən asılılıq minimuma enib. Bu nailiyyətlər ümummillə lider Heydər Əliyevin uzaqgörən aqrar islahatlar siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və onun Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük əzmkarlıqla davam etdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Son illər Azərbaycanda ümumi daxili məhsul istehsalının və büdcə gəlirlərinin böyük sürətlə artması aqrar sahəyə daha böyük həcmdə dövlət vəsaiti yönəltməyə şərait yaratmışdır. Yaranmış əlverişli maliyyə imkanlarından yararlanaraq qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi olan aqrar bölməyə dövlət himayəsi hər ildən-ilə artmaqdadır.

Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Heydər Əliyevin 2001-ci ilin mart ayında imzaladığı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı" təsdiq edilmişdir. Həmin proqramın uğurla yerinə yetirilməsinə baxmayaraq respublika əhalisinin artımı, güclənməsi və ölkə vətəndaşlarının orta aylıq əmək haqqının yüksəlməsi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbatı artırır [Xalq qazeti]. Hazırda dünya ölkələrində 1 milyard adamın aclıq çəkməsi də hər bir dövlətin öz əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən tədbirlər görməsini önə çəkir. Bu reallıq nəzərə alınaraq Prezidentin 2008-ci il 25 avqust tarixli sərəncamı ilə "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqramın icrası üçün 2009-cu ilin dövlət büdcəsindən 60 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2010-cu ilin dövlət büdcəsindən isə kənd təsərrüfatı əmlakının sığortalınması üçün sığorta haqqının dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istifadə etdikləri yanacaqın və motor yağının, habelə mineral gübrələrin dəyərinin 50 faizinin ödənilməsinə ayrılan vəsaitlər də daxil

olmaqla bu proqramın icrasına 111 milyon 550 min manat vəsait xərclənməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri İlham Əliyev şübhəsiz, öz fəaliyyətini möhkəm zəmin, etibarlı təməl üzərində qurub. [stat.qov.az]. Eyni zamanda, O, Heydər Əliyev siyasi kursunu sadəcə davam etdirmir, yeni şəraitin, müasir dünyamızda gedən proseslərin tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirir. Prezidentimizin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət Azərbaycanın inkişafını daha da sürətləndirir.

Ölkəmizdə formalaşan müasir aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də kənd təsərrüfatının dinamik və davamlı inkişafını təmin etmək üçün idxaldan ixraca transformasiyanın təmin edilməsidir. Yeni ölkənin daxili tələbatını tam ödəməklə məhsulun ixracını həyata keçirib ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırmaqdır. Bunun üçün ölkəmizdə çox böyük imkanlar var. Bu məqsədlə aqroparkların yaradılması olduqca vacibdir. Aqroparklarda məhsul istehsalı ilə yanaşı həmin məhsulların emalı, qablaşdırılması, daxili və xarici bazarlara çıxarılması və digər lazımı proseslər həyata keçirilir. Hazırda ölkəmizdə 192 min hektar sahədə 45 aqroparkın yaradılması prosesi gedir və onlardan artıq dördü fəaliyyətə başlamış və ilin sonuna kimi açılan aqroparkların sayı 13-ə çatacaqdır. Aqroparkların istifadəyə verilməsi respublikamızda istehsal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, bu məhsulların ixrac potensialının inkişafına və qeyri-neft sektorunun prioritet istiqaməti olan aqrar sektorun xarici ticarətinin genişlənməsinə çox böyük təsiri olacaqdır. [aqro.co.uk.]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub və onların icrasını təmin edən tədbirlər təsdiq olunub. Artıq respublikamızda bu tədbirlərin icrasına başlanılıb və nəzərdə tutulan müddətlərdə ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, kənd təsərrüfatında transformasiya üçün geniş əhatəli əlverişli şərait təmin olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əbədi İftixar Mənbəyi-Bakı 2019
2. Xalq gazetisi
3. stat.qov.az
4. aqro.co.uk.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF STRATEGİYASI
ГЕЙДАР АЛИЕВ И СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
HEYDAR ALIYEV AND AGRICULTURAL DEVELOPMENT STRATEGY

Nuranə Nazim qızı Abbasova-Zeynalova
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir şəhəri
nurane.abbasova.1997@mail.ru

Xülasə: Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və yeni potensialının formalaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət ayırırdı. Onun bu sahədə gördüyü işlər kənd təsərrüfatı problemlərinin məqsədəuyğun həlli iqtisadiyyatın aqrar sektorunun sürətlə yeni mərhələyə keçməsinin təməlini qoydu. Bundan əlavə, aqrar sahənin inkişafına, onun normativ hüquqi tənzimlənməsinə və gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, islahatlar, aqrar iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, strategiya

Heydər Əliyev adı Azərbaycanda dövlətçiliyin inkişafı ilə bağlı olan siyasi xadimdir. Onun xidmətləri ilə Azərbaycan ən çiçəklənən respublikalardan birinə çevrildi. Heydər Əliyev faktiki olaraq ölkəni xaosdan çıxardı. 1988-ci ildən, qonşu ermənilər ölkəmizə təcavüz edən vaxtdan 1995-ci ilədək ölkə iqtisadiyyatı əslində deformasiyaya uğramış, ərzaq qıtlığı yaranmışdır [4]. İqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsalın həcmnin azalması, məsariflərin artması, müəssisələr arasında alqı-satqı prinsiplərinin pozulması, əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsi müşahidə edilirdi. Beynəlxalq təcrübəyə görə, ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında əsas element ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşma səviyyəsini xarakterizə edən aqrar sektordur. Azərbaycanın əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı sektorunu bu vəziyyətdən çıxarmaq idi. 1991-1993-cü illərdə bu sahə tamamilə dağıldı və istehsal həddindən artıq aşağı düşdü. Nəticədə ulu öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü, təşkilati köməyi ilə dövləti son dərəcə qeyri-sabit vəziyyətdən çıxarmaq üçün tədbirlər təklif olundu. Kənd təsərrüfatının sürətli inkişafının əsas meyarları, Heydər Əliyevin fikrincə, ölkənin təbii sərvətlərinin özündən, yeni münbit torpağın özündən, mülayim iqlimdən və s. istifadə etmək idi [5].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldikdən sonra əhalinin etibarlı ərzaq təminatı daim dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ulu Öndər respublikamızın daxili imkanları hesabına əsas ərzaq məhsulları ilə təminatına böyük önəm vermiş və bu istiqamətdə bir çox məqsədyönlü tədbirlər görmüşdür.

1992-1996-cı illərdə iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması üçün bir sıra çox mühüm qanunlar və normativ aktlar qəbul edilmişdir. "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi" (1998), "Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında" (1991), "Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında" (1994), "İcarə haqqında" (1992), "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" (1991), "Sovxoz və Kolxozların islahatı haqqında" (1995), "Aqrar islahatların əsasları haqqında" (1995), "Torpaq islahatı haqqında" (1996), "Müəssisələr haqqında" (1999), "Səhmdar cəmiyyətlər haqqında" (2006) və s. qəbul edilmiş qanun, qərar və qətnamələrdə aqrar islahatların aparılma prinsip və metodları müəyyənləşdirilmişdir [1] [6].

Dahi rəhbərin təşəbbüsü ilə ötən əsrin 90-cı illərində MDB məkanında ilk olaraq Azərbaycanda torpaq islahatlarının aparılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarında yardım mexanizmlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq təşkilatlarla bu sahədə əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi, həmçinin 2001-ci ildə təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı" çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının artırılmasına nail olunmuşdur. Bu

siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində hazırda ölkəmiz bir çox strata teji ərzaq məhsulları üzrə tələbatını əsasən yerli istehsal hesabına ödəyir, hətta xarici ölkələrə məhsul ixrac edir.

Kənd əhalisini torpağa daha sıx bağlayan uğurlu aqrar siyasət və həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər ildən ilə respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalının artması ilə müşayiət olunmaqdadır. Hər il fermerlərə güzəştli kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, "Aqrolizinq" xidmətinin yaradılması, o cümlədən regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarında kənd təsərrüfatı ilə bağlı vəzifələrin qarşıya qoyulması aqrar sahənin inkişafına da böyük təkan verib, bu bölmədə çalışan insanlara əlverişli şəraitin yaradılmasına səbəb olub [4].

Bu da ondan irəli gəlir ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən olan aqrar sahənin inkişafı prioritet elan edilib. Bu zaman əsas məqsədlərdən biri isə dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin tam yerli istehsal hesabına ödənilməsi və kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq mallarının xarici bazarlara ixracının təmin edilməsidir. Təsadüfi deyil ki, Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin iclaslarında ərzaq təhlükəsizliyi məsələsini daim önə çəkib, bundan irəli gələrək aqrar bölmənin inkişafı ilə bağlı müvafiq sənədlər imzalayıb. Son illər kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər, fermer təsərrüfatlarına ayrılan maliyyə yardımları və dövlətin bu sahəyə göstərdiyi xüsusi qayğı ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayır.

Müstəqillik illərində qəbul olunmuş məqsədli dövlət proqramları ölkənin aqrar sahəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsini, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmağa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmağa, emal sənayesində keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ixrac yönümlü məhsulların istehsalına, mövcud bazarla yanaşı Avropa ölkələri bazarlarına çıxmağa şərait yaratdı. Məqsədli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş hər bir tədbirin, tikiləsi obyektin konkret ünvanı, icrasına məsul təşkilat və maliyyə təminatı göstərildi [3].

Ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və yüksək artımın təmin olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Qeyri-neft sektorunda aqrar sahə xüsusi önəm daşıyır. Ən çox islahatlar aparılan və dövlət dəstəyi göstərilən istiqamət kimi aqrar sahənin modernləşdirilməsi, intensiv inkişaf mexanizmlərinin daha çevik tətbiq edilməsi və fermerlərin maddi rifahının yüksəldilməsi dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları. Bakı, 1995-1999.
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, səfərlər, məruzlar, müraciətlər. I – IV c., Bakı, 1997.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I - IV c., Bakı, 1998.
4. Hüseynova İ. Heydər Əliyev - siyasi liderdən ümummilli liderə qədər. Bakı, "Təhsil", 2005.
5. Quliyev E. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015.
6. Nağıyev A., Novruzov V., Allahverdiyev Q., Əlirzayev A. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. - Bakı, 1998.
7. Salahov S. Aqrar sferada dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları və prioritetləri, Bakı, 2002.
8. Verdiyev A.D. Azərbaycanda kəndli təsərrüfatının yaradılması. - Bakı, 1996.
9. www.stat.gov.az
10. www.cisstat.com

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR-İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASI

Arif Qəhrəman oğlu Kələşov,
Mingəçevir Dövlət Universiteti
arif.kalashov@yandex.com

Xülasə

“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir” ifadəsi ilə Ümummilli lider Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına, müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə gedən yolun məhz güclü iqtisadiyyatdan keçməsinə bildirirdi. Məhz bu ideyadan irəli gələrək Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu illərdə Azərbaycanı güclü bazar iqtisadiyyatına malik, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin sırasına aparacaq “iqtisadi islahatlar marafonu”nun əsası qoyuldu desək, təbii ki, yanılmazıq. Bu baxımdan Azərbaycan üçün neft sektoru ilə yanaşı qeyri neft sektorunun inkişafı, aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına keçid, ölkə daxilində özəlləşdirmənin aparılması, xüsusi mülkiyyət institunun yaradılması, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edirdi.

Açar sözlər: neft strategiyası, iqtisadi islahatlar, maliyyə sabitliyi, aqrar, investisiya

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin 70 ildən sonra bərpası vətənimiz üçün həm siyasi, həm də iqtisadi baxımından kifayət qədər mürəkkəb və çətin dövrə təsadüf etmişdir. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş infrastrukturun və iqtisadi əlaqələrin tamamilə dağılması, ölkənin erməni təcavüzünə məruz qalması, iqtisadi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olan geniş ərazilərin işğalı, 1 milyona yaxın soydaşımızın məcburi köçkün və qaçqın kimi öz yurdlarından qovulması Azərbaycanın qarşısında növbəti mərhələdə tək cəmiyyət sahədə deyil, dövlət quruculuğu ilə bağlı bütün sferalarda taleyüklü məsələlərin həllini zəruri etmişdi.

Bir sıra iqtisadi göstəricilərə nəzər salmaq kifayətdir ki, bəhs edilən dövrdə iqtisadi və sosial vəziyyətin mürəkkəbliyi və ağırlığı haqqında aydın təsəvvür formalaşsın. Belə ki, 1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM-də hər il orta hesabla 16,5 faiz enmə müşahidə olunmuş, 1985-ci ilə nisbətən sənaye istehsalının həcmi 1991-ci ildə 10 faiz, 1992-ci ildə 37 faiz, 1993-cü ildə isə 50 faizə qədər azalmışdı. İstehsal sahələrinin böyük hissəsi (təqribən 2/3 hissəsi) məhv olmuş, işsizliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Ö dövrün ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri həmin illərdə Azərbaycanda görünməmiş dərəcədə hiperinflasiya səviyyəsinin olması idi. 1992-ci ildən başlayaraq inflasiya səviyyəsi 1000 faizi keçmiş, 1994-cü ildə isə 1763,5 faizə çatmışdı. Təkcə qeyd etmək kifayətdir ki, 1994-cü ildə Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi 250 faizədək artmışdı.

Məhz təsvir edilən iqtisadi və siyasi reallıqlar şəraitində 1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycan xalqının çağırışı ilə vətənin xilaskarı kimi ölkə rəhbərliyinin səkanı arxasına keçən Ümummilli lider, Ulu öndər və dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev qarşısında ilk növbədə aşağıdakı prioritet məsələlər dayanırdı:

- Erməni təcavüzünün dayandırılması və ölkədə siyasi sabitliyin bərpası;
- Maliyyə sabitliyinin təmini və ölkəyə xarici investisiyaların cəlbini;
- Bazar iqtisadiyyatına keçid.

90-cı illərin əvvəlində Azərbaycanın düşdüyü siyasi və iqtisadi vəziyyət nə qədər ağır və çətin olsa da, zəngin dövlət idarəçiliyi təcrübəsinə və universal biliklərə malik Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən həll formulu bir o qədər sadə və başa düşülən idi. “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir” ifadəsi ilə Ümummilli lider

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına, müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə gedən yolun məhz güclü iqtisadiyyatdan keçməsinə bildirirdi. Məhz bu ideyadan irəli gələrək Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu illərdə Azərbaycanı güclü bazar iqtisadiyyatına malik, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin sırasına aparacaq "iqtisadi islahatlar marafonu"nun əsası qoyuldu desək, təbii ki, yanılmırıq.

Təbii ki, 90-cı illərin reallıqları Azərbaycana ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə və erməni işğalını dayandırmağa imkan vermirdi. Məhz bu baxımdan ölkəmizə güclü iqtisadiyyatın qurulmasına və bunun nəticəsi olaraq müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə vaxt lazım idi. Ulu öndər anlayırdı ki, iqtisadiyyatın yenidən qurulması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlbi erməni təcavüzü dayandırılmadan və siyasi sabitlik bərpa edilmədən mümkün deyildir. Bu sahədə atılan ilk addım erməni işğalının dayandırılması sahəsində 1994-cü ilin mayın 12-də Bişkek protokolunun - atəşkəs sazişinin imzalanması oldu. Dövlət quruculuğu sahəsində 1995-ci ilin mayın 12-də Heydər Əliyevin siyasi yaradıcılığının şah əsəri olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Ölkədə olan siyasi hərc-mərcliyin qarşısı alındı, azad seçki institutu, demokratik dövlətlərə məxsus dövlət idarəçiliyi formalaşdı. İlk illərdə yaradılmış siyasi sabitlik növbəti dövrlərdə iqtisadi reformaların həyata keçirilməsinə münbit şərait yaratmış oldu.

Maliyyə sabitliyinin təmini və ölkəyə xarici investisiyaların cəlbi 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmiş islahatların ardıcılığına baxsaq, bir daha görürük ki, bütün tədbirlər uzaqgörən, xırdalıqlara qədər düşünülmüş, məqsədyönlü və müdrik siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Ölkədə siyasi sabitliyin təmin edilməsindən sonra növbəti zəruri addım maliyyə sabitliyinin yaradılması, mövcud hiperinflasiyanın qarşısının alınması, maliyyə-bank sistemi sahəsində zəruri qanunvericiliyin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin formalaşdırılması, yerli banklar tərəfindən kreditləşmənin və əhalinin bank sistemində inamının bərpası, ölkəyə xarici investisiyaların cəlbini stimullaşdırılması olmuşdur.

Dahi liderin neft strategiyasından danışarkən neftdən gələn gəlirlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi, beləliklə də "ədalətli bölgü" prinsipinin tətbiqi ilə bağlı həyata keçirildiyi müdrik siyasətə toxunmamaq mümkün deyildir. Heydər Əliyevin "Neft Azərbaycanın ən böyük sərvəti olub, xalqa, özü də tək-cə indiki nəsle deyil, həm də gələcək nəsillərə mənsubdur" fikri neft ixracından daxil olan gəlirlərin səmərəli idarə olunması və gələcəkdə müstəqil Azərbaycanın inkişafına yönəldilməsi məqsədilə müvafiq infrastrukturun yaradılmasını zəruri edirdi. Məhz bu məqsədlə Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə neft və qazdan əldə edilən gəlirlərin toplanmasını, səmərəli idarə edilməsini və gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin edən xüsusi qurum - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis edildi. Hazırda Fondun toplanan strateji valyuta ehtiyatları 43,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir və son 20 ildə ölkənin iqtisadi infrastrukturunun yenidən qurulmasında Fondan daxili olan vəsaitlər mühüm paya malik olmuşdur. Beləliklə, aparılan ardıcıl iqtisadi islahatlarla qısa zamanda ölkədə makroiqtisadi sabitliyin əsası qoyulmuş, qiymətlərin sabitliyinə nail olunmuş, ölkənin zəruri valyuta ehtiyatlarının yaradılması təmin edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid 90-cı illərdə Sovet İttifaqının, ümumilikdə sosialist sisteminin süqutundan sonra yeni yaranmış əksər dövlətlərin qarşısında bazar iqtisadiyyatına keçid, yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşdırılması əsas vəzifə kimi dururdu. Məhz bu dövlətlər üçün iqtisadi nəzəriyyədə "keçid iqtisadiyyatı" anlayışı formalaşdı. Keçid iqtisadiyyatı dedikdə öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş dövlətlərin tək-cə planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçidi deyil, ictimai həyatın və cəmiyyətin bütün sferalarında müasir dövlət quruculuğuna mərhələli transformasiyanın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu baxımdan Azərbaycan üçün neft sektoru ilə yanaşı qeyri neft sektorunun inkişafı, aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar

respublikasına keçid, ölkə daxilində özəlləşdirmənin aparılması, xüsusi mülkiyyət institunun yaradılması, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edirdi.

Heydər Əliyevin milli-iqtisadi inkişaf strategiyasının uğur açarı onun zəngin təcrübəsi ilə yanaşı, həyata keçirilmiş reformaların və qurulmuş yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin əsaslandığı prinsiplər olmuşdur. Belə ki, Ulu öndər daim xalqımızın ümummilli maraqlarını rəhbər tutmuş, milli dəyərlərin, dövlət müstəqilliyinin və milli təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasını özünün həyat amalına çevirmişdir. Məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ötən əsrin sonlarında əsas qoyulmuş uğurlu milli-iqtisadi inkişaf strategiyası 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələyə keçidə şərait yaratdı.

Hazırda Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı olan ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və işgüzar fəaliyyəti üçün əlverişli sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına yönəlmiş, iqtisadi artım və sosial-iqtisadi inkişafı hədəfləyən, iqtisadiyyatın şaxələnməsi və qeyri-neft sektorunun prioritetliyini təmin edən ardıcıl və məqsədyönlü işlər görülür, islahatlar aparılır. Son illər qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramları, strateji yol xəritələri, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş tədbirlər, nəhayət Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yazılmış “Şanlı Zəfər” tarixi, torpaqlarımızın işgaldan azad olunması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası deməyə əsas verir ki, təməli Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan dövlətçiliyi etibarlı əllərdədir, Heydər Əliyev siyasəti davam edir və davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Məqalələr (2009 - 2014-cü illər), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası;
2. Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi, <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436>
<https://unec.edu.az/heyder-eliyevin-sabitlik-ve-inkisaf-strategiyasi/>

HEYDƏR ƏLİYEV: AQRAR SAHƏDƏ MALİYYƏ İSLAHATLARI, AQRAR SAHƏNİN
KREDİTLƏŞMƏSİ VƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ФИНАНСОВЫЕ РЕФОРМЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ,
КРЕДИТОВАНИЕ И ИНВЕСТИЦИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

HEYDAR ALIYEV: FINANCIAL REFORMS IN AGRICULTURE, LOANING AND
INVESTMENT IN AGRICULTURE

müəllim Aytən İlham Nadirova
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir şəhər
ayten.nadirova678@gmail.com

Xülasə: Məqalədə əsasən Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən aqrar sahədə həyata keçirilmiş genişmiqyaslı islahatlar, Heydər Əliyevin dünya tərrüfatı sistemində və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rolu. Müasir aqrar iqtisadiyyatın imkanlarından istifadə edilməklə elektron ticarətin inkişafı istiqamətləri və perspektivləri haqqında mülahizələr öz əksini tapmışdı. Aparılan araşdırmaların nəticəsində ölkədə aqrar iqtisadiyyatın inkişafının əsas parametrləri, onun müasir vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri tədqiq edilmiş və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Aqrar İqtisadi təhlükəsizlik, aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına vergi güzəştlərinin verilməsi, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı digər sahələrdə olduğu kimi, ölkənin aqrar maliyyə-büdcə, bank sektorunun formalaşması və inkişafında da dönüş nöqtəsi olmuşdur. Heydər Əliyevin birbaşa diqqət və dəstəyi ilə aqrar maliyyə və bank islahatları, ölkənin bank sistemin yenidən qurulması, bank infrastrukturunun formalaşması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar bugün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin yaratdığı bu potensial və xalqına ərmağan etdiyi irs cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün örnək olduğu kimi aqrar sahədə işləyənlər üçün də əvəzolunmazdır və ölkəmizin hazırda bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər Heydər Əliyev irsinin təzahürüdür. Heydər Əliyev hələ hakimiyyətinin birinci dövründə respublikanın kənd təsərrüfatında mövcud olan potensial imkanların müvafiq proqramlar əsasında rellaşdırılmasını gələcək inkişafın mühüm istiqaməti kimi qiymətləndirdi və ittifaq hökumətinin bu məsələyə dair bir neçə qərar qəbul etməsinə nail oldu. Qısa müddət ərzində respublikada kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əsaslı dönüş yarandı, məhsul istehsalının dinamik artımı təmin edildi. İkinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmiş genişmiqyaslı islahatlar, o cümlədən, Ulu Öndərin birbaşa rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan və həyata keçirilən "Aqrar islahatın əsasları haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında", "Torpaq islahatı haqqında" və aqrar islahatlara aid qanunların qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsi ölkədə aqrar özəl sektorun bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun yenidən qurulması və inkişafı üçün güclü təkan verdi.

Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən, bu kursun ideoloji bazası əsasında yeni inkişaf modelini həyata keçirən, ulu öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir dövlət, güclü aqrar iqtisadiyyat və maliyyə, yüksək sosial rifah, mədəni cəmiyyətin qurulması istiqamətində 2003-cü ildə bəyan edilmiş hədəflər artıq günümüzün reallığına çevrilmişdir. Bu gün dövlət başçısı tərəfindən təsdiq olunmuş müasir inkişaf konsepsiyası keyfiyyətə yeni prioritetlər müəyyən edir. İnnovasiya əsaslı inkişaf modelinə keçid, yüksək rəqabət qabiliyyətli və şaxələnmiş iqtisadiyyatın qurulması qarşıda duran ən mühüm prioritetdir. Bu prioritetlərdən biri də

dünyada baş verən global problemləri dayanıqlı dünya standartları tələblərinə cavab verən maliyyə sisteminin qurulması və ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Həmin illərdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə yanaşı ona xidmət edən sahələrin, yeni kənd təsərrüfatı maşınqayırma və kimya sənayesinin inkişafının təmin edilməsi idi.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə isə kənd təsərrüfatında, bütövlükdə aqrar regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf tempi maliyyə təminatından çox asılıdır. Ona görə ki, digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sektorda da mövcud imkanların reallaşdırılması və qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması aqrar müəssisələrin maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırılması ilə həllini tapır. Bu baxımdan da, aqrar sahədə maliyyələşdirmə və stimullaşdırmanın müxtəlif metodlarının tətbiqi və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sektorun maliyyələşdirilməsində müxtəlif metodların seçilməsi və tətbiqi hər bir ölkənin, regionun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almağın zəruri olduğunu göstərir.

Aqrar sektorun inkişafına göstərilən dövlət qayğısı çoxşaxəlidir. Yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrinin inkişaf etdirilməsi, fermerlərə dövlət dəstəyinin daha səmərəli təşkil aqrar sahədə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edir. Respublikamızda aqrar sektorun inkişafına göstərilən dövlət dəstəyinə sayəsində bölgələrdə dövlət vəsaiti hesabına kənd təsərrüfatı üçün lazımı infrastruktur yaradılır, bu sahəyə investisiyalar yönəldilir. "Aqrolizing" ASC-nin fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstəklənir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kredit portfelinin 65-70 faizi kənd təsərrüfatı istehsalına və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahələrinə yönəldilir.

Digər tərəfdən "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında" məlum fərmanın icrası nəticəsində kənd təsərrüfatı sektorunda güzəştli kreditlərin, vergi güzəştlərinin, subsidiyaların verilməsi, aqrolizing xidmətlərinin göstərilməsi və digər dövlət dəstəyi tədbirləri davam etdirilib: «Quşçuluq, heyvandarlıq, taxılçılıq, üzümçülük təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tedarükü, saxlanması, emalı və satışı kompleksləri, aqroservislər yaradılıb, su təminatı və meliorativ tədbirlər görüldü, bir sıra ərzaq məhsulları üzrə daxili istehsal artıb, mövsümlə əlaqədar istehlak qiymətləri kəskin dəyişməyib və bu sahədə sabitliyə nail olunub» [10]. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına verilən vergi güzəştləri sahibkarlığın təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynayıb. Hesablamalara görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına verilən vergi güzəştləri, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında istifadə olunan mal və materialların ƏDV-dən azad olunması sahibkarlara milyonlarla manata qənaət etməyə imkan verir. Heç şübhəsiz ki, kənd təsərrüfatına bu həcmdə dolayı dəstəyin verilməsi ilk növbədə məhsul istehsalında maya dəyərinin aşağı düşməsinə imkan verəcək.

Aqrar sahənin inkişafında vergi siyasəti mühüm rol oynadığından inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin üsullarından biri də kənd təsərrüfatı istehsalçılarına müəyyən vergi güzəştlərinin verilməsidir. Belə ki, bu sahədə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək məqsədilə 27 noyabr 2001-ci il tarixli "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və həmin Qanuna əsasən qüvvədə olma müddətinin uzadılması ilə bağlı 8 noyabr 2003-cü il tarixli, 520-IIQ nömrəli və 25 noyabr 2008-ci il tarixli, 719-IIIQ nömrəli qanunlara əsasən, 01 yanvar 2001-ci il tarixdən 01 yanvar 2014-cü il tarixədək olan müddətdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən, fiziki şəxslər isə əlavə dəyər vergisini

və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən azad edilmişdir [2].

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının tərəfdaşlığı nəticəsində yaradılmış "Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin gücləndirilməsi" layihəsi çərçivəsində PAŞA Bank kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini həyata keçirir.

Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin gücləndirilməsi layihəsi üzrə PAŞA Bank aşağıdakı aqrokreditləri təqdim edir:

- investisiya kreditləri (manat, və ABŞ dolları ilə verilir)
- qısa müddətli dövriyyə vəsaitlərinin artırılması kreditləri (manat və ABŞ dolları ilə verilir)
- dəyər zəncirinin maliyyələşdirilməsi (manat və ABŞ dolları ilə verilir)

Belə bir vaxtda ulu öndər Heydər Əliyev ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqaməti kimi iqtisadi islahatlara ilk növbədə aqrar bölmədən başlamağın zəruri olduğunu göstərərək onun hüquqi bazasının yaradılması haqqında göstərişlər verdi. Heydər Əliyev keçirdiyi görüşlərdə və müşavirələrdə dəfələrlə qeyd edirdi ki, ölkəmizdə həyata keçiriləcək aqrar islahatlar öncə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə xidmət etməli, maraqlı tərəflər üçün ağrısız aparılmalı və ədalət prinsipinə əsaslanmalıdır.

Prezident aqrar sahəyə dövlət himayəsini genişləndirmək üçün bu bölmədə maliyyə, kredit, bank, vergi, qiymət, daxili bazarın qorunması tədbirlərini nəzərdə tutan, aqrar islahatların ikinci mərhələsini təmin edən proqramın hazırlanmasına dair konkret göstərişlər də vermişdir. Bununla əlaqədar müvafiq icra orqanları həmin proqramı hazırladılar və 1999-cu ilin noyabr ayında "1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında" fərman imzalandı. Fərmanda göstərilirdi ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
2. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 27 noyabr 2001-ci il
3. www.taxes.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi.
4. <http://www.stat.gov.az> - Dövlət statistika komitəsinin rəsmi internet səhifəsi.
5. Mehdi Babayev. Kənd təsərrüfatı məhsulları və vergi güzəştləri. Vergilər qəzeti. 26 dekabr, 2012-ci il. №50(640).
6. Elnur Hacaliyev. Aqrar islahatlarda yeni mərhələ. Azərbaycan qəzeti. 10 iyun 2014-cü il, səh.3.
7. Mübariz Abdullayev. Azərbaycan investisiyalar üçün açıq ölkədir. Yeni Azərbaycan qəzeti. 28 avqust 2015-ci il. səh.2.
8. Əhmədov.R.K "Vergi tənzimlənməsinin aqrar sektorun inkişafına təsiri". Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013, №2, s.149-161.
9. <http://vergiler.az/art-view/2137/>
10. <http://az.apa.az/print/285017>

AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI

Müəllim. Məmmədova Şəhla Mahmud qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı, Qazax
sehla.memmedova18@gmail.com

Xulasə

Bildiyimiz kimi ölkəmizin təbiəti, təbii-iqlim şəraitinin əlverişli olması burada kənd təsərrüfatının əlverişli olmasına şərait yaradır. Son illərdə həyata keçirilən aqrar islahatlar, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. Kənd təsərrüfat sahələrinin inkişafı istiqamətində dövlət proqramlarının qəbul olunması bu mövzunun daha da aktuallığına təkan verir.

Açar sözlər: torpaq, aqrar, əkinçilik, heyvandarlıq, sahibkarlıq.

Azərbaycanın torpağı, təbii-iqlim şəraiti mürəkkəb və özünəməxsusdur. Respublikanın ümumi ərazisinin yarıdan çoxu (58%) dağlıq ərazilərin, qalan hissəsi (42%) düzən və düzənliklərin payına düşür. Yer kürəsindəki 11 iqlim tipindən 9-u və torpaq tiplərinin əksəriyyəti ölkə ərazisində cəmləşmişdir. Quru, rütubətli, subtropik və kontinental iqlimlər özünü daha kəskin büruzə verir. Ümumi sahəsi 8.641.506 hektar olan vahid torpaq fondunun 4.919.100 hektarı (56,9 faiz) dövlət, 2.051.378 hektarı (23,5 faiz) bələdiyyə, 1.670.990 hektarı (19,6 faiz) isə xüsusi mülkiyyətə aid olan torpaqlardır. Vahid torpaq fondunun ümumi sahəsinin 1.714.959 hektarı əkin və dinc, 161.081 hektarı çoxillik əkmələr, 109.709 hektarı biçənlər, 259.037 hektarı heyvəyanı, 2.538.318 hektarı örüş və otluqlar altında istifadə edilir. Qalan 1039893 hektar sahə meşə, 2.820.509 hektarı isə sair sahələrdən ibarətdir.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın ənənəvi istehsal sahəsidir. Burada tarixən üzümçülük, ipəkçilik və meyvəçilik sahələri geniş yayılmışdır. Ölkə ərazisinin böyük bir hissəsi dağlıq relyefə malik olduğundan maldarlıq burada yaşayan insanların həyatında daim mühüm rol oynamışdır. Maldarlığın inkişafı öz növbəsində kустar toxuculuq və xalçaçılığın inkişafını şərtləndirmişdir. Həmin dövrlərdə ölkədən Avropaya və şərqə yüksək keyfiyyətli şərablar, xalça, gön-dəri, ipəkçilik məhsulları və s. ixrac edilmişdir.

1991-ci ildə Sovetlər İttifaqının dağılmasından və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra qarşıda duran həlli vacib problemlərdən biri də yeni torpaq siyasətinin həyata keçirilməsi, torpaq islahatlarının aparılması idi. Sovetlər İttifaqında mövcud olan asılı iqtisadiyyat sisteminin dağılması digər respublikalar kimi Azərbaycanı da ağır iqtisadi böhrana saldı. Azərbaycanın da iqtisadiyyatında o cümlədən, aqrar sahədə tənəzzül və iqtisadi böhran yaranmağa başladı. O vaxtlar kənd təsərrüfatında əsas təsərrüfat formaları olan kolxoz və sovxozlar əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət göstərə bilmir və iqtisadi tənəzzül günü-gündən dərinləşirdi. Respublikanı bu böhrandan çıxarmanın yeganə və düzgün yolu ölkə iqtisadiyyatını qısa bir müddətə yeni iqtisadi əsaslarla bərpa etmək idi ki, bunun da həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə torpaq islahatları aparılmalı idi. Belə bir şəraitdə Ümummilli lider Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi. Onun rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə aqrar islahatın aparılması üçün hüquqi baza yaradılmış və həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə "Aqrar islahatının əsasları haqqında", "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" və 1996-cı ildə isə "Torpaq islahatı haqqında" qanunlar qəbul edilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün Heydər Əliyevin başçılığı altında respublikada 40-dan çox hüquqi-normativ sənəd qəbul edildi və onların əsasında aparılan islahatların yekunu olaraq 1372, 8 min hektar torpaq sahəsi, 63 mindən artıq maşın və traktor, 4 min mal-qara tövləsi, 2300 qoyun yatağı, 450 min baş qaramal, 1 milyon 900 başdan artıq davar düşürdü. Hazırda ölkədə 2600-dən çox

kəndli-fermer təsərrüfatı fəaliyyəti mövcuddur. İstehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 99,01 faizi məhz onların payına düşür. Bu məhsulların satışında qiymətlər tam sabitləşdi, idxal-ixrac əməliyyatlarında bütün maneələr aradan qaldırıldı. Hazırda Azərbaycan idxaldan asılı dövlətdən ixrac edən dövlətə çevrilmişdir.

Aqrar islahatların birinci mərhələsində torpağın və əmlakın özəlləşdirilməsi başa çatdırılmışdır. Xüsusi mülkiyyətə veriləcək torpaq sahələrinin 99,8 faizi, əmlakın isə 98,9 faizi özəlləşdirilmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən aqrar islahatı nəticəsində 867 minə yaxın ailə torpaq payı almış, mülkiyyətçilər yaranmışdır. Aqrar sahədə yaradılmış əlverişli şərait nəticəsində 842 minə qədər xırda (ailə-kəndli) təsərrüfatı, 36 dövlət təsərrüfatı (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət), 79-dan çox kənd təsərrüfatı istehsal kooperativi, 2409 kənd təsərrüfatı müəssisəsi (birgə təsərrüfatlar), 2571 fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yarananlar) və 220 sair kənd təsərrüfatı müəssisəsi (elmi-tədqiqat, tədris, təcrübə və s.) təsərrüfat formaları yaradılmışdır. Torpaq islahatlarının başa çatdırılmış birinci mərhələsində Respublikamızda mövcud olmuş 2032 təsərrüfat, yəni kolxoz və sovxozlar ləğv edilərək, onların əkinə yararlı münbit torpaqları əhaliyə paylanmışdır. Hər bir subyektə verilən torpaq onlara mülkiyyət hüququnu təsdiq edən hüquqi sənəd, Dövlət aktları ilə rəsmiləşdirilərək, naturada sahiblərinə tanınılıb. Bu mərhələdə işğal olunmuş rayonlarımız istisna olmaqla ölkəmizdə torpaq payı almaq hüququ olan 873 618 ailədən 869 268-nə torpaq payı verilib. Bu isə 3 442 778 subyekt deməkdir. Ölkəmizdə torpaq islahatı 99,5% yerinə yetirilib. Torpaq islahatları nəticəsində torpaq üzərində üç mülkiyyət forması müəyyənləşib. Azərbaycanın vahid torpaq fondunu təşkil edən 8 641 506 hektar torpaq sahəsindən 4 913 639 hektarı, başqa sözlə 56,9%-i dövlət mülkiyyətində saxlanılıb; 2 032 744 hektarı, yəni 23,5%-i bələdiyyə mülkiyyətinə verilib, 1 695 123 hektarı, yəni 19,6%-i isə xüsusi mülkiyyətə ayrılıb.

Dövlət başçısının aqrar bölmənin inkişafı üçün imzaladığı «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı üzrə Dövlət Proqramı», «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» və «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna dövlət dəstəyi haqqında» 23 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı öz müsbət nəticələrini göstərmiş, daxili istehsal hesabına əhalinin bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi mümkün olmuşdur. Sürətli inkişaf dövrünü yaşayan Azərbaycan tarix üçün kifayət qədər sayıla biləcək zaman kəsiyində böyük tərəqqi yolu keçmiş, qazandığı sosial-iqtisadi nailiyyətlərlə və bu sahələrdə nümayiş etdirdiyi artım tempinə, nəinki regionla, həm də dünya coğrafiyasında aparıcı dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Əhalinin tələbatından artıq bəzi növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edildiyindən onların ixrac edilməsinə şərait yaranmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən büdcədən ayrılmış 34,3 milyon vəsait və əvvəlki illərdə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar hesabına müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə güzəştli kreditlər verilmişdir. Bu kreditlər 13 müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə ölkənin 48 rayonunda aqrar sektorda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan 1300 fiziki və hüquqi şəxslərə verilmişdir. Kreditlər əsasən heyvandarlıq və bitkiçilik sahələrinə yönəldilmişdir.

Əhalisi 400 min nəfərə yaxın olan 40 şəhər və rayonun 148 yaşayış məntəqəsində əkin sahələrinin və əkin üçün istifadə olunan həyətyanı torpaq sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması, habelə əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün 150 subartezian quyusunun layihələndirilməsi və qazılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Azərbaycan Meliorasiya və Su

Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 10,0 milyon manat, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində əkin sahələrinin və əkin üçün istifadə olunan həyətyanı torpaq sahələrinin suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması, habelə əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsi üçün subartezian quyularının qazılması məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinə 2,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Son illərdə 266 min hektar sahədə suvarılan torpaqların su təminatı, 217 min hektar sahədə isə meliorativ vəziyyət yaxşılaşdırılmış, 43 min hektar yeni suvarılan sahələr kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilmiş, 1493 subartezian quyusu qazılmış, sel və daşqınlara qarşı Kür, Araz və dağ çaylarında 1000 kilometrədən artıq sahilbərkitmə və bəndlərin möhkəmləndirilməsi işləri həyata keçirilmişdir. Şəmkirçay su anbarından “Şəmkir” Aqroparkın 543 hektar, Samur-Abşeron suvarma sistemindən “Yalama” Aqroparkın 523 hektar, Hacıqabul rayonunun 400 hektar, Ağcabədi rayonunun 2100 hektar torpaq sahələri suvarma suyu ilə təmin edilmişdir.

2015-ci ilin 25 may tarixində Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) arasında imzalanmış Sazişə əsasən Azərbaycanda FAO-nun Tərəfdaşlıq və Əlaqələndirmə Ofisi yaradılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən ofis hazırda dünyanın 5 ölkəsində - ABŞ, İsveçrə, Belçika və Yaponiya, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli müvafiq Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti üçün biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın yaxşılaşdırılması, xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, innovasiyaların təşviqi, rəqabətədavamlı sektorun yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsal vasitələrinə, daxili və xarici bazarlara çıxışının asanlaşdırılması, daxili bazarda idxalı əvəzləyən zəruri ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, kənd yerlərində məşğulluq imkanlarının artırılması və digər istiqamətlər üzrə müəyyən edilmiş tədbirlərin icrası uğurla davam etdirilir.

“Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış 2018-ci il 12 fevral tarixli “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ölkəmizdə çayçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, çay istehsalına marağın artırılmasına yönəldilmişdir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 7836.7 mln. manat təşkil etmişdir ki, bunun da 4085.5 mln. manatı heyvandarlıq, 3751.2 mln. manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşmüşdür. Əvvəlki ilə nisbətən kənd təsərrüfatının istehsalı 7.2%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 11.7%, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 3.5% artmışdır. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulunun strukturunda bitkiçilik sahəsinin payı 45.4%-dən 47.9%-ə qədər artmış, heyvandarlıq sahəsinin payı isə 54.6%-dən 52.1%-ə qədər azalmışdır. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda yaradılan əlavə dəyərin həcmnin əvvəlki ilə nisbətən artımı 7.3%-ə bərabər olmuşdur. Nəticədə, bu sahənin ölkənin ÜDM-də payı 2018-ci ildə 5.3%-dən 2019-cu ildə 5.7%-ə qədər yüksəlmişdir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi davam etdirilmişdir. AKİA tərəfindən 2019-cu ildə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə ölkənin 58 rayonunda aqrar sektorda çalışan 723 sahibkara 21167,1 min manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. Güzəştli kreditlərin verilməsi nəticəsində 705 daimi və müvəqqəti iş yeri açılmışdır.

Hazırda Ermənistan silahlı qüvvələri üzərində böyük zəfərlə bitən 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində işğaldan azad edilən torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının planlaşdırılmasına başlanılıb. Torpaqlarımızın azad

edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Ölkənin əkin dövriyyəsi artacaq, strateji əhəmiyyətli su anbarlarının yerləşdiyi ərazilərin işğaldan azad edilməsi nəticəsində yüz minlərlə hektar sahənin suvarılması təmin ediləcək. Azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün çox böyük potensial var. Bu potensialdan düzgün istifadə etməklə, eyni zamanda, aqrar emal sənayesini genişləndirməklə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı təmin olunacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. Müseyibov M.A - Azərbaycanın fiziki coğrafiyası, Bakı-1998
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji yol xəritəsi.
3. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnal, Bakı-2020.
<https://republic.preslib.az> › az...

AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ İLƏ AQRAR İSLAHATLARIN SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

Əliyeva Təranə Əsman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
tarana.aliyeva45@mail.ru

Xülasə

Xülasə. Ümumilli Lider Heydər Əliyevin aqrar bölmənin inkişafında əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasının mümkün yolları təklif etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə qəbul edilən aqrar-torpaq islahatı respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm nailiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. Ulu öndər ilk öncə pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, tütünçülük, və digər sahələrdə geniş təhlillər aparmaqla nöqsanları aşkar edib, potensialı müəyyənləşdirərək kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasının mümkün yollarını təklif etmişdir. Məhz onun aqrar siyasətinin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı kompleksləri bu gün də uğurlu fəaliyyət göstərirlər.

Açar sözlər: aqrar siyasət, kənd təsərrüfatı, aqrar-torpaq islahatı, torpaq-vətəndaş münasibətləri, ərzaq təhlükəsizliyi.

Azərbaycanın bəşəriyyətə verdiyi ən böyük tarixi şəxsiyyətlərdən biri Ümumilli Lider Heydər Əliyev siyasi iradə nümunəsi kimi bütün dünyanın diqqətini çəkir. Zəngin dünyagörüşü, həyata baxışı ilə seçilən, dövlətçilik ənənələrini yaşadan ulu öndər ən çətin və məsuliyyətli bir dövrdə xalqımızı müstəqillik arzusuna çatdıraraq müasir Azərbaycan dövlətini qura bilmişdir. Məhz siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində vətəne bağlı olan Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində ölkəmiz iqtisadi və mədəni potensialından yararlanaraq dünyanın ən dinamik inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir.

Dünya şöhrətli xadim Heydər Əliyevin ictimai-siyasi həyatımızın və milli iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, aqrar bölmənin inkişafında da əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Görkəmli siyasətçi Heydər Əliyev elə bir dövrdə rəhbərliyə gəldi ki, iqtisadiyyatda durğunluq, istehsal əlaqələrinin dağılması, ticarətdə çatışmazlıq kimi mənfi təsirlər nəticəsində aqrar sahənin demək olar ki, bütün istiqamətləri öz imkanlarından aşağı səviyyədə işləyirdi və mövcud olan problemlər kənd təsərrüfatını iqtisadi depressiyaya gətirib çıxarmış, məhsuldarlığı aşağı salmışdır. Ulu öndərin hakimiyyətə gəlişi ölkədə vəziyyəti əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdi. İlk öncə, respublikada iqtisadiyyatı böhrandan çıxarmağa nail olmuş, sabitlik yarada bilmişdir. Qarşıya qoyulan mühüm siyasi və iqtisadi məsələləri nəzərə alaraq mövcud olan istehsal və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə, yeni dövr konsepsiyası yaradıldı. Ölkəmizdə yeni mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan azad bazar iqtisadiyyatı formalaşdı.

Məhz ölkənin aqrar-iqtisadi siyasətinin müəllifi Heydər Əliyevin sosial ədalətə söykənən bu prinsipləri əsasında formalaşdırılan və 1993-2003-cü illərdə onun fərman və sərəncamları ilə qanuniləşdirilən, düzgün icra mexanizmləri ilə həyata keçirilən aqrar siyasətin nəticəsi Azərbaycanda aqrar sahənin gündən-günə inkişafına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin torpaqların şəxsi mülkiyyətə verilməsi qərarı ilə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına şərait yaradıldı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ümumxalq müzakirələrindən sonra torpaq islahatı proqramı hazırlandı və həmin proqram əsasında torpaq islahatlarının həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi baza yaradıldı. Aqrar-torpaq islahatını ulu öndərin şah əsəri hesab etmək olar. Respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm nailiyyətlər qazanmasına

səbəb olan bu islahatlar digər dövlətlərdə həyata keçirilən analoji islahatlardan Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi dörd mühüm prinsip fərqləndirirdi:

Birincisi, Azərbaycanda torpaqlar məhz Ümummilli Liderin təşəbbüsü ilə vətəndaşlara pulsuz olaraq əvəzsiz verildi. Nəticədə 3,5 milyona qədər insan torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi. Bu isə yeni torpaq-əkinçi münasibətləri formalaşdıraraq torpaqdan səmərəli və məhsuldar istifadəetməni şərtləndirdi, torpağa qayğı və doğma münasibəti zəruri etdi.

İkincisi, torpaqların ən yararlısı və keyfiyyətli özəlləşdirildi. Başqa sözlə, MDB məkanının digər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda vətəndaşa yararsız və ya az yararlı torpaqlar deyil, keçmiş kolxoz və sovxozların münbit torpaqları verildi. Eyni zamanda Azərbaycanın fiziki və hüquqi şəxslərinə mülkiyyətlərindəki torpaq sahələri üzərində müstəsna hüquqlar, alqı-satqı, bağışlama, icarəyə və ya istifadəyə vermə, vərəsəlik, girov qoyma və s. kimi hüquqlar verildi ki, bu da ölkəmizdə torpaq islahatlarının keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi formal deyil, əsaslı zəmində və fundamental şəkildə həyata keçirildiyini sübut etdi.

Üçüncüsü, respublikamızın ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara harada yaşamasından və kimliyindən asılı olmayaraq torpaqlardan istifadə və icarə hüququ verildi, eyni zamanda Azərbaycanın hər bir vətəndaşı torpaq alqı-satqısı prosesində, torpaqla bağlı müxtəlif müqavilə və əqdlərin bağlanması iştirak etmək hüququ əldə etdi. Başqa sözlə, qanunla torpaq əmlakçısına çevrilə bilməmiş respublika əhalisi də torpaq-vətəndaş münasibətlərindən kənarlaşdırılmadı. Yeni hər bir Azərbaycan vətəndaşı respublikamızda formalaşan torpaqla bağlı yeni mülkiyyət münasibətlərində birbaşa iştirakçı olma hüququ qazandı.

Dördüncüsü, məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə Azərbaycan vətəndaşı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərə torpağa mülkiyyətçilik hüququ verilmədi ki, bu da nəinki mühüm iqtisadi, həmçinin ciddi siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

İqtisadiyyatın inkişafında kənd təsərrüfatına mühüm yer ayıran ulu öndər ilk öncə pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, tütüncülük, və digər sahələrdə geniş təhlillər aparmaqla nöqsanları aşkar edib, potensialı müəyyənləşdirərək kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasının mümkün yollarını təklif etmişdir. Yüksək məhsuldarlıq əldə etmək məqsədilə, Heydər Əliyev kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin qarşısına meyvə və tərəvəzlərin yetişdirilməsi, becərilməsi, toxumculuq təsərrüfatının inkişafı, damazlıq işlərinin yaxşılaşdırılması və s. ilə əlaqədar mütərəqqi texnologiyaların hazırlanması və tətbiq edilməsi kimi vəzifələr qoymuşdur. 1970-ci ildə “Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatının inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qəbul edilən qərara əsasən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üzrə konkret məsələləri müəyyən edən proqramlar işlənib hazırlandı. Bu proqramlarda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə respublikanın ayrı-ayrı regionlarında aqrar sferanın bütün sahələri üzrə ixtisaslaşmanın əsası qoyulmuşdur. Bundan başqa, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə işlərin həyata keçirilməsi məqsədilə, respublikaya texnika əldə edilməsi üçün milyonlarla maliyyə vəsaiti, tikinti-quraçdırma materialları, kimyəvi preparatlar, ehtiyat hissələri, mineral gübrələr ayrılmışdır. Daha sonra “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” qəbul edilən ikinci qərar kənd təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafını təmin etməklə, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması üçün geniş imkanlar açmışdır. Bu qərara əsasən kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı üçün bitkilərin və maldarlıq məhsuldarlığının yüksəldilməsi həlledici şərt hesab olunurdu.

Ulu öndər respublikanın əhalisinin ərzaqla, sənayenin bir çox sahələrinin xammalla təmin edilməsində kənd təsərrüfatının imkanlarından maksimum istifadə edilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi islahatların keçirilməsinin sürətləndirilməsini ilk plana çəkmiş, respublikada heyvandarlıq sahəsində

özəlləşdirmənin sürətləndirilməsini tələb etmişdir. Məhz onun aqrar siyasətinin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı kompleksləri bu gün də uğurlu fəaliyyət göstərir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev dövlətçilik məktəbinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev də Ulu Öndər tərəfindən fundamental formada bünövrəsi qoyulan regionların və aqrar sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Cənab Prezidentin iqtisadi sahədə, o cümlədən aqrar sektorda həyata keçirdiyi islahatlar torpaq münasibətlərində yeni bir mərhələnin – torpaq inzibatçılığının əsasını qoydu. Torpaqlardan, xüsusəndə özəl mülkiyyətdə olan torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların həcmnin artırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində yeni normativ hüquqi aktlar, dövlət proqramları qəbul edildi. Bütün bunlar torpaq münasibətlərinin daha müasir, sivil idarəedilməsinin artıq yeni müstəviyə keçirilməsi demək idi. Sonda qeyd etmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda önəmli yerlərdən birini tutan kənd təsərrüfatında əlverişli inkişaf dinamikasının formalaşması milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, əhalinin məşğulluğu probleminin həlli, kənd əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması, habelə ixracın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətli rola malikdir.

İstifadə edilən ədəbiyyatlar

1. Alışanova M.N. Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir. Bakı, 2006.
2. Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir. Mühazirələr toplusu. Bakı, 2017
3. Mirələmov H., Andriyanov V. Heydər Əliyev. Bakı, 2008.

“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATI”

“HEYDAR ALIYEV AND AGRICULTURE OF AZERBAIJAN”

"ГЕЙДАР АЛИЕВ И СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА"

İradə İsa qızı Nağıyeva pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru BDU-nun Qazax filialı, Şəmkir rayonu Düyərlikənd 1 sayılı tam orta məktəbin müəllimi
i.iradanagiyeva@gmail.com

Açar sözlər: aqrar islahat, torpaq islahatı, kənd təsərrüfatı, dövlət proqramları, strategiya.

Azərbaycanın XX əsr tarixinin 50 ildən çox dövrü Heydər Əliyev şəxsiyyəti ilə onun böyük quruculuq fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-də həyatın bütün sahələrində dərin tənəzzül dövrünün illərlə davam etdiyi vaxtda H.Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçildi və ölkəni idarə etməyə başladı. Bu Azərbaycanın tarixində böyük bir dönüşün, inkişafın başlanğıcı idi və Azərbaycanda Heydər Əliyev dövrü başladı. Böyük siyasətçi müxtəlif sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin siyasi Burosu qarşısında, Kommunist partiyasının qurultaylarında Azərbaycan üçün əlverişli qərarların qəbul olunmasına nail olurdu. Azərbaycanı müstəqil yaşamağa, bütün sahələrdə özünü təmin etməyə çalışaraq, müstəqilliyə gedən yolun başlanğıcını qoydu. Xalqı qurub-yaratmaq, bütövlükdə Azərbaycanın inkişafı üçün səfərbər etdi. Sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafında böyük yüksəliş oldu.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl kənd təsərrüfatı respublikasına çevirdi. Azərbaycan ən çox pambıq istehsal edən və üzümçülükdə şərab istehsal edən Respublikaya çevrildi. Respublikaların ən çox sayla buraxılan qəzet və jurnallarının mənsətində Vətənə yəni Sovet İttifaqına 500 min ton “ağ qızıl” verən Azərbaycandan yazılırdı. Respublikada 18 rayon pambıqçılıqla məşğul olurdu, 17 pambıq təmizləmə zavodu və qurutma sexləri ilə təchiz olunmuş 109 pambıq qəbulu mənzəqələri fəaliyyət göstərirdi. 1969-cu ildə keçmiş İttifaqda 6-7% çatmışdır. 1970-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 1971-1975-ci illərdə Azərbaycanda məhsul istehsalının artırılması, əkinçilik və heyvandarlıq sahələrində böyük nailiyyətlər qazandı.

1976-1980-ci illərin yekunları göstərdi ki, Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatının inkişafına görə Sovet İttifaqı respublikaları arasında birincilər sırasındadır. Beş il ərzində pambığın məhsuldarlığı 29%, tərəvəzin məhsuldarlığı 37%, meyvələrin məhsuldarlığı 45%, taxılın məhsuldarlığı 48%, üzümün məhsuldarlığı 51% artmışdır. 1970-1982-ci illərdə orta məhsuldarlıq əvvəlki 13 ilin (1969-1980) məhsuldarlığından taxıl üzrə 1,9 dəfə, pambıq üzrə 1,8 dəfə, tütün üzrə 2 dəfə, tərəvəz üzrə 1,6 dəfə, meyvə üzrə 1,4 dəfə, üzüm üzrə 2 dəfə, yaşıl çay yarpağı üzrə 2,3 dəfə çox olmuşdur.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” 9 iyul 1975-ci il tarixli, həmçinin “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının istehsalını daha ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək, habelə irriqasiya-meliorasiya obyektlərinin layihələşdirilməsi və tikilməsi tədbirləri haqqında” qərarlar qəbul edilmişdir. Bu qərarlar üzümçülükdə böyük uğurların əldə edilməsinə hesablanmış. Belə ki, yeni üzümçülük rayonları yaradılmış, şərabçılıq sürətlə inkişaf etmişdir. Keçmiş SSRİ-də Azərbaycan istehsalı olunan üzümün miqdarına görə, Moldova, Ukrayna, Ermənistan, Gürcüstan,

Orta Asiya Respublikalarının birgə istehsal etdikləri üzümdən çox idi. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan 13 il ardıcıl SSRİ Nazirlər Sovetinin keçici Qırmızı Bayrağını almışdır.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalanda yenidən böyük siyasətə qayıdan Heydər Əliyev istedadını, zəngin dövlətçilik təcrübəsini istiqlalımızın qorunmasına və möhkəmlənməsinə yönəltdi. “Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanılmasını, daimi, ədəbi olması bundan da çətindir”- deyərdi Ulu Öndər Heydər Əliyev.

Atəşkəs imzalandıqdan və ölkədəki anarxiyaya son qoyulduqdan sonra sabitlik yarartmağa nail olan Heydər Əliyev dünya təcrübəsindən istifadə etməklə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün dövlət proqramlarının hazırlanması başlandı.

Aqrar sənaye kompleksinin xammal bazası olan kənd təsərrüfatı bazar münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafını tənzimləyən sənayeləşdirilmiş əkinçilik və heyvandarlıq sahəsidir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün aqrar sənaye kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, emal və yüngül sənaye sahələrinin də səmərəli fəaliyyət göstərməsini mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur. 1995-ci ildə Milli Məclis tərəfindən “Aqrar islahatların əsası”, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” qanun qəbul etdikdən sonra aqrar islahatlar həyata keçirildi. 1996-cı ildə “Torpaq islahatı haqqında” qəbul edilən qanun Respublikamızda azad sahibkarlığın yaranmasına şərait yaratdı. [2]

Aqrar sənaye kompleksi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaranması, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, daşınması, saxlanılması və satışının həyata keçirir. Aqrar sənaye kompleksinin dayanıqlı inkişaf strategiyası və rəqabətə davamlı olması Ulu Öndər Heydər Əliyev kənd təsərrüfatının inkişafında əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirirdi.

Aqrar islahatlar yalnız kənd təsərrüfatında deyil, eyni zamanda onunla qarşılıqlı əlaqədə olan digər sahələri də əhatə edir. Torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası ilə əlaqədar su anbarlarının, suvarma kanallarının, kollektorların çəkilməsi də məhz kənd təsərrüfatının inkişafına xidmət edir. Azərbaycan Respublikası subtropik və mülayim qurşaqda yerləşsə də onun ərazisinin 51%-i yarımsəhra quruçöl iqlim tipinə daxildir. 9 iqlim tipinə malik olan Azərbaycanda müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərini inkişaf etdirmək, əkmək olar.

İslahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar danışarkən Ulu Öndər deyirdi. “Biz islahatları bir gündə yox, bir ayda yox, bəlkədə bir ildə yox, tədricən həyata keçiririk” Bəli aqrar islahatlar, torpaq islahatları çox ciddi və həssas bir prosesdir. Hələ 1992-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə Rəhbərlik etdiyi dövrdə kəndlərdəki torpaqların kəndlilərə verilməsinin təməlini qoymuşdur. Aqrar torpaq islahatları moereli Heydər Əliyevin Şah əsəridir. Torpaq islahatından sonra kolxoz və sovxozlar ləğv edildi. Əkinə yararlı torpaq sahələri təxminən 875 min ailəyə verildi. Nəticədə 3,5 milyona qədər insan torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi. Bu işə yeni torpaq-əkinçi münasibətlərini formalaşdırdı, torpağa qayğı və doğma münasibəti zəruri etdi. Respublikamızın ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara kimliyindən asılı olmayaraq torpaqlardan istifadə və icarə hüququ verildi.

Aqrar-iqtisadi siyasətin müəllifi olan Heydər Əliyev ölkənin sosial ədalətə söykənən bu prinsiplərin əsasında formalaşan fərman və sərəncamlar aqrar sahənin inkişafına səbəb oldu.

Torpaqların özəlləşdirilməsi meyvəçiliyində inkişafına səbəb oldu. Respublikamızda əsas bağçılıq zonaları Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala və Lənkərən-Astara iqtisadi rayonları ilə yanaşı bütün rayonlarda xüsusən Gəncə-Daşkəsən, Qazax-Tovuz, Naxçıvan iqtisadi rayonlarında meyvə bağları ilbə il 40 %, subtropik meyvələr 28%, qoz-fındıq 20%, çəyirdəkli meyvələr 17%, sitrus meyvələr 7% təşkil edir. Son illər tərəvəzçilik xüsusən Azərbaycana ən çox gəlir gətirən sahəyə çevrilmişdir. Bunun əsası ulu öndərin torpaqların əhaliyə verilməsindən sonra bu inkişaf çox sürətlə gedir.

Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənlik rayonlarında becərilən (dəmyə və suvarma şəraitində) üzümçülük gəlirli və əmək tutumlu sahəsidir. Abşeronda “Ağ şanı”, “Qara şanı”, “İzabella”, Gəncədə “Təbriz”, Şamaxıda “Mədrəsən”, Kürdəmirdə “Şirvanşah” və s. Üzüm sortları becərilir. Əkilən üzümlərin 90%-ni texniki, 10%-ni isə süfrə üzümlərin təşkil edir. Üzümçülüğün inkişafı ilə yanaşı şərabşılığın inkişaf etdirilməsində Ulu öndərin torpaq islahatlarının nəticəsidir. [4]

1980-1985-ci illərdə Azərbaycanda zeytunçuluq sovxozlarının yaranması, 1990-cı ildə Abşeronda mövcud olan üç zeytunçuluq sovxozundan başqa Maştağada, Buzovzeytun bağları salındı. Zeyrun suya az tələbkar və küləyə davamlı həmişə yaşıl dekorativ ağac butkisidir. Yeyindi sənayesində və təbabətdə geniş istifadə olunur. Zeytunçuluğın inkişafında məhz Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ilə əlaqədardır.

Respublikamızda az miqdarda da olsa vələmir, çovdar, lobyə, noxud, mərci, çəltik əkilir. Bütün rayonlarda günəbaxan əkilir. Bütün torpaqlarda becərilən günəbaxan çox əhəmiyyətli yağlı bitkidir.

Əsas Abşeronda becərilən zəfəran Bilgəh daha çox əkilir. Bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

Heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar 1990-cu illərdə əsas yem bitkilərinin əkin sahələrinin genişləndirilməsində H.Əliyevin çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, silos, yaşıl yem üçün qarğıdalı, bir illik və çox illik otlaqların genişləndirilməsi çox vacib idi. Respublikamızda heyvandarlıq sahəsi 1970 və 1980-ci illərdə yüksək sürətlə inkişaf etdirilmiş, əksər rayonlarda heyvandarlıq kompleksləri yaradılmış, quşçuluq fabrikləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Respublikamıza başqa ölkələrdən yüksək məhsuldar cins malların gətirilməsinə və inkişafına böyük diqqət verilmişdir. “İqtisadi islahatlar yeganə yolumuzdur” deyən Heydər Əliyev böyük heyvandarlıq komplekslərin Şəkiddə, Salyanda, Bilədə, Ramanada yaradılmasını, onların texniki təchizatının qurulmasını, yem bazaların yaradılması üçün anbarların tikilməsini Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə tapşırılmışdır. Bu komplekslərin tikilməsinə 50 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

Çamışçılığın əsas Aran iqtisadi rayonunda, ən gəlirli heyvandarlıq sahələrindən olan qoyunçuluğın (ətlik və yunluq) inkişaf etdirilməsi bütün rayonlarda həyata keçirilmişdi. Donuzçuluğın inkişafı əsasən rus, yəhudi, gürcü və s. xalqlar üçün idi. Ənənəvi sahələrdən olan arıçılıq, kənd təsərrüfatının qədim sahələrindən olan baramaçılığın da inkişafı Şamaxı, Bərdə, Şəki, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və digər rayonların əhalisinin əsas məşğuliyyət sahəsi olmuşdu.

Aqrar islahatların həyata keçirilməsinin ilk addımları 1992-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında atılsada, Heydər Əliyevin ikinci dəfə Respublikamıza rəhbərlik etməsi nəticəsində bütün rayonlarda həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar mənim yaşadığım Şəmkir rayonunda da öz əksini tapmışdır. Ulu öndərin hakimiyyəti illərində 1972, 1979, 1998 və 2000-ci illərdə Şəmkir səfərləri uzun illər Şəmkirlilərin yaddaşında qalacaqdır. Onun Şəmkir Su Elektirik stansiyasının, Yenikənd Su Elektrik stansiyalarının, Şəmkir Şərab zavodunun və onlarca sənaye müəssisələrinin təməlini qoyması, şəmkirlilərə xüsusi məsləhətlər verməsi, iqtisadiyyatın inkişafına dair göstərişləri rayon iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olmuşdur.

Mən məruzəmi Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Şəmkir Olimpiya İdman Kompleksinin təməlqoyma mərasimində ki, çıxışı ilə tamamlamaq istəyirəm: “Bu gün Azərbaycan çox sürətlə inkişaf edir. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün sahələri inkişafdadır. Bu inkişafın təməlinə 1993-cü ildə Azərbaycanda başlamış Heydər Əliyev muzeyinin açılışını etdik. Orada nümayiş etdirilən şəkillər bir daha göstərir ki, Şəmkir rayonuna Ulu Öndərin xüsusi münasibəti var idi. H.Əliyev 1970-ci illərdə, həm də artıq müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi

dəfələrlə Şəmkir rayonunda olmuş, buradakı problemlərlə məşğul olmuş, öz göstərişlərini vermişdir”. [3]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.Əhmədov, M.Hacıyev “Azərbaycanın iqtisadiyyatı” Bakı. Səda 2004
2. Z.T.İmrani, K.Z.Zeynalov “Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri” Bakı 2014.
3. Şəmkir jurnalı. “Şərq-Qərb” ASC Bakı 2008.”İlham Əliyevin Şəmkir görüşləri”.
4. <http://www.anl.az>down>xalqqəzeti>.
5. <http://www.anl.az>azərbaydcan>aprel>.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

THE ROLE OF THE STATE IN ENSURING FOOD SECURITY IN
AZERBAIJAN IN MODERN AGE

t.ü.f.d., dosent Baxış İslam oğlu Ələsgərov
t.ü.f.d., dosent Yaqub Abbasqulu oğlu Səmədov
ADPU-nun Ağcabədi filialı
elesgerov.adpu@mail.ru
yaqub.semedov63@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyi bağlı fəaliyyətinə toxunulmuş və bunun həllində taxıl istehsalının mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi xüsusi şəkildə vurğulanmışdır. Məqalədən aydın olur ki, ərzaq təhlükəsizliyi proqramında dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifə əhalinin əsas qida məhsullarına olan tələbatının fasiləsiz və dayanıqlı şəkildə ödənilməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Bizə məlumdur ki, sovet dövründə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi olduqca aşağı səviyyədə idi. Artıq ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra aqrar sahədə həm idxal, həm də ölkədaxili həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində artıq bir sıra mallar üzrə ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən qərarlar bu sahənin inkişafına güclü təkan vermişdir, Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində isə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində böyük uğurlar əldə edilmiş və bu proses yenə də uğurla davam etdirilir. Yuxarıda deyilənləri məqalənin sonunda verilən staistik rəqəmlərdən də aydın görmək mümkündür.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, məhsul, idxal, təminat, tələbat

Bəşəriyyətin ən global problemlərindən biri ərzaq təminatıdır. Bunun həllində taxıl istehsalı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi proqramında ilk növbədə əhalinin fəal və sağlam həyat tərzinin daim sabit saxlanması mühüm vəzifə kimi irəli sürülür. “Ərzaq təhlükəsizliyi” dedikdə müəyyən edilmiş keyfiyyət standartları çərçivəsində əhalinin əsas qida məhsullarına olan tələbatının fasiləsiz, uzunmüddətli və dayanıqlı şəkildə ödənilməsinin təmin edən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışına üç ünsür daxildir:

- yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarının mövcudluğu;
- ailələrin bu ərzağı əldə edə bilməsi;
- ərzağın analoji qidalandırıcı tərkibi[1].

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, Ümumdünya ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası ilk dəfə olaraq 1973-cü ildə BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən irəli sürülmüş və 1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən dəstəklənmişdir. FAO-nun apardığı təhlildən görünür ki, 1950-1985-ci illərdə ərzaq məhsullarının istehsal həcmi orta hesabla hər il orta hesabla 30 milyon tona bərabər olmuşdursa, 1985-1995-ci illərdə onun səviyyəsi 12 milyoin tona enmişdir [7,səh.542]. Bu rəqəmlər ərzaq təhlükəsizliyinin hər bir ölkə üçün necə strateji bir sahə olduğunu bir daha sübut edir. Ölkəmizdə də ərzaq təhlükəsizliyinin təminində dövlətimiz tərəfindən

qəbul edilən “Yeyinti məhsulları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun müddəaları müstəsna rol oynayır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdırdından sonra ölkəmizin əhalisinin qida məhsullarına olan tələbatının dayanıqlı şəkildə ödənilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. 1994-cü ildə kənd təsərrüfatı problemlərinin həllinə həsr olunmuş müşavirədə Prezident Heydər Əliyev yaranmış vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələri belə dəyərləndirmişdi: “Bildiyiniz kimi, respublikamız ağır iqtisadi-sosial böhran içərisindədir. Bu böhran təəssüf ki, ilbəl dərinləşir, ölkənin həyatına mənfi təsiri güclənir, ümumiyyətlə, respublikanın bu günü və gələcəyi üçün çox böyük çətinliklər yaradır. Ancaq xalqımız bilməlidir ki, Azərbaycanın daxili imkanları çox böyükdür, böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün yollar var. Biz bu imkanların hamısını işə salmalı, onlardan səmərəli istifadə etməli və respublikamızı bu ağır vəziyyətdən çıxartmalıyıq” [2]. Bunun ardınca Prezident tərəfindən imzalanan 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamla “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” qəbul olundu. İdخال əməliyyatları ilə yanaşı ölkə daxilində həyata keçirilən təxirəsalınmaz iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkəmizin əhalisinin ərzaq təminatında uğurlu nəticələr əldə olundu.

İlham Əliyevin Prezidentliyi dövründə də Azərbaycan əhalisinin əsas qida məhsullarına olan tələbatının fasiləsiz, uzunmüddətli və dayanıqlı şəkildə ödənilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan Prezidentin “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il tarixli, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” 23 yanvar 2007-ci il tarixli, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” 21 avqust 2008-ci il tarixli, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamları və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramları (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Prezidentin digər, 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edildi və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulmuş müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Prezidentin 2017-ci il 10 fevral tarixli fərmanı ilə Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradıldı. Strateji Yol Xəritəsində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün aşağıdakı prioritetlər müəyyənləşdirildi:

- ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığı və əhalinin ərzağa əlyətərliyi ilə bağlı məlumat və monitoring sisteminin qurulması;
- əhalinin bütün təbəqələrinin etibarlı ərzaq təminatına nail olunması mexanizminin formalaşdırılması;
- dəyər zəncirinin bütün mərhələlərini əhatə edən və risklərin təhlili yanaşmasına əsaslanan qida təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması [3].

Doğurdan da, dövlətin ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin həm idخال, həm də daxili potensial hesabına təmin edilməsi istiqamətində uğurlu iqtisadi siyasəti nəticəsində Azərbaycan 2018-ci ildə Ərzaq təhlükəsizliyi indeksində 113 ölkə üzrə 58,2 balla 56-cı [4] yerdə qərar tutdu. 2021-ci ilin makroiqtisadi göstəricilərinə əsasən Ümumi Daxili Məhsul 5,6% artaraq 92,8 mlrd. manat təşkil etdi ki, bunun da 7,2% -i [5] qeyri-neft sektorunun o cümlədən, aqrar sahənin payına düşdü. Azərbaycanın “2022-ci il dövlət büdcəsi zərfi haqqında” qanun layihəsində də illik dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin 456 milyon manatı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutuldu [6].

Beləliklə, ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan dövlətinin rolu olduqca böyükdür və gələcəkdə də öz əhəmiyyətli mövqeyini qoruyub saxlayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://azadinform.az> › ərzaq-... Bu sayfanın çevirisini yap Ərzaq təhlükəsizlik və aqrar sfera - Azadinform.az 26 Nis 2013.
2. <https://xalqqazeti.com> › news Bu sayfanın çevirisini yap Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin strateji hədəfidir Xalqqazeti.com
3. <http://www.elibrary.az> › jurnal › jrn 2017_ pdf 320 azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi aşağıdakı şərtlər daxilində təmin edilmiş hesab edilir:
4. <https://science.gov.az> › open Bu sayfanın çevirisini yap Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksi ilə bağlı müzakirələr aparılıb 22 Haz 2021
5. <https://nk.gov.az> › print Bu sayfanın çevirisini yap Baş nazir Əli Əsədovun sədrliyi ilə Azərbaycanda ərzaq
6. <https://banco.az> › news › azer... Bu sayfanın çevirisini yap Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi xərcləri 11% artırılır
7. Quliyev E. A. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. “Kooperasiya” nəşriyyatı. Bakı, 2015.

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI
ГЕЙДАР АЛИЕВ СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИКА АЗЕРБАЙДЖАНА
HEYDAR ALIYEV MODERN AZERBAIJANI ECONOMY

f.r.ü.f.d. dos., Seymur Elman oğlu Süleymanov,
k.t.ü.f.d., b/m., Fazil Tatarxan oğlu Cəfərov,
Sahibə İsmayıl qızı Nəsirova
ADPU-nun Ağcabədi filialı
seymursuleymanov71@mail.ru
faziljafarov@yahoo.com

Xülasə. Məqalə Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişafına həsr olunmuşdur. Ümumiyyətlə, yeni şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişafının ardıcılığını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən islahatların dairəsi kifayət qədər genişdir. Islahatlara bütün səviyyələrdə güclü dəstək nümayiş etdirilməsi, əldə olunan ilkin nəticələr onu deməyə əsas verir ki, başlanan yeni iqtisadi kurs postneft dövründə ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edəcək. Prezident cənab İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, iqtisadiyyat dayanıqlı şəkildə inkişaf edəcək, qeyri-neft sektorumuz inkişaf edəcəkdir.

Açar sözlər: iqtisadi siyasət, bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi islahatla, neft strategiyası, sosial- iqtisadi inkişaf

Heydər Əliyev demişdir; iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.

Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri, ulu öndər Heydər Əliyev nəinki ictimai, siyasi, həm də iqtisadi sahədə kifayət qədər həlledici addımlar atmışdır. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə yeni iqtisadi yüksəliş başlandı, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyalar yatırıldı, ulu öndər digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də köklü dəyişikliklərin aparılması üçün yeni imkanlar yaratdı. Bu mərhələdə ilk növbədə gələcək müstəqil və güclü iqtisadi siyasətin zəminləri yaradıldı. Bu siyasətin başlıca istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir.

1993-cü ilin yarısından başlayaraq, aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, istehsalda yaranmış geriləmə proseslərinin qarşısının alınması və digər tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül tədricən aradan qaldırıldı və bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafına mahiyyətə yeni mərhələnin təməli qoyuldu.

Sənayenin inkişafı ilə yanaşı Heydər Əliyev respublikada kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. 1996-cı ildə ümummilliyet lider Heydər Əliyevin birbaşa təşəbbüsü ilə torpaq islahatı proqramı hazırlandı və bu proqram əsasında torpaq islahatlarının həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi baza yaradıldı. Azərbaycan MDB-də torpaq islahatlarına start verən ilk ölkə oldu. Ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi strategiyaya əsasən, digər ölkələrdən fərqli olaraq respublikamızda torpaqlar vətəndaşlara pulsuz olaraq əvəzsiz verildi. MDB-nin digər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan vətəndaşları yararsız və ya az yararlı torpaqlarla deyil, keçmiş kolxoz və sovxozların ən yararlı və münbit torpaqları ilə təmin olundular. Nəticədə 3 milyon 500 minə qədər insan torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi. [Bayramov, 2003]

Yaxın keçmişdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarını müxtəlif xarici ölkələrdən alan Azərbaycan indi əksinə, xaricə məhsul ixrac edir. Bu da sözsüz ki, məhsul istehsalının intensiv artımı nəticəsində mümkün olmuşdur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq əlaqələri ilbəlil genişlənir, möhkəmlənir və inkişaf edir. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xidmətləridir".

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən biri müstəqil dövlətin neft strategiyasının hazırlanması olmuşdur.

Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyəti olan bu müqavilə həm respublikanın daxilində sabitliyin bərqərar olunması, həm də xarici siyasətdə uğurların əldə edilməsində müstəsna rol oynadı.

Heydər Əliyevin özünün də vurğuladığı kimi, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı və bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu tarixçilər yazacaqlar”.

“Əsrin müqaviləsi” adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. [Mirzəyev, 1999]

Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının istismarını nəzərdə tutan əsrin müqaviləsinin imzalanması ölkəyə külli miqdarda xarici investisiyanın axınına səbəb olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan neft kəmərinin çoxvariantlılığı ideyası ilə çıxış edərək Bakı-Supsa kəməri işə salınmasına, eyni zamanda "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin nəqli üçün "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft kəmərinin inşa edilməsi üzrə danışıqlar intensivləşdirilməsinə nail olur. 1999-cu ilin noyabrında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri ABŞ-ın dövlət başçısının iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin inşa edilməsinə dair hökumətlərarası saziş imzalanmış, bu kəmərin çəkilməsi yolunda yaradılan çoxsaylı əngəllərə baxmayaraq Ulu öndərimizin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində maneələrin hamısı dəf edilərək bu layihənin gerçəkləşməsi reallığa çevrilmiş, 2003-cü ildə kəmərin tikintisinə başlanılmışdır. Çox çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyevin seçdiyi yol uğurlu olmuş, Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması reallığa çevrilmişdir. [Budaqov, 2002]

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik qərarı əsasında Neft Fondundan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan və ən həssas sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Bu gün ulu öndərin layiqli siyasi varisi Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı həyata keçirilir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq qurulmuşdur. Ölkəmiz mötəbər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bütün bunlar dünyanın Azərbaycana olan etibarının artması ilə şərtləndirilir. Bütün bu uğurlar ulu öndər Heydər Əliyev və onun siyasətinin dönməz davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətinin bəhrəsidir.

Ümumiyyətlə, yeni şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişafının ardıcılığını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən islahatların dairəsi kifayət qədər genişdir. Islahatlara bütün səviyyələrdə güclü dəstək nümayiş etdirilməsi, əldə olunan ilkin nəticələr onu deməyə əsas verir ki, başlanan yeni iqtisadi kurs postneft dövründə ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edəcək. Prezident cənab İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, iqtisadiyyat dayanıqlı şəkildə inkişaf edəcək, qeyri-neft sektorumuz inkişaf edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov Q. “Heydər Əliyevin elmimizə və tariximizə böyük qayğısı”. - BDU-nun Elmi Xəbərləri. Humanitar seriyası №1, 2003
2. Budaqov B. “Heydər Əliyev fenomeni”. Bakı, 2002
3. Əliyev İ. “Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”. II kitab. Bakı, 2001
4. Hüseynova İ. “ Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu”. Bakı, “Təhsil”, 2004
5. Mirzəyev R. “Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası”. Bakı, 1999

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, ONUN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

müəllim, Sevda Qulam qızı Məmmədova
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı,
Qazax Dövlət Sosial İqtisadi Kolleci
s.q.memmedova@mail.ru

Xülasə

Məqalədə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyəyə qayıdan Ulu öndər Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün müxtəlif istiqamətlərdə atılmış ciddi addımları öz əksini tapmışdır.

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin insanın varlığının baza göstəricisi olduğu göstərilir və Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölkənin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 2 mart 2001-ci ildə ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə dair təsdiq etdiyi proqramın çox böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətli istiqamətləri açıqlanır.

Sonda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün Azərbaycanda çox böyük imkanlar olduğu göstərilir. Mövcud ehtiyatları hərəkətə gətirmək üçün tədbirlərin istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: Ulu Öndər Heydər Əliyev, kənd təsərrüfatı, torpaq islahatı, ərzaq təhlükəsizliyi

İstehsalın baş verməsi üçün zəruri olan amillərdən biri də torpaqdır. İnsanların istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olduğu vaxtdan etibarən torpaq əsas istehsal vasitəsi olub xalqları həyat nemətləri ilə təmin edib. Klassik siyasi iqtisadın banisi U.Petti təsadüfən deməmişdir ki, "əmək sərvətin atası, torpaq isə onun anasıdır". Torpaqla bağlı yaranan iqtisadi münasibətlər məcmu halında aqrar münasibətlər adlanır. Kənd təsərrüfatı sahəsi hər bir ölkə üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların hər biri ölkənin xalqı üçün həyatı əhəmiyyətə malikdir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı bir çox əsas ərzaq məhsulları üzrə hətta 2-3 dəfə aşağı düşmüşdü. Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra bu istiqamətlərdə ciddi addımlar atılmış və tədricən aqrar sahə dirçəlməyə başlamışdır. Müstəqil dövlətin lideri olaraq onun həyata keçirdiyi kənd təsərrüfatının strateji inkişaf konsepsiyası ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə də böyük töhfə vermişdir. 1994-cü ildə kənd təsərrüfatı problemlərinin həllinə həsr olunmuş müşavirədə Prezident Heydər Əliyev yaranmış vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələri belə ifadə etmişdir: "Bildiyiniz kimi, respublikamız ağır iqtisadi-sosial böhran içərisindədir. Bu böhran təəssüf ki, ilbəlil dərinləşir, ölkənin həyatına mənfi təsiri güclənir, ümumiyyətlə, respublikanın bu günü və gələcəyi üçün çox böyük çətinliklər yaradır. Ancaq xalqımız bilməlidir ki, Azərbaycanın daxili imkanları çox böyükdür, böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün yollar var. Biz bu imkanların hamısını işə salmalı, onlardan səmərəli istifadə etməli və respublikamızı bu ağır vəziyyətdən çıxartmalıyıq".

1993-cü il yenidən hakimiyyəyə qayıdan Ulu öndər Heydər Əliyev iqtisadiyyat, elm və təhsilin yüksəlişi üçün düşünülmüş siyasət yeritdi. Heydər Əliyevin respublikada rəhbərlikdə olduğu illərdə Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzində ən ümdə vəzifələrdən biri kənd təsərrüfatının inkişafına qayğının artırılması olmuşdur.

Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan "Aqrar islahatın əsasları haqqında" və "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" qanun layihələri 1995-ci ildə, "Torpaq islahatı haqqında" qanun layihəsi isə 1996-cı ildə qəbul edildi. Bununla da 1996-cı ildən başlayaraq ölkədə MDB məkanında analoqu olmayan aqrar islahatları

başlandı.

Uğurla həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində sovxoz və kolxozların torpaqları və əmlakı kənd əhalisinə verildi. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyev çox yaxşı bildirdi ki, yalnız torpaqları və əmlakı xüsusi mülkiyyətə verməklə kənd təsərrüfatında lazımi nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Odur ki, ulu öndər Heydər Əliyev 22 mart 1999-cu il tarixdə "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" fərman imzaladı. Fərmana uyğun olaraq Nazirlər Kabineti kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının dövlət büdcəsi hesabına güzəştli pərakəndə satış qiyməti ilə neft məhsullarının (benzin, dizel yanacağı və motor yağları) satılması barədə qərar qəbul etdi. Milli Məclis isə həmin fərmana əsasən təqdim edilmiş layihəni müzakirə edərək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilməsi barədə qanun qəbul etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin tapşırığı və təşəbbüsü ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının göstərilən bu güzəştlər digər MDB ölkələrində nəinki həmin dövrlərdə, heç hazırda da tətbiq edilmir.

Heydər Əliyev respublikada ictimai bölmədə heyvandarlığın tənəzzülə uğramasının, sahənin zərərli işləməsinin, heyvandarlıq məhsullarına süni surətdə aşağı qiymət qoyulmasının, satılmış məhsulun dəyərinin vaxtında alınma bilməməsinin, istehsal, emal və istehlak arasında iqtisadi mütənəsbiliyin pozulmasına səbəb olduğunu nəzərə alaraq heyvandarlığın özəlləşdirilməsini sürətləndirdi.

Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan heyvandarlığın özəlləşdirilməsi artıq öz bəhrəsini vermiş, başqa respublikalardan idxal olunan heyvandarlıq məhsullarına olan asılılıq aradan qaldırılmış və əhalinin ət və süd məhsullarına tələbatı respublikadaxili istehsalla tam təmin olunur.

1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında" Fərmanda göstərilirdi ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mərkəzi yer tutur. Proqramın böyük bir bölməsi aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımı adlanırdı. Birinci proqramın {1995-1999-cu illərdə) həyata keçirilməsi sayəsində makroiqtisadi sabitliyə, keyfiyyətli struktur dəyişikliklərinə, iqtisadiyyatın yüksəlişinə, əhalinin həyat səviyyəsinin xeyli yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur.

Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən və Prezident tərəfindən imzalanan "Torpaqların münbitliyi haqqında", "Taxıl haqqında", "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" qanunlarda və onların icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlarda aqrar sahənin dövlət himayəsinə dair konkret müddəalar öz əksini tapmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi - ərzaq çatışmazlığı təhlükəsi ilə bağlıdır. Hələ 200 il bundan əvvəl ingilis iqtisadçısı Tomas Robert Maltus (1766 - 1834) 1798 - ci ildə "əhali qanunu haqqında təcrübə" adlı əsər yazaraq, anonim ad ilə nəşr etdirmişdir. O göstərirdi ki, hər 25 ildən bir əhalinin sayı 2 dəfə (həndəsi silsilə üzrə) artdığı halda əhali üçün yaşayış vasitələri ədədi silsilədə olduğundan tez arta bilməz. Beləliklə o, ərzaq məhsullarının çatışmazlığını təbii hal hesab edirdi. Maltus əhali artımı ilə ərzaq çatışmazlığı ilə bağlı olaraq xəstəlikləri, müəyyən nöqsanları, müharibələri qanunauyğun hesab edirdi. Maltusun fikirləri özünü tam doğrultmasa da, hər halda təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatının quruluşunda dəyişiklik aparılması, islahatlar keçirilməsi, bəzi ölkələrdə əhali artımı barədə yeni siyasət yeridilməsi və bu kimi problemlərə olan məsuliyyəti artırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə "ərzaq təhlükəsizliyi" bir termin kimi 1974-cü ildə Romada taxılın qiymətinin kəskin artması ilə Ümumdünya konfransında qəbul edilmişdir.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi onun iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir. Milli təhlükəsizlik ölkə iqtisadiyyatının, habelə, insanların yaşayış şəraitinin

təmin edilməsinə aid edilir. H.Kissincərə görə milli təhlükəsizlik millətin həyati ehtyaclarını ödəməkdən ibarətdir.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi əhəlinin gəlir səviyyəsindən, istehsalçıların ərzaq məhsullarını istehsal etmək imkanlarından və şəraitindən asılıdır. İqtisadi səmərəlilik, sosial rifah və ekoloji təhlükəsizlik qida sənayesinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə istehlakçı üçün ərzağın əlyətərliyi – istehlak bazarında ərzağın fiziki mövcudluğu və istehlakçının öz tələbatını ödəməsi üçün həmin ərzağı almaq, əldə etmək imkanı başa düşülür. Yəni, ərzaq təhlükəsizliyi ərzağın istehlak bazarındakı miqdarı və istehlakçının alıcılıq qabiliyyətinin vəhdəti ilə səciyyələnir.

Ərzaq keyfiyyəti ərzağın istehlakçı üçün dəyərliliyi ilə xarakterizə olunur. Ərzaq keyfiyyəti ərzaq xammalının növü, istehsal texnologiyası, dad, rəng, struktur quruluşu və s. kimi müsbət, habelə xarab olma, torpaqla çirklənmə, rəngin, iyin, dadın dəyişməsi və s. kimi mənfi atributları özündə əks etdirir. Qida təhlükəsizliyi dedikdə hər hansı bir qida məhsulunun insan sağlamlığı üçün zərərli olan bioloji, kimyəvi və fiziki təhlükəli faktorlardan azad olması nəzərdə tutulur. Qida təhlükəsizliyi hər hansı bir qidanın insan, heyvan və ətraf mühit sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olmaq ehtimalından azad olmasıdır. Qida təhlükəsizliyi – sağlamlıq üçün fəsadlar yarada biləcək təhlükəli faktorların qidanın tərkibində qalmaq, sonradan yaranmaq və ya sonradan qidanın tərkibinə daxil olmaq ehtimalının istisnası deməkdir.

XX əsrin ikinci yarısında milli təhlükəsizlik siyasətinin istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik ön plana çəkilir. Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi dayaqlarının möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhəlinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının rəasional qida normalarına uyğun ödənilməsi Azərbaycan hökumətinin daim diqqət mərkəzindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi bir sıra sosial-iqtisadi amillərdən asılıdır.(8. Səh 17) Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əhəlinin həyat səviyyəsi; - ərzaq istehlakı zənbilində məhsul komponentlərinin balansı və ya üs tünlüyü;
- əhəlinin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən aşağı keyfiyyətdə qida məhsullarına nəzarət edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının qeyri-sabitliyi və müəyyən dövrlərdə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini azaldacaq təbii fəlakətlər ehtimalı;
- yerli ərzaqların rəqabət qabiliyyəti;
- ölkənin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində onların idxalından asılılığının artması.

Ərzaq təhlükəsizliyinin rolu insanın varlığının baza göstəricisidir, çünki ərzağın yoxluğu aclıq və ölümün əsasını qoyur. Hər bir müstəqil ölkə öz əhalisini qorumaq, yaşatmaq məqsədilə, onun ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etməyə səy göstərir. Zəlzələ, aşınma, su daşqını, quraqlıq, müharibə və digər fəlakətlər zamanı ölkə əhalisi aclığa məruz qalmasın deyə dövlət çalışır ki, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyi öncə görə bilsin və özünün ərzaq tədarükünü hazırlasın. Deməli, müstəqil ölkə hər şeydən əvvəl çalışmalıdır ki, mümkün qədər daxili istehsal hesabına ərzaq problemini həll etsin. Məhz buna görədir ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev ölkənin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 2 mart 2001-ci ildə ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə dair proqram təsdiq edilməsi barədə sərəncam imzalamışdır. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşdirilməsini, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını və əhəlinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə prezident qərara almışdır:

1. "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı" təsdiq edilsin;
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Dövlət Aqrar İslahat Komissiyası, aidiyyəti nazirlik, komitə və təşkilatlar bu sərəncamdan irəli gələn

məsələləri həll etsinlər. Böyük siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olan həmin proqramdan İrəli gələn vəzifələr bu sahədə tədqiqat işini gücləndirməyi tələb edir. Ərzaq və ekoloji problemlər müxtəlif elm sahələrinin köməyi ilə həll oluna bilər. İqtisadiyyat, kimya, biologiya, fizika, iqtisadi riyaziyyat, texnika, coğrafiya, seleksiya və digər bu kimi elmlər ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə dair proqramın vaxtında və layiqincə yerinə yetirilməsində öz töhvəsini verməlidir. Bu proqramın çox böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətli istiqamətləri vardır:

1. Proqramının siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə öz tələbatını öz gücü ilə, öz daxili imkanları hesabına ödəməklə daha çox öz müstəqilliyini təmin edir, heç bir xarici dövlətdən ərzaq asılılığı olmadan yaşaya bilər, daha qüdrətli dövlətə çevrilir.

2. Proqramın iqtisadi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə özünün daxili ehtiyatlarını, ərzaq potensialını səmərəli istifadə etməklə tələbatına uyğun miqdarda, ucuz və keyfiyyətli qida məhsulları istehsal edir. Ərzaq məhsullarını uzaq regionlardan gətirmir və böyük nəqliyyat xərcləri sərf etmir. Məhsulu anbarlarda uzun müddət yığıb saxlamağa ehtiyac olmur.

3. Sosial əhəmiyyəti ondadır ki, əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi həm ölkədə ərzaq əmin-amanlığı yaradır, həm də əhalinin əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir. Ölkə istehlakçıları istədiyi vaxt ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarını bazardan ala bilər.

Ərzaq təhlükəsizliyi insan ləyaqətinin başlıca amili olmaqla, əsas insan hüquqlarından biridir. Ona görə də bu hüququn təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Hökumətinin mühüm vəzifələrindən sayılır.

Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün ərzaqla kifayət qədər təmin edilməsi deməkdir. Bu problemin həlli ilk növbədə yoxsulluğun azaldılması, ərzaq təminatının və ərzaq məhsullarından istifadənin səmərəsinin artırılması ilə bağlıdır.

«Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı» Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində öhdəlik və məqsədlərini əhatə edir. Bu proqramın dövlətin maliyyə öhdəlikləri və büdcə imkanları çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Ərzaq təhlükəsizliyi proqramının məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılması;

Bu bir həqiqətdir ki, ərzaq məhsulları kənar yerlərdən gətirildikdə və ya ərzaq qıtlığı hiss edildikdə, istehlakçılar öz illik tələbatı qədər ərzağı tədarük edib evində saxlaya bilər. Keçmişdən bəllidir ki, respublikamızda əhali kartofa, soğana və digər qida məhsullarına illik tələbatını payızda, qışın əvvəlində tədarük edirdi. Belə güman edilirdi ki, qış gələr həmin məhsulların qıtlığı olar, ərzaq bahalaşar, ailədə çətinliklər yaranar. Beləliklə, milyonlarla ailədə tonlarla kartof, soğan və digər ərzaq çürüyür və korlanırdı. Amma bazar iqtisadiyyatı şəraitində ilin bütün fəsillərində istehlakçıların ərzaq tələbatı ödənilməyindən belə itkilərə yol verilmir. İstehlakçılar ilin bütün fəsillərində istədiyi zaman özünün yüksək keyfiyyətli məhsullara tələbatını bilavasitə bazara müraciət etməklə ödəyə bilərlər.

Respublikamızda aşağıdakı ehtiyat mənbələrindən bəhrələnərək ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin proqnozları işlənilib hazırlanır:

1. Yanacaq-energetika ehtiyatları;
2. Tranzit-nəqliyyat imkanları;
3. Regionların təbli-iqtisadi potensialı;
4. Torpaq islahatı və xüsusi təsərrüfat formalarının inkişafı

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsasını taxılçılıq təşkil edir. Dənli və dənli-paxlalı bitkilər dünyada ən çox yayılmış qiymətli qida bitkisidir. Yer kürəsində əhalinin 60 faizi buğda ilə qidalanır. Bu bitkinin geniş yayılmasına səbəb tərkibində insan orqanizminin normal inkişafı üçün lazım olan çoxlu zülalların və bir sıra faydalı maddələrin olmasıdır. Ölkə əhalisinin çörək və çörək məmulatlarına olan tələbatının daxili imkanlar hesabına ödənilməsi aqrar sahənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri olduğunu bilən Heydər Əliyev 16 iyun 2000-ci ildə "Taxıl haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununu imzaladı. Taxıl istehsalının və emalının inkişafı - ölkə iqtisadiyyatının yüksəldilməsində, onun hərbi qüdrətinin möhkəmləndirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Taxıl istehsalı dedikdə hər cür dənli və dənli - paxlalı bitkilər nəzərdə tutulur. "Taxıl haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasında taxıl istehsalının, tədarükünün və bazarının təşkilinin, taxılın və və taxıl emalı məhsullarının keyfiyyətinin idarə edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və səmərəli istifadə edilməsinə dövlət özü nəzarət edir.

Taxıl haqqında qanunvericiliyin məqsədi ölkədə taxılçılıqı və taxıl məhsullarının emalını inkişaf etdirməklə ölkə istehlakçılarının xarici taxıl bazarından asılılığını azaltmaqdan, sahənin inkişafında yerli istehsalçılara əlverişli hüquqi, iqtisadi və təşkilati mühitin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Taxıl haqqında qanunvericiliyin vəzifələri taxılçılıqın təşkilinin, taxıl bazarının tənzimlənməsinin və taxıl məhsullarının minimum keyfiyyətinin təmin edilməsinin ümumi qaydalarını müəyyən etməkdir (qanun 3.2).

Qanun tələb edir ki, taxılçılıq fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən taxıl məhsullarının minimum keyfiyyətinə dair müəyyən olunmuş qida təhlükəsizliyi sahəsində texniki normativ hüquqi aktların tələblərinə riayət edilməsi yoxlanılsın.

İqtisadi təhlil göstərir ki, respublikamızın mövcud torpaq fondundan tam və səmərəli istifadə edilərsə, ilkin mərhələdə 10 milyon, perspektivdə isə 10-16 milyon əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək mümkündür. Belə olarsa, yeni ərzaq tələbatı respublikanın daxili istehsalı hesabına ödənilərsə, ekoloji təhlükə də qat-qat azalar.

Hər bölgənin öz istehsalı hesabına əhalini təzə və yüksək keyfiyyətli məhsullarla gündəlik olaraq təmin etməyə şəraiti vardır. Ərzaq təminatı həm də ucuz başa gəlir. Çünki yerli istehsal hesabına əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi qeyd edildiyi kimi nəqliyyat xərclərini qat-qat azaldar, məhsulun uzaq regionlardan daşınıb bölgə anbarlarında saxlanması lüzumunu aradan qaldırır.

İdxalın daxili istehsalla əvəz edilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsinin, onun modernləşdirilməsinin əsas strategiyasından biridir. Bu istiqamətdə həllini gözləyən vacib məsələlərdən biri idxalın daxili istehsalla maksimum əvəzlənməsidir. İdxalın əvəz olunması dedikdə biz ilk növbədə ölkə daxilində müəyyən əmtəələrin, xüsusilə də ərzaq məhsullarının istehsalının təşkili ilə əlaqədar onun ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılmasını və yaxud dayandırılmasını nəzərdə tuturuq. Bu halda ərzaq məhsullarının əsas istehsalçısı olan kənd təsərrüfatının himayə edilməsi aqrar siyasətin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilir. Məlum olduğu kimi hal-hazırda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının qlabollaşması şəraitində fəaliyyət göstərir və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinə daxili mühit amilləri ilə yanaşı, xarici mühit amilləridə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (Tik iqt. Və menec. Jurnalı səh.210. №4. 2021). Ona görə də bütün ölkələrdə aqrar sektor dövlətin bu və ya digər dərəcədə müdaxiləsinə məruz qalır. Bütün ölkələrdə aqrar sektora həm məhdudlaşdırıcı, həm tənzimləyici, həm də yardımedici müdaxilələr edilir. Lakin dövlətin aqrar sahəyə tətbiq etdiyi müdaxilə formalarından ən çox yayılanı yardımedici müdaxilə (subsidiyalar) formasıdır. Hər bir ölkədə dövlət kənd təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri olan məhdudlaşdırıcı müdaxilə formalarından da istifadə edilir. Strateji əhəmiyyət daşıyan məhsulların ixracına

məhdudiyyətlərin qoyulması və ya hər hansı kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına məhdudiyyətlərin qoyulması da məhdudlaşdırıcı xarakterli müdaxiləyə aid edilə bilər. Mahiyyətindən və istiqamətindən asılı olmadan “kəhrəba səbət”, “yaşıl səbət” və “mavi səbət” yardımları dövlətin aqrar sektora müdaxiləsidir.

Son dövrlərdə - doxa sazişindən sonra aqrar sahibkarlığın dəstəklənməsi tədbirləri belə birbaşa ödənişlər də daxil olmaqla, 3 qrupda təsnifləşdirilir və əsas məqsəd də istehsala «təhrif» təsir göstərən tədbirlərin – o cümlədən, qiymətə birbaşa müdaxiləni nəzərdə tutan tədbirlərin həcmi müəyyənləşdirmək, daha doğrusu azaltmaqdır. Beləliklə, tədbirlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: «Mavi səbət» tədbirləri – istehsalın məhdudlaşdırılması proqramları üzrə birbaşa ödənişlər və s.; «Kəhrəba səbət» tədbirləri – daxili dəstək tədbirləri: borcların silinməsi, bazarın tənzimlənməsi /qiymətlərə birbaşa müdaxilə, məhsulun sığortası, istehsala dotasiyalar və s. «təhrifedici» tədbirləri; «Yaşıl səbət» tədbirləri - istehsala az «təhrifedici» təsir göstərən tədbirlər: ekoloji proqramlar, infrastruktur proqramlar və s.

İqtisadi nöqteyi nəzərdən kəndli təsərrüfatlarının uğuru daha çox fərdi sahibkar istedadı və davamlı dövlət dəstəyi ilə əlaqəlidir. Dövlət öz ərzaq fondunu təmin etmək məqsədilə sifarişlər tətbiq edir və çox zaman satınalma qiyməti ilə satılmayan məhsulları özü alaraq ərzaq fondunun formalaşmasına istifadə edir. Bunun üçün dövlət satınalmaları reallaşdırır. Dövlət satınalmaları üçün vəsait dövlət büdcəsindən ayrılır.

Respublikamızın torpaqlarının 20%-i erməni silahı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdi. Bildiyimiz kimi 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən Respublikamızda bu torpaqların işğaldan azad edilməsi məqsədi ilə Böyük Vətən müharibəsi başladı. Müharibə 44 gün davam etdi və torpaqlarımız yorulmadan çalışan Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin və Rəşadətli Ordumuzun sayəsində azad edildi. İnsanı yaşadan, onu çörəklə təmin edən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrini hər b meydanına çevirmək, ondan poliqon kimi istifadə etmək cinayətdir. Konflikt aradan qaldırılmışdır həmin torpaqlar xeyli miqdarda ərzaq məhsulları istehsal etməyə və əhəlinin tələbatını ödəməyə imkan verəcəkdir.

Hər il 16 oktyabr bütün dünyada “Ümumdünya Ərzaq Günü” kimi qeyd edilir. “Ümumdünya Ərzaq Günü” 1979 - cu ildə BMT - nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) konfransında elan edilmişdir. Günün elan edilməsində əsas məqsəd əhəlinin dünya ərzaq problemləri barədə məlumatlandırılması, aclıq və yoxsulluqla mübarizədə həmrəyliyin gücləndirilməsidir.

Nəticə və təkliflər

Deyilənləri yekunlaşdırsaq, görüldüyü kimi kənd təsərrüfatı istehsalı olduqca mürəkkəb sistemə malikdir.

Dənli bitkilərin yetişdirilməsi mövsümü amillərdən kifayət qədər asılıdır və buda belə təbii amilin olduğu təqdirdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı proseslərin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, respublikamızda ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün çox böyük imkanlar vardır və həmin ehtiyatları hərəkətə gətirmək üçün tədbirlər görülməlidir:

1. Fikrimizcə respublikamızda fəaliyyətdə olan bütün təsərrüfat formalarından tam və səmərəli istifadə edilməlidir, məhsullar əkin sahələrinin artırılması hesabına deyil, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və istifadə edilən əkin sahələrinin intensiv becərilməsi yolu ilə əldə edilməlidir;

2. Kollektiv aqrar təsərrüfatların yaradılmasına ehtiyac vardır;

3. Torpaqların əkin dövriyyəsinə çıxarılaraq sənaye məqsədlərinə cəlb edilməsi azaldılmalıdır;

4. Ətraf mühitin çirklənməsi problemi aradan qaldırılmalıdır, çünki ətraf mühitə

atılmış qaz və digər maddələr iqlimin istiləşməsinə səbəb olur, buzlaqların əriməsi dünya okeanının 6-7 metr qalxmasına yüzlərlə şəhər və kəndlərin su altında qalmasına səbəb olur.

5. Ölkənin ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ASK müəssisələrinin istehsal və emal fəaliyyətini ciddi surətdə artırmaq lazımdır.

6. Əmək qabiliyyətli əhalinin fəallığının artırılmalı, tam məşğulluğun təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Taxıl haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, 16 iyun 2000-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, 2 mart 2001
3. Əbülfəz Qasimov, "Aqrar sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" dərslik, Bakı-2005
4. Abbasov İsmət Dursun oğlu "Ərzaq Təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri", Bakı 2011
5. Ə.C.Verdiyev, İ.Ş Qarayev "Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri", Bakı-2000
6. Vəliyev T.S., Babayev Ə.P. və Meybullayev M.X. "İqtisadi nəzəriyyə", Bakı 1999
7. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment jurnalı
8. Elnur Qara oğlu Allahverdiyev "Əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxal əvəzləyicisi istehsalın rolunun artırılması istiqamətləri", Avtoreferat, 2018
9. Google Azərbaycan

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALÇILARININ MALİYYƏYƏ ÇIXIŞININ
ASANLAŞDIRILMASINDA İNVESTİSIYA AMİLLƏRİ: XARİCİ TƏCRÜBƏ

ИНВЕСТИЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ В ОБЛЕГЧЕНИИ ДОСТУПА К ФИНАНСИРОВАНИЮ
ДЛЯ СЕЛЬХОЗПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

INVESTMENT FACTORS IN FACILITATION OF ACCESS TO FINANCE FOR
AGRICULTURAL PRODUCERS: FOREIGN EXPERIENCE

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin di ssertantı
Ülkər Şahin qızı Məmmədova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Bakı şəhəri
ulker555@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılmasında investisiya amillərindən səmərəli istifadə üzrə qabaqcıl xarici təcrübənin təhlili zəruriliyi əsaslandırılır. Müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrin kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin asılı olduğu amillər müəyyən edilmişdir. Aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin artırılması üzrə ABŞ, Kanada, Almaniya, Fransa, Cənubi Koreya təcrübəsi təhlil edilmişdir. İntestisiya fəallığının təşviq edilməsi üzrə xarici təcrübəyə xüsusi yer verilmişdir.

Açar sözlər: xarici təcrübə, investisiya, maliyyəyə çıxış, kənd təsərrüfatı, aqrar sahə.

Qloballaşan dünyada ayrı-ayrı ölkələrin inkişafının siyasi, iqtisadi, sosial, institusional baxımdan səviyyəsində müşahidə edilən fərqlər onların investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlmiş təcrübəsinin öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur. Məsələ ondadır ki, məhz həmin fərqlər ölkələrarası investisiya axınlarının xarakteristikalarını müəyyən edir. Müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrin kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyi, ilk növbədə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- istehsal və resurs potensialı;
- təbii-iqlim şəraiti;
- institusional təminat;
- normativ-hüquqi bazanın vəziyyəti;
- investisiya risklərinin səviyyəsi;
- idarəetmə, infrastruktur, fiskal və innovasiya potensialını reallaşdıran strukturların fəaliyyətini şərtləndirən amillər.

Eyni zamanda, unutmamaq olmas ki, aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin artması sayəsində cəlb olunan investisiyalar istehsal və sosial infrastrukturu inkişaf etdirməklə kənd təsərrüfatının inkişafının perspektiv strukturunun formalaşmasına xidmət edir. Sahənin investisiya cəlbediciliyinin dinamikası istehsalçıların maliyyə resurslarına çıxışının vəziyyətinə həlledici dərəcədə təsir edir. Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin artması burada istehsalçıların maliyyəyə çıxışı imkanlarını genişləndirən mühüm amil rolunda çıxış edir. Müvafiq mənbələrdə bu fikir, bu və ya digər formada öz əksini tapır. "İntestisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi kənd təsərrüfatına investisiya axınının əsas istiqamətlərindən biridir". [1, Семин А.Н., 2013].

Özəl kapitalın kənd təsərrüfatının inkişafına lazımi marağının təmin edilməsi, xarici təcrübədən Beynəlxalq təcrübədə istehsal sahələrinin investisiya cəlbediciliyini yüksəltmək baxımından sahibkarlıq subyektləri və strukturlarının investisiya fəallığının təşviq edilməsi mühüm istiqamət hesab edilir. Bu məqsədlə ABŞ-da müxtəlif alətlərdən və vasitələrdən istifadə sayəsində infrastrukturun, o cümlədən aqrar fəaliyyətin texniki və texnoloji bazisi rolunu oynayan infrastruktur elementlərinin inkişafı dəstəklənir. Bu

baxımdan, müvafiq mənbələrdə ABŞ-da investisiya fəallığına təsir üçün istifadə edilən alətlər və vasitələr kimi aşağıdakılar qeyd olunur: “ştatların hakimiyyət orqanlarının vəsaitləri hesabına istehsal, sosial və texniki infrastrukturun inkişafı; xüsusi təchiz olunmuş sənaye parklarının, texnopolislərin, elm - texnoloji parkların yaradılması və s.” [2, Седаш Т.Н., 2013]

Kənd təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinin investisiya cəlb ediciliyinin artırılması üzrə ABŞ təcrübəsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üsullarının sistem əmələ gətirməsi baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir. Belə ki, aşağıdakı mənbədə qeyd olunduğu kimi “ştatların hökumətlərinin əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün istifadə etdiyi üsullar çoxluğunu aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- birbaşa maliyyə stimulları (ştatların hökumətlərinin təqdim etdikləri qrantlar, borclar və kreditlər);

- fiskal tədbirlər (sahibkarlıq fəaliyyətinə müxtəlif vergilərin tətbiqi);

- vergi güzəştləri və xüsusi üsullar” [3, https://studopedia. su/9_57959].

Dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının, xüsusilə infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasında ilk dəfə fəal istifadə olunduğu Böyük Britaniya təcrübəsi [4, European Commission, 2003] ABŞ-da aqrar sahə də daxil olmaqla bir sıra sahələrin rəqabət qabiliyyəti və investisiya cəlb ediciliyinin artırılması məqsədilə tətbiq edilir. Bu zaman aşağıdakı istiqamətlərdə əhəmiyyətli səmərə əldə edilir. “Bir tərəfdən real və maliyyə sektorlarına, digər tərəfdən elmi-tədqiqat institutlarına biznes təşkilatlarının inteqrasiyası yolu ilə yeni iqtisadiyyatın struktur elementlərinin yaradılması; dövlət və özəl investorların maliyyə mənbələrinin birləşdirilməsi və ərazilərin innovativ komponentlərinin inkişafına istiqamətləndirilməsi” [2, Седаш Т.Н., 2013].

Kanadada investisiya mühiti, dövlət tərəfindən fəal surətdə tənzimlənir və aqrar sahənin investisiya cəlb ediciliyinin yüksəldilməsi üçün kompleks tədbirlər görülür. Həmin tədbirlər qismində innovasiyaların investisiyalaşdırılmasına vergi güzəştləri sisteminin təkmilləşdirilməsi mühüm yer tutur. “İnvestisiya baxımından ən cəlb edici ölkələrdən biri hesab olunan Kanadada (2016-cı il üçün Foreign Direct Investment Confidence Indexdə üçüncü yer) kənd təsərrüfatına dəstək təcrübəsi böyük maraq doğurur. Dövlətin investisiya siyasətinin mühüm istiqamətlərinə - vergi güzəştləri və 20 ilə 35 faiz ətrafında kredit güzəştləri, eksperimental və elmi tədqiqatlar aparan şirkətlər üçün xərclərin birbaşa və ya tam silinməsi aiddir” [5, Закирова Ə.Р., 2016].

Qərbi Avropa ölkələri kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün, son onilliklərdə, əsasən innovasiyalı yanaşmalara üstünlük verirlər. Almaniyada və Fransada aqrar sahənin dəstəklənməsində investisiya cəlb ediciliyinin artırılması, artıq bir neçə onilliklərdə ki, prioritet istiqamət hesab edilir. Həmin prioritetin reallaşdırılması üçün, o cümlədən Almaniya “yeni torpaqlarda 5 ildən yuxarı olmayan kənd təsərrüfatı texnikalarının satın-alınması üçün kənd təsərrüfatı istehsalına əlavə investisiyalar təşviq olunur. Əlverişsiz iqlim şəraiti olan ərazilərdə dövlət kreditin 5% - ni, ənənəvi ərazilərdə isə 3% -i geri qaytarmağı öhdəsinə götürür. Yeni istehsalın təşkili və ya köhnənin innovativ əsasda modernləşdirilməsi üçün böyük investisiya layihələrinə daha çox diqqət yetirilir. Kənd təsərrüfatı sektoruna özəl investisiyaların yönəldilməsi stimullaşdırılır” [6, Стадник А.Т., 2014].

Sahəyə dövlət dəstəyinin əhəmiyyətini azaltmadan demək olar ki, qabaqcıl xarici təcrübə kənd təsərrüfatında investisiya fəallığının səviyyəsinin özəl bölmənin münasibəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, aşağıdakı fikri, müəyyən qeyd-şərtlərlə qəbul etmək olar. “Dünya təcrübəsi göstərir ki, özəl investisiyaların cəlb edilməsi dövlət dəstəyi və borc götürülmüş vəsaitlərdən daha səmərəlidir, lakin mövcud şəraitdə investorlar kənd təsərrüfatının inkişafına, bir o qədər də vəsait qoymaq istəmirlər. Bu meyil yüksək risk və investisiya gəlirliliyinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Özəl investisiyaların cəlb edilməsi üçün təsirli mexanizmin olmaması ilə də vəziyyət çətinləşir” [6, Стадник А.Т., 2014].

Göründüyü kimi heç də həmişə asan həll edilən məsələ deyildir. Problemin həlli, əksər hallarda, artıq qeyd edildiyi kimi qətiyyət, yaradıcı münasibət, innovasiyalı yanaşma tələb edir. Bu məsələdə, dünyanın aqrar sahədə ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq, yaxın perspektivdə rəqəmsal platformaların əhəmiyyətli rol oynayacağını gözləmək olar. Bu gözləntilərin reallığını təsdiqləyən təcrübələr də vardır. Bu baxımdan Cənubi Koreya təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Cənubi Koreya təcrübəsində aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyi rəqəmsal inkişaf amili ilə əlaqələndirilir. Bu ölkəyə dair rəsmi mənbələrdə qeyd edildiyi kimi “pul vəsaitləri kənd təsərrüfatında işlərin bir hissəsinin insan müdaxiləsi olmadan avtomatik olaraq həyata keçiriləcəyi “ağıllı” ferma layihələrinin maliyyələşdirilməsinə getməlidir. Məsələn, konsepsiya pilotsuz traktorların və robot sağım sistemlərinin istifadəsini özündə ehtiva edir” [7, <https://tass.ru/ekonomika/6838108>].

Aqrar sahənin, habelə aqrar-ərzaq sektorunun investisiya cəlbediciliyi institusional strukturun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Xarici təcrübədən göründüyü kimi bu məqsədlə elmi cəhətdən hərtərəfli əsaslandırılmış institusional islahatların həyata keçirilməsi zəruridir. “Avropa təcrübəsi və Rusiyada aparılan bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, sənayenin (kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla) investisiya cəlbediciliyini institusional islahatlar olmadan artırmaq mümkün deyildir. Lakin burada institusionallaşdırılmanın aşağıdakı yeni keyfiyyətini nəzərə almaq lazımdır: iqtisadiyyatın və sosial sektorun ekolojiləşdirilməsi, həmçinin biznesin (sahibkarlıq və korporativ strukturların) sosial məsuliyyətinin artması; sahibkarlıq modellərinin (biznes modellərinin) qurulmasında və sahibkarlıq səlahiyyətlərinin yenilənməsində yüksək texnologiyaların tətbiqi” [8, Цветков В. А., 2018].

Müasir kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin artırılması üzrə xarici təcrübədə əldə edilən bütün nailiyyətlərin şərh edilməsi, əlbəttə çətinidir. Həmin nailiyyətlər aşağıdakı meyillər arasında səmərəli maneərlərin nəticəsi kimi meydana çıxır: fəaliyyət inteqrasiyası və şaxələndirmə; vəsaitlərin birgə istifadəsi, birgə maliyyələşdirmə və klaster təşəbbüslərinin dəstəklənməsi; vençur investisiyalarının təşviqi; outsorsinqin fəal istifadəsi və bir sıra digər meyillər.

Kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin artırılması üzrə xarici təcrübədə əldə edilən bütün nailiyyətlərin istehsalçıların maliyyəyə çıxış imkanlarını genişləndirmək baxımından qiymətləndirilməsi məsələləri, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bir çox ölkələrdə hazırda intensiv surətdə araşdırılır.

Aqrar sahədə fəaliyyətin məkan və zaman birgəliyini, istehsal resurslarının əsas parametrlər üzrə yaxşılaşdırılmasını, müştərəkləşmə loqistika fəaliyyətini və s. nəzərdə tutan klaster təşəbbüslərinə investisiyalar istehsalçıların maliyyəyə çıxışı mühitini, əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. İnkişaf etmiş ölkələrdə son onilliklərdə kənd təsərrüfatının ərazi təşkilinin forması kimi klasterial inkişaf sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi istiqaməti kimi daha çox diqqət cəlb edir. Belə bir fikirlə razılaşmamaq çətinidir ki, “xarici ölkələrdə klaster modellərinin inkişafının vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yaradılan klasterlər çərçivəsində nəinki böyük müəssisələrə (əlbəttə ki, onlar inkişafın lokomotividir), həm də köməkçi və xidmət sahələrinə aid orta və kiçik müəssisələrə dəstək verilir. Sonuncular həm hakimiyyət orqanlarından imtiyazlar alır, həm də məhsul və xidmətləri üçün sabit bir bazar əldə edir” [2, Седаш Т.Н., 2013]. Doğrudan da, aqrar sahədə inkişafın klaster modeli, qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi miqyas effektini reallaşdırmaqla yanaşı, inteqrasiya və şaxələndirmə prosesləri arasında da səmərəli kompromis variant tapılmasına da imkan verir.

2. Ədəbiyyat

1. Семин А.Н., Кибиров А.Я. Базисные направления и инструменты повышения инвестиционной привлекательности аграрного сектора экономики // Экономика региона. 2013. № 3. с. 233-237

3. Седаш Т.Н., Бирюков А.В. Использование зарубежного опыта для повышения конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности российских регионов// Финансы и кредит, 2013, 38 (566), с.59-65
4. Опыт повышения инвестиционной привлекательности и возможности его применения в РФ// https://studopedia. su/9_57959
5. Guidelines for Successful Public-Private Partnerships. European Commission, March, 2003
6. Закирова Э.Р. «Зарубежный и отечественный опыт стимулирования инвестиционной привлекательности аграрного сектора экономики//Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление. 2016. № 2 (25), с.10-16
7. Стадник А.Т., Матвеев Д.М. Меняйкин Д.В Зарубежный опыт государственной поддержки сельского хозяйства// Вестник Красноярского гос. аграрного унив-та, 2014, №10, с.7-12// <https://cyberleninka.ru/ article/n>
8. Южная Корея намерена увеличить инвестиции в создание "умных" сельскохозяйственных ферм//<https://tass.ru/ekonomika/6838108>
9. 8. Цветков В. А., Шутьков А.А., Дудин М. Н., Лясников Н. Повышение инвестиционной привлекательности отрасли сельского хозяйства в России //Финансы: Теория и Практика. 2018, Т.22,№3, с.6-21

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ DÖVLƏTİN İQTİSADI VƏ SOSIAL SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏNDİR.

Kənd Təsərrüfatı elmləri namizədi,
dosent Arif Musa oğlu Əzimov.

ADİU (UNEC) Zaqatala filialı
arifezimov07@gmail.com

Dosent Həqiqət Kərim qızı Qədimova
ADİU (UNEC) Zaqatala filialı.
qedimova.h@gmail.com

X Ü L A S Ə

Müstəqil Azərbaycanın əhalisinin tələbatını, xüsusilə də ərzaq mallarına olan təhlükəsizlik hazırkı dövrdə məqsədyönlü siyasətdir.

Çünki ərzaq təhlükəsizliyi müasir zamanda dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti kimi, əhalinin tələbatı və istehlakının idarə edilməsi formasında müasir şəraitdə prioritetdir.

Bu problemin həlli həm ixrac, həm də idxalın nisbətərini əks etdirir. Müasir tələbat sistemi sosial idarəetmənin əsas meyarıdır. Tələbatın ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti olmaqla, onun formaları və istehlakının formalaşmasının əsas mənbəyidir.

Açar sözlər: Ərzaq təminatı, dövlət qayğısı, dövlət proqramları, sağlam və məhsuldar həyat, ölkə əhalisi təminatı

Keywords: Food security, public care, government programs, healthy and productive life, provision of the country's population

Ключевые слова: Продовольственная безопасность, общественное здравоохранение, государственные программы, здоровая и продуктивная жизнь, обеспечение населения страны.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. Əsas ərzaq məhsullarının ölkə ərazisində tələb olunan səviyyədə və çeşiddə olmasının, onun istehlak bazarına fasiləsiz daxil edilməsinin təmin olunması üçün səmərəli istehsal, saxlanılma, emal və satış infrastrukturunun yaradılması kimi ərzaq təminatı sisteminin vacib elementləri dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılır və hərtərəfli dəstəklənir. Məlum olduğu kimi, respublikada yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması, ərzaq məhsulları ilə davamlı və dayanıqlı təminat sisteminin yaradılmasına nail olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə "2008 - 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" təsdiq edilib. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat təzi üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. [2, s-29]

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aparatının bitkiçilik şöbəsinin müdiri İmran Cümşüdoğ AZƏRTAC-a ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində görüləcək işlərdən danışib. O qeyd edib ki, aqrar siyasətin əsas istiqaməti olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının intensiv metodlarla inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə son illər dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara müxtəlif istiqamətlərdə texniki və maliyyə dəstəyi göstərilməsi bu sahənin daha da inkişafına müsbət təsir göstərib. Çoxşaxəli dövlət qayğısından istifadə edən istehsalçıların istehsala marağı artıb, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aparılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bu sahədə əhəmiyyətli nəticələr əldə edilib.

"2018-ci ilin yekunlarına görə respublikada 2383.3 min ton dənli və dənli paxlalılar istehsal olunub. Yığılmış ümumi taxıl sahəsinin 604.4 min hektarını buğda bitkisi təşkil edir ki, bu sahədən də cəmi 1449.2 min ton və ya hər hektardan 24.0 sentner buğda toplanılıb. Eyni zamanda 203.6 min ton qarğıdalı, 819.3 min ton kartof, 1187.7 min ton tərəvəz, 440.9 min ton bostan məhsulu yığılıb. Bundan əlavə istehsalçılar tərəfindən 850.8 min ton meyvə məhsulları, 147.7 min ton üzüm və 474.3 ton yaşıl çay yarpağı istehsal edilib"

Ölkə əhalisinin, eləcə də mal-qara və quşların baş sayı nəzərə alınmaqla, taxıla illik tələbatın təxminən 3,5-4 milyon ton, o cümlədən ərzaq buğdasına tələbatın 1,7 milyon ton olduğunu deyən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmisi qeyd edib ki, hazırda respublikada daxili istehsal hesabına taxıla tələbatın təxminən 70-80 faizi ödənilir. Tələbatın qalan hissəsi isə idxal hesabına təmin edilir. Əhalinin çörək və taxıl məhsullarına olan tələbatın daxili istehsalla ödənilməsi dövlətimizin başçısı tərəfindən vacib məsələ kimi qarşıya qoyulub. Ona görə də, ərzaq təhlükəsizliyinin əsas sahəsi olan taxılçılığın inkişaf etdirmək, əhalinin taxıl və çörək məhsullarına olan tələbatını daxili istehsal hesabına təmin etmək üçün iri özəl taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasına başlanılıb. Həmin məqsəd üçün seçilmiş torpaq sahələrinin ümumilikdə bütün infrastruktur, texniki təminat, meliorasiya və s. məsələləri dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəklənir. Özəl taxılçılıq təsərrüfatlarında buğda, qarğıdalı, soya istehsalı sahəsində uğurlu nəticələr əldə edilib, buğda və qarğıdalının məhsuldarlığı respublika üzrə orta göstəricidən 2 dəfədən də artıq olub. Hazırda Taxtakörpü və Şəmkirçay su anbarları və kanalların istifadəyə verilməsi nəticəsində yeni suvarılacaq və su təminatı yaxşılaşdırılacaq. Rayonlarda, o cümlədən dövlət fondu torpaqlarında uyğun sahələrin seçilməsi, ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi, əkin strukturunun öyrənilməsi və təsərrüfatla bağlı digər işlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir. Bu işlər də yaxın zamanlarda məhsul bolluğunun yaradılmasına öz töhfəsini vermiş olacaq.

Meyvə, tərəvəz-bostan və kartof məhsulları əhalinin gündəlik qida rasionunda əvəzedilməz ərzaqdır. İ.Cümşüədov bildirib ki, hazırda respublikada tərəvəz-bostan, kartof və meyvə məhsullarına olan tələbat daxili istehsal hesabına ödənilir və bu məhsulların ixrac potensialı yaranır. 2014-cü ildə təbii itki çıxıldıqdan sonra daxili istehsal hesabına adambaşına orta hesabla 163 kiloqram tərəvəz və bostan məhsulları, 85 kiloqram meyvə və 57.5 kiloqram kartof istehsal edilib. Bu da adambaşına mövcud minimum istehlak normasına görə müvafiq olaraq 1.7; 1.8 və 1.3 dəfə çoxdur. [3, səh-52]

"Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı verilən sərəncamlar, görülən işlər, islahatlar deməyə əsas verir ki, dünyanın qabaqcıl təcrübələrindən faydalanmaqla və müasir texnologiyadan yararlanmaqla ölkədə bitkiçiliyi intensiv yollarla inkişaf etdirmək, əhalinin kənd təsərrüfatı və emalı sənayesi məhsullarına artan tələbatını ödəmək, insanların ərzaq təhlükəsizliyini daxili istehsalla dayanıqlı təmin etmək və sahənin ixrac potensialının genişləndirilməsi hesabına kənd təsərrüfatının gəlirliyini və rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaq mümkün olacaq".

Son günlərdə Prezident İlham Əliyevin imzaladığı "2015-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Kənd Təsərrüfatı ili" elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında", "Bitkiçiliyin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında", "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən lizinqə verilən və ya lizinq yolu ilə satılan suvarma sistemləri dəstəsinə və avadanlığına güzəşt tətbiq edilməsi haqqında", "Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən elmi tədqiqat müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" və digər sərəncamları da bunu sübut edir. [1, səh-42]

"Ərzaq təhlükəsizliyi bizim üçün prioritetdir. Çünki biz hələ tam şəkildə ərzaq təhlükəsizliyimizi təmin edə bilməmişik. Ancaq bu istiqamətdə böyük yol keçmişik. Çünki bu gün Azərbaycan özünü əsas ərzaq məhsulları ilə təmin edir. Düzdür, bəzi hallarda

bu məhsulların komponentləri idxal edilir. Bu əlbəttə birinci mərhələ üçün hesab edirəm ki, məqbul variantdır. Ancaq çalışmalıyıq ki, Azərbaycanda istehsal olunan bütün ərzaq məhsullarının bütün komponentləri Azərbaycanda istehsal olunsun, toxumdan tutmuş ta hazır məhsullara qədər. Ona görə bütün bu zənciri biz yaradıırıq, yaradacağıq". [4, səh-48]

Prezident İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı yekun nitqində dediyi bu sözlər də bizdə əminlik yaradır ki, Azərbaycan yaxın illərdə özünün ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin edəcək.

İstifadə edilən Ədəbiyyatlar:

1. Aqil Əliyev və b. "Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları" Bakı-2014
2. Əlirzayev Ə.Q. "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Bakı - 2012
3. Rəhimov R.P. "Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində" Bakı-2002
4. Əzimov A. "Aqrar sferanın iqtisadi inkişafında aqrokimyanın əhəmiyyəti" Zaqatala-2021

AQRAR SAHƏDƏ KORPORATİV İNNOVASIYA
FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNƏ DƏSTƏK İSTİQAMƏTLƏRİ

DIRECTIONS TO SUPPORT THE ORGANIZATION OF
CORPORATE INNOVATION ACTIVITIES IN AGRICULTURE

НАПРАВЛЕНИЯ ПОДДЕРЖКИ ОРГАНИЗАЦИИ КОРПОРАТИВНЫХ
ИННОВАЦИЙ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

Elşad Abdulla oğlu Fərzaliyev
Disertant, Gəncə Dövlət Universiteti
mr.elshad.farzaliyev@gmail.com

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatında və aqro-ərzaq istehsalı sahələrində korporativ innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində mövcud yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün mövcud mexanizmlər, korporativ innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin əhəmiyyəti və onun dəstəkləyici amilləri sadalanır. Prosesin təşkili və müxtəlif funksiyaların icra edilməsi prinsipləri haqqında məlumat verilir. İnnovativ işçilərin və innovasiya komandasının əsas xüsusiyyətləri sadalanır, komandada innovativ düşüncənin formalaşmasının əhəmiyyəti əsaslandırılır. Tədqiqatda aqrar sahə subyektlərində innovasiya fəaliyyətinə dəstəyin təşkilinin potensial effektləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: aqrar sahədə innovasiya, innovasiya komandası, açar-təslim, innovasiyaya dəstək, korporativ innovasiya fəaliyyəti.

Key words : innovation in agriculture, innovation team, turnkey, support for innovation, corporate innovation activity.

Məlumdur ki, bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də innovasiyalar üçün əlverişli şərait yaratmaq və innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan aqrar sahə işçilərinin imkanlarına və öyrənmə ehtiyaclarına uyğun olaraq sistemli və davamlı dəstək vermək üçün müxtəlif mexanizmlərə ehtiyac var [Guy, F. və b. 2018]. Bu zaman ənənəvi biliklər vermək, təhsil metodlarından istifadə etmək və ya təlimçi meyillərdən və tərzlərdən kənara çıxmağa və innovasiyaya dəstək verən qurumlarla daha yaxından işləməyə çalışmaq tələb olunur. Davamlı dəstəyin təmin edilməsi nəticəsində innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilər, müxtəlif vəziyyətlərdə kollektiv innovasiyaya dəstəyin planlaşdırılmasına və təşkilinə kömək edərək, innovasiya mexanizmləri haqqında özləri yeni biliklər yarada bilərlər.

Müxtəlif dövrlərdə bir çox sosioloqlar, psixoloqlar və digər tədqiqatçılar yaradıcılıq qabiliyyətinin əlamətlərini və xüsusiyyətlərini hərtərəfli şəkildə öyrənməyə çalışmışlar. Aparılan uzunmüddətli tədqiqatlar yaradıcı insanların şəxsi keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsini qarşıya məqsəd qoyan xüsusi araşdırma mərkəzlərinin yaranması ilə nəticələndi. Belə mərkəzlərin apardığı tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yaradıcı innovatorların şəxsi keyfiyyətlərində müstəqillik, aydın və açıq fikirlərə sahib olmaq, çevik ağılla davrana bilmək, istənilən riskə hazır olmaq, yüksək inkişaf etmiş estetik hisslə malik olmaq, fərdi yaradıcı xüsusiyyətlərinə inam, özünü yenilikçiliyə motivləşdirmə və s. xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə təzahür edir [Мамай, О.В., Мамай, И.Н., 2015].

Deməli innovatorlar üçün qrup standartları sistemində səxsiyyət standartları daha vacibdir və belə insanlar üçün qiymətləndirmə və mühakimə qabiliyyəti daha aydın və parlaq şəkildə olmalıdır. Onlar özlərinin və digərlərinin təxəyyüllərinə, fantaziyalarına inanmağa meyilli olmalı, vəziyyətə müxtəlif tərəflərdən baxmağı bacarmalıdırlar. Belə şəxslər müəyyən həddə yaşamağı sevir, ehtiras və stimula axtarır, fasiləsiz olaraq

öyrənilməmiş ərazilər axtarır, müəyyən nəticələr əldə etməyə ısrarla can atır, uğursuzluğa norml yanaşır.

Innovasiyaya meyilli işçilər həm də qeyri-müəyyən və həll edilməz vəziyyətlərə dözümlülük göstərərək, belə vəziyyətlərdə konstruktiv fəaliyyət göstərməyi bacarırlar. Belə insanlar təbii və antropom gözəlliyə tam motivləşməmiş həzz kimi baxır, estetikanı, onun yaratdığı effektləri sevirlər. Onların spesifik xüsusiyyətlərindən biri də öz qabiliyyətlərinə, güclü xarakterlərinə inanmalarıdır və öz işlərinin gedişini və nəticələrini tənqidi, obyektiv qiymətləndirməyə çalışırlar.

Innovasiya sahəsində uğur qazanmağın yollarından biri də yeni nümunələrin yaradılmasına motivləşmədir. Bu isə mühüm psixoloji amildir və təşəbbüskar əməkdaş görülən işi iş xatirinə deyil, müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün görür. O, yeni mahiyyətli və yeni keyfiyyətli məhsulun yaradılması üçün məsələni həll etməyə böyük həvəslə girişir və həvəslə yaradıcılıqla məşğul olduğunu dərk edir, innovasiyaya yönəlmiş iş prosesində maddi təmənna, mükafat, maaş və başqa nemətlərlə az maraqlanır. Yaradıcı innovatorların bu tipik əlamətlərinə, yaradıcılıq fəaliyyəti zamanı merkantil maraqların arxa plana keçirilməsi xüsusiyyətini də əlavə etmək olar.

Ümumiləşdirmə apararaq belə qənaətə gəlmək olar ki, innovativ şəxslərin malik olduqları xarakterik xüsusiyyətlərini məcmu formada innovativ dərrakə (düşüncə) anlayışı ilə xarakterizə etmək olar [Малахова, Н.Н., Ушаков, Д.С., 2008]. Innovativ düşüncə (dərkətmə, dərrakə) qeyri-standart, qeyri-normal, fərqli, bəzən isə different təzahür forması olub, özündə hər hansı obyektin struktur, funksional, institusional, normativ transformasiyalarını qismən və ya bütövlükdə dəyişdirməyi nəzərdə tutan konkret məqsədi, motivləri, istiqamətləndiriciləri, prinsipləri, norma və qaydaları birləşdirən məcmu kimi xarakterizə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında innovasiyalı inkişafın əhəmiyyəti və istiqamətləri heç vaxt indiki qədər aktual olmamışdır. Qlobal ərzaq problemləri, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin fizioloji normalara uyğun qida məhsulları ilə təchiz edilməsi, bilavasitə aqrar sahədə inkişafın təmin edilməsi, məhsuldarlığın artırılması, istehsal və emal sahələrinin yaradılması və müasir, innovativ texnologiya və avadanlıqlarla təchiz edilməsindən asılıdır.

Eyni zamanda bu sahədə innovativ inkişaf problemləri hərtərəfli tədqiq edilməmiş və başa düşülməmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri, innovasiyalı dəstəkləmək üçün əhəmiyyətli dövlət və ya özəl investisiyaları səfərbər etmək üçün institusional və siyasi səviyyədə hələ də çətinliklərin mövcud olmasıdır [Hall, A., 2007].

Innovasiya fəaliyyəti sahəsində mövcud təşəbbüslər bir çox hallarda bir-birindən fərqli, əlaqələndirilməmiş və aşağı inteqrasiya səviyyəsi, pərakəndəliyi ilə xarakterizə edilir ki, bu da onların müsbət təsirlərini və nəticələrini xeyli məhdudlaşdırır. Tədqiqatımızın məqsədi bu təşəbbüsləri və onların yerinə yetirdiyi dəstək funksiyalarını səciyyələndirmək və innovasiyalı tədqiqat qruplarının, komandalarının və digər cəmiyyətlərinin korporativ innovasiya fəaliyyətini gücləndirmək üçün mümkün imkanları müəyyən etməkdən ibarətdir.

Qəbul edilir ki, innovasiya mahiyyət etibarilə yüksək riskli bir fəaliyyətdir və bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərdən və qruplardan fəaliyyətin, prosesin müddətinin keçib-keçməyəcəyini və müddətin nə qədər davamlı olacağını bilmədən bir prosesə qoşulmağı tələb edir.

Mütəxəssislər və qruplar tərəfindən onlara cavab verən, onları təəccübləndirən və yeni şeylər öyrənməyə məcbur edən "qeyri-satndart vəziyyətlə söhbət" kimi təsvir edilən nümunəyə uyğun olaraq, bütün innovasiya prosesi müddətində meydana çıxan problemlər və həll yolları ilə üz-üzəqalırlar [Schön, D., 2003]. Bu məsələlər göstərir ki, həqiqətən innovasiya prosesinin, xüsusilə korporativ innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi kifayət qədər mürəkkəb bir işdir. Əsas çətinliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, innovasiya fəaliyyətində hər bir vəziyyət unikaldir və nəticə qeyri-

müəyyəndir. İnnovasiya fəaliyyətində sərt idarəetmə stillərinin, tədbirlərin və prosedurların tətbiq edilməsi mümkün olmur və adətən əks effektiv, qeyri-məhsuldar ola bilər.

Bu problemlərə baxmayaraq, müasir dövrdə bir neçə dəstək mexanizmləri mövcuddur. Məsələn, “açar təslim” [Garel, G., Mock, E., 2016] yanaşması kimi təqdim olunan innovasiya platformaları geniş tətbiq edilir. “Açar təslim” yanaşması zamanı əvvəlcə kənd təsərrüfatında innovasiya dəstəyi ilə bağlı düşüncə tərzlərinin təkamülünü, konsepsiyalarını və onların şərtləndirdiyi funksional tədbirləri müəyyən etmək vacib hesab edilir. Növbəti mərhələdə biz bu mexanizmləri təkmilləşdirməyə kömək edə biləcək tədbirlərin mahiyyəti və nəticələri haqqında təxminlərimizi müəyyən etməliyik və innovasiyaları dəstəkləmək üçün mexanizmlərin ardıcılığını məntiqi şəkildə qura bilməliyik və optimal struktur formalaşdırmalıyıq. Yəni, prosesə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etməliyik.

İnnovasiyaya dəstək verməklə bağlı konseptual yanaşmaların təkamülünü nəzərdən keçirərək müəyyən etək olar ki, innovasiya həm də kollektiv fəaliyyət və mütəşəkkil, həmrəy mühit tələb edir. Aqrar sahənin və ya kənd yerlərinin inkişafı üçün innovasiyaların dəstəklənməsi sahəsində konsepsiyalar təklif edən iki düşüncə məktəbi önə çıxır [Leeuwis, C., Aarts, N., 2011]. Bu məktəblərdən biri, yenilik üçün əlverişli şərait yaratmağın ən vacib şərt olmasını ön plana çəkir.

İkinci məktəbin konsepsiyasında innovasiyanın ideyasının yaranması, inkişaf etdirilməsi, sınaq nümunəsinin yaradılması və dizayn mərhələlərindən başlayaraq istehsal edilmə və bazara çıxarma, proseslərdə tətbiq mərhələlərinə qədər tədricən hər bir mərhələyə uyğunlaşdırılan dəstəyin təmin edilməsi vacib hesab edilir. Bu dəstəyin təmin olunması yolu ilə innovasiya qruplarının, komandalarının, yenilikçi insanlar cəmiyyətinin meydana çıxmasını və onlara nəzarəti nəzərdə tutan strateji idarəetmə institutlarının formalaşdırılmasını diqqətdə saxlayır (Raven, R və b., 2010)

Sadalanan məsələlər davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün köklü dəyişikliklərə ehtiyac duyulan müasir mühitin mühüm transformasiya və yenilənmə istiqamətləridir. Hal-hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr kontekstində kənd təsərrüfatı və aqro-ərzaq sektorlarında kollektiv innovasiyaların dəstəklənməsi və sürətləndirilməsi aktual məsələyə çevrilmişdir. Bu amillərin nəzərə alınması ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafının təmin edilməsi üçün də aktual hesab edilir. Çünki, ölkəmizdə qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələlərində aqrar sahə prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilir və bu sahədə innovasiya fəaliyyətinə dəstəyin verilməsi ön plana çəkilmişdir.

İnnovasiya fəaliyyətinə dəstək istiqamətlərindən biri normal psixoloji mühitin formalaşdırılmasıdır. İnsanlarda innovasiyaya meyillilik dərin psixoloji köklərə bağlıdır. Hər bir fərdin yenilikçiliyə meyil etməsi mühüm psixoloji hadisədir və bu zaman yenilikçi insanlar fərdi tələbatlarını yox, ictimai faydalı dəyərlər, yeni rifahlar yaratmağı əsas məqsəd hesab edir və bilavasitə bu məqsədə motivləşir. Bu isə innovasiya üçün fərqli düşüncənin formalaşmasına təkan verir. Bu tip düşüncənin təzahürü olan innovativ hazırlığın hansı problemlərin və çətin vəziyyətlərin insanda daha çox emosional və motivləşdirici vəziyyət yaratmasından bilavasitə asılı olmasını müəyyən edir. Müxtəlif problemlərin yaşanması nəticəsində yaranan qeyri-diferensial, qorxulu, həyəcanlı, fəallıq kimi emosional vəziyyətlər innovasiyaların səmərəliliyinə və nəticəliliyinə ciddi təsir edir. Yəni, insanın olduğu emosional vəziyyət və bu vəziyyətin yaratdığı şərtlər motivləşmənin dinamikasının dəyişməsinə zəmin yaratmaqla, innovativ çalışmalarda insanların fəallığını müəyyən qədər artırır.

Bundan başqa insanın təşəbbüskarlıq fəallığına bir çox digər amillər də təsir edir. Bu tip fəallığa ciddi təsir edən amillərdən bilik bə bacarıqları, səriştəliliyi, anadangəlmə və qazanılmış vərdişləri, öyrənmək həvəsini, innovativ mühitə inteqrasiya arzusunu, yaş həddini və başqalarını da qeyd etmək lazımdır. Bir çox araşdırmalar, sosioloji sorğular

və innovativliyin psixologiyasının təhlili göstərir ki, daha təcrübəli işçilərin innovativ fəallığı, az təcrübəli işçilərə nisbətən daha aşağı həddə olur. Deməli innovativ fəallığa təsir edən mühüm amillərdən biri də fəaliyyət sahəsində iş təcrübəsidir.

Innovasiya fəaliyyətinin motivləşməsində mühüm amillərdən biri də innovatorluq həvəsində olan və bu həvəsin reallaşdırılmasına motivləşən, innovatorluq sahəsində orta q dəyərləri paylaşan və bu dəyərləri prioritetləşdirən insanlar qrupunun olmasıdır. Məhz belə dəyərlərin daşıyıcıları olan insanlar komanda formalaşdıraraq öz yenilikçi ideyalarını daha səmərəli reallaşdırma imkanları əldə etmiş olurlar. Ona görə innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəliliyinin artırılması üçün təşəbbüskar, bilikli, səriştəli, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət olan yaradıcı komandanın yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Belə komanda üzvlərinin daha səmərəli və məhsuldar fəaliyyət göstərmələri üçün lazımi həddə psixoloji keyfiyyətlərə, məqsədlərə nail olmaq istəklərinə malik olmaları vacib şərtlərdən biridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, yenilikçi yaradıcılıq və bu yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrindən məmnunluq daha yaxşı formalaşmış innovasiya komandası sayəsində mümkün olur. Belə qrup üzvləri dərk edirlər ki, dünyada və onları əhatə edən mühitdə hər şey sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklərə inteqrasiya etmək, dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, əməkdaşlıq yollarını genişləndirmək müasir çağırışlardır və bu çağırışlara adekvat cavab vermək əhəmiyyətli məsələdir. Komanda üzvləri paralel olaraq öz mühiyyətləri ilə birlikdə dəyişməyi və inkişafı zərurət kimi dərk edirlər və dəyişməyə meyillənirlər. Deməli, innovativ komandanın yaradılması, bu sahədə uğur əldə edilməsinin digər mühüm istiqaməti hesab edilə bilər və bu məsələdə dəstəyin təmin edilməsi vacibdir.

Qeyd edilən amilləri, şərtləri və müasir çağırışları nəzərə alaraq demək olar ki, uğurlu və səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün innovasiya qrupları və ya komandaları yaradıcı təfəkkürə malik olmaq, özünü yenilikçiliyə tam motivləşdirmək və dəyişikliklərə hazır olmaq, nəticəyə oriyentasiya etmək, keyfiyyətə diqqət vermək, ətraf mühitdə baş verən yenilikçi meyilləri əvvəlcədən müəyyən edə bilmək, innovasiya sahəsində ümumi vəziyyəti bilmək, maraqlı və enerjili, təşəbbüskar olmaq, komandada yarına biləcək münaqişələri operativ həll edə bilmək, tərəfdaşlarla və rəqiblərlə qarşılıqlı əlaqələr və ünsiyyət qurmağı bacarmaq, əks əlaqə qurmaq, komandada qarşılıqlı məsuliyyətli və inmalı olmaq, üzvlərin özlərini inkişaf etdirməkdə maraqlı olmaq, səmərəli komandaxili və komandalarası əlaqələr qura bilmək, qarşıda duran və zamanca məhdud olan məqsədləri dərk etmək, onların yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət daşımaq kimi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olmalıdır. Bütün bunlar innovatorlara psixoloji və mənəvi dəstəyin verilməsini şərtləndirir.

Formalaşdırılan innovativ komandalarda fəaliyyətində korporativ dərrakənin mövcudluğunun əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Innovasiya qrupunun fəaliyyətində korporativ dərrakənin paradoksalizmi əsas rollardan birini oynayır. Onun parlaq əlamətlərindən biri, fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılı olmayaraq, qrupun bütövlükdə öz işlərinin əhəmiyyətliliyinə inanmalarıdır. Adətən innovasiya komandasının üzvlərinin sayının 5-15 nəfər arasında olması məqsədəuyğun hesab edilir. Daha böyük innovasiya komandalarda fəaliyyəti zamanı çox vaxt münaqişələrə gətirib çıxaran sosial-psixoloji gərginliklər müşahidə edilir ki, bu da qrupun işinin effektivliyinə mənfi təsirsiz ötürür.

Korporativ innovasiya fəaliyyətinin uğurlu olmasına nail olmaq üçün digər lazımi amillərdən biri onun tərkibinə daxil olan insanların xarakterik xüsusiyyətləridir. Innovasiya komandası tərəfindən icra edilən çoxplanlı funksiyaların normal icrası, komandanın tərkibində ən az üç kateqoriya əməkdaş-tərəfdaşın olmasını ehtiva edir. Birinci qrupa yaradıcı təşəbbüslə çıxış edən, orijinal ideyalar irəli sürən ideya yaradıcıları aiddir. Innovasiyanı sistemli və kompleks proses kimi idarə edə bilən müasir təfəkkürlü menecerlər ikinci qrupa aid edilir. Təşəbbüskar və müasir innovasiya

fəaliyyəti istiqamətlərini dərindən mənimsəmiş menecerlər qeyri-müəyyən vəziyyətlərdə qərar qəbul etməyi, maliyə və xammal riskinə getməyi, psixoloji və təşkilati maneələri aradan qaldırmağı bacarmalıdır.

Üçüncü qrup kimi, innovasiya komandasında sayca daha çox olan peşəkar, müəyyən istiqamətlərdə ixtisaslaşmış işçilər müəyyən edilir. Onlar komandanın ümumi fəaliyyətində əsas "dəstək sistemi"ni təşkil edirlər və hərəkətverici qüvvə hesab edirlər. Bu qrupun funksiyalarına informasiya təminatı ilə məşğul olmaq, xarici mühit şərtlərini və daxili imkanları təhlil edərək fəaliyyətin istiqamətlərini dəqiqləşdirmək, ideyaları və təşəbbüsləri sistemləşdirərək innovasiyaların praktiki reallaşdırılmasını həyata keçirmək daxildir.

Beləliklə, korporativ innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsində mühüm istiqamətlərdən biri, həmrəy, mütəşəkkil, yaxşı idarə olunan qrup və ya komandanın formalaşmasına nail olmaqdır. Bu dəstək istiqamətinin mahiyyətini şərh etməklə müəyyən edə bilirik ki, onu ümumiyyətlə psixoloji dəstək kimi xarakterizə etmək olar. Korporativ innovasiya fəaliyyətinə maliyyə, təşkilati, instutisional, dövlər və s. dəstəkləri də vacibdir və onlar başqa tədqiqatın mövzudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

2. Мамай, О.В., Мамай, И.Н. Система индикаторов инновационного развития аграрного сектора региона. Вестник Удмуртского Университета. Экономика И Право, 2015. Т. 25, вып. 6 (07). с. 33-41.
3. Малахова, Н.Н., Ушаков, Д.С. Инновации в туризме и сервисе.М., MapT, 2008, 224 с. s. 173.
4. Garel G., Mock E., 2016. La fabrique de l'innovation. 2nd edition, Dunod, 256 p. Girin J., 2016. Langage, organisations, situations et agencements. Les Presses de l'Université Laval, Quebec, 442 p. S. 204.
5. Hall A., 2007. Challenges to Strengthening Agricultural Innovation Systems: Where Do We Go From Here? United Nations University, Maastricht, The Netherlands. Working paper, 38, 28 p.
6. Innovation and development in agricultural and food systems. Guy Faure, Yuna Chiffolleau, Frédéric Goulet, Ludovic Temple and Jean-Marc Touzard, editors © Éditions Quæ, 2018. 406 p. S. 108.
7. Leeuwis C., Aarts N., 2011. Rethinking Communication in Innovation Processes: Creating Space for Change in Complex Systems. The journal of agricultural education and extension, 17(1), p. 21-36.
8. Raven R., Van den Bosch S., Weterings R., 2010. Transitions and strategic niche management: towards a competence kit for practitioners. International Journal of Technology Management, 51(1), p. 57-74.
9. Schön D., 2003. The reflective practitioner. How professionals think in action. Basic Books, New-York. 237 p. S. 56.

KƏND TƏSƏRRÜFATI KOOPERASIYALARININ TORPAQ RESURSLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASINDA ROLU

baş müəllim Səbinə Hüseyn qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri
huseynova.sabina.78@gmail.com

Xülasə

Ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Bu sahədə əmək qabiliyyəti olan əhalinin təqribən 37-40 faizi çalışır. Aqrar sektor həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında önəmli rol oynayır. Onun inkişafı prioritet sahə sayılır. Hazırda aqrar məhsulların 95 faizindən çoxu ev təsərrüfatlarında formalaşır. Bu sahənin indiki şəraitdə inkişaf etdirilməsi və güclü sahibkarlıq subyektlərinin yaranması üçün kiçik fermer təsərrüfatlarının iri təsərrüfatlarda birləşdirilməsi gündəmdə olan əsas məsələlərdən biridir. Çünki orta hesabla bir ev təsərrüfatına 1,5-2 hektar becərilən torpaq sahəsi düşür. Dünya ölkələrinin təcrübəsi isə belədir ki, sahibkarların sərəncamında 10-15 hektardan az torpaq olduqda onun təsərrüfatı rentabelli işləyə bilmir, bazar və ixrac yönümlü məhsul istehsalını təşkil potensialı aşağı olur. Xırda təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin demək olar ki, səmərəliliyini getdikçə aşağı salır. Bu gün respublikamızın ümumi torpaq fondunun 3,7 milyon hektarı və ya 48%-dən çoxu, bəzi rayonlarda isə hətta 70-85%-i müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğrayıb. 1,2 milyon hektara qədər torpaq isə şoranlaşmaya məruz qalıb. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqların isə 770 min hektardan çoxu və ya 17%-ə qədəri eroziyaya uğrayıb. Bu onu göstərir ki, hazırkı durumda qeyd olunan xırda təsərrüfatçılıq vahidləri torpaqların münbitliyinin yaxşılaşdırılması və onlardan səmərəli istifadə üsullarını tətbiq etməkdə acizdirlər. Deməli, aqrar sektorun hazırkı durumu iri təsərrüfatların yaradılmasını və kooperasiyalaşmanı zəruri edir.

Açar sözlər: kooperasiya, təsərrüfat, eroziya, resurs, rəqabət.

Dünya iqtisadiyyatında bir çox ölkələrin iqtisadi durğunluq yaşadığı bir vaxtda respublikamızda iqtisadi inkişafı davam edir, şaxələnmiş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesində yeni uğurlar qazanılır. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və ixracının genişləndirilməsi məqsədilə subsidiyaların verilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, lizinq xidmətlərinin genişləndirilməsi və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar sektorun inkişafına müsbət təsir göstərib. Nəticədə hər il kənd təsərrüfatında 5-7 faiz artım müşahidə olunur ki, bu da ümumi daxili məhsulda aqrar sahənin çəkisinin ildən-ilə çoxalması deməkdir. Bu sahədə islahatlar həm də sahibkarlığın inkişafına, bazar iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə və dönməzliyinə, kəndin simasının dəyişməsinə təkan verib.

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu ilk növbədə dövlətin strateji maraqlarının qorunmasında, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm funksiyalar yerinə yetirməsilə yanaşı, eyni zamanda əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının, emal sənayesinin isə xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsi ilə sıx əlaqədardır. Kənd təsərrüfatının qarşısında duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilk növbədə istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu sıradan ölkədə torpaq resursları, xüsusən də onun kənd təsərrüfatına yararlı hissəsi və onun istifadə səviyyəsi önəmli amillərdəndir. Hazırda ölkəmizdə ümumi torpaq fondu 8660,0 min ha olmaqla onun 4780,1 min ha kənd təsərrüfatına yararlıdır. Ölkədə adambaşına 0,47 ha kənd təsərrüfatına yararlı, 0,20 ha

əkin yeri düşür. 2020-cü ildə 2045,2 min ha əkin yeri mövcud olmuşdur. Ölkə üzrə cəmi suvarılan torpaqlar 1480,2 min ha, ondan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 1476,7 min ha, əkin yeri isə 1243,0 min ha olmuşdur. [4].

Aqrar islahatların ən mühüm nəticəsi kimi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalın və gəlirlərin bölüşdürülməsində tamamilə iqtisadi cəhətdən müstəqilliyə malik olmasıdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütövlükdə kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi olduğundan, onun münbitliyinin qorunması və kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır. Daha doğrusu kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpağın həcmnin artırılması mümkün olmadığından ondan səmərəli istifadə edilməsi vacibdir. Bu baxımdan i.e.d., professor İ.H.İbrahimov yazır: “Əkinə yararlı torpaqlar xüsusi mülkiyyətə verildiyindən və mülkiyyət sahiblərinə qanunvericiliyə müvafiq olaraq torpağı satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək, girov qoymaq və s. səlahiyyətlər verildiyindən həmin əqdlər yerinə yetirilərkən və torpaq münasibətləri formalaşdırılarkən torpağın qorunması və ondan səmərəli istifadə olunmasına diqqət artırılmalıdır”. [İbrahimov, 2010].

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hazırda dünyanın əksər ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının kollektiv surətdə istehsalı geniş yayılıb. Aqrar sektorda kollektiv istehsalın beynəlxalq təcrübədə özünü doğrultmuş əsas forması isə fermerlərin və kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarların bir araya gələrək formalaşdırdıqları kooperasiyalardır. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı kooperasiyası məhsul istehsalından tutmuş onun emalına, saxlanmasına, bazara çıxarılaraq satışının təşkilinə qədər bütün məsələləri özündə əks etdirən bir sistemdir.

Təcrübə göstərir ki, istehsal kooperasiyaları formasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərlə demək olar ki, səmərəli şəkildə uyğunlaşa bilirlər. Ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin manevr imkanlarının genişləndirilməsi və onların start kapitallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi məhz kooperasiya münasibətlərinin həyata keçirilməsi ilə mümkün ola bilər. Bu proses kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarının ərzaq bazarında baş verən konyunktur dəyişikliklərindən müdafiə edilməsi nöqteyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyətə malikdir [Cavadov, 2009].

Bundan başqa, dünya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, fermerlərin sərəncamında torpaq sahəsi az olduqda həmin təsərrüfatlar rentabelli işləyə bilmir və onların bazar və ixrac yönümlü məhsul istehsalını təşkil etmək potensialı yüksək olmur. Belə fermerlər könüllülük prinsipi əsasında aqrar mülkiyyətlərini - torpaqlarını, kənd təsərrüfatı texnikalarını və digər resurslarını kooperativ xüsusiyyət əsasında qurulan müəssisə çərçivəsində birləşdirərək səmərəliliyi artırmaq imkanına malik olurlar.

Xatırladaq ki, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kooperativlər dünyada ilk dəfə olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Avropa ölkələrində qurulub. Hazırda Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində, o cümlədən Yaponiyada istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük hissəsi kooperativlərin payına düşür. Hazırda aqrar sektorun geniş potensiala malik olduğu inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin hamısında kənd təsərrüfatı kooperasiyası bir iqtisadi sistem kimi formalaşmışdır. Danimarka həm əhali sayına, həm də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların həcminə görə Azərbaycandan 2 dəfə, kənd təsərrüfatı sektorunda çalışanların sayına görə isə 13 dəfə geri qalır. Amma bu ölkənin aqrar istehsalının indiki həcmi Azərbaycandan iki dəfə böyük olan ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarını 100 faiz ödəməyə çatır. Bu ölkədə aqrar istehsalın 80 faizə qədəri ixraca yönəlir. Heç şübhəsiz, bu inkişafın əsas səbəblərindən biri son yüzillikdə aqrar sektorun tam kooperasiya münasibətlərinə keçididir. Belə ki, bu ölkədə mövcud olan 40 mindən artıq fermer təsərrüfatının hamısı istehlak kooperativlərində birləşib.

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə kooperativ təsərrüfat anlayışı tək-cə istehsal prosesini deyil, eyni zamanda məhsul istehsalından əvvəlki və sonrakı dövrləri də

əhatə edir. Məsələn, fermerlər bir araya gələrək kollektiv təsərrüfat qururlar. Lakin əldə olan istehsal vasitələri lazımi səviyyədə deyil. Belə olan halda fermerlər texniki, maddi və maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək üçün başqa təsərrüfatlara, yeni təchizatçı kooperativlərə müraciət edirlər. Bu kooperativlər fermerləri gübrə, yanacaq və texniki avadanlıqla təchiz edirlər. Kredit kooperativləri isə lazım olan maliyyə vəsaitinin təmininə imkan yaradırlar. Bununla yanaşı, istehsal olunan məhsulun satışı və ya istehlakçıya çatdırılması fəaliyyəti ilə məşğul olan marketinq kooperativləri də mövcuddur. Satışla məşğul olanlar məhsulların çeşidlənməsi, qablanması və satışı, xidmət üzrə ixtisaslaşanlar meliorasiya, veterinar, bitki mühafizəsi kimi xidmətlərin çatdırılması ilə məşğul olurlar.

Fermer təsərrüfatının kooperasiyası sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsində diqqət cəlb edən bir məqam da ondan ibarətdir ki, həmin ölkələrdə müştərək qurumlarda əmtəə istehsalçıları özlərinin maraqlarına uyğun müxtəlif əlaqələr yaradır və inkişaf etdirir, bununla da təkçə aqrar sektorun inkişafı sahəsində cəmiyyətin tələbatına deyil, bütövlükdə iqtisadiyyata cavabdeh olurlar. [Ataşov, 2017].

Hazırda Almaniyada 1,8 milyona qədər üzvü olan 2675 kənd təsərrüfatı kooperativ fəaliyyət göstərir. Könüllülük, sərbəstlik, fərdi məsuliyyət, demokratik nəzarət, özü-özünü idarəetmə prinsiplərini əldə əsas tutan alman kooperativ sistemi əsasən üç istiqamət üzrə formalaşmışdır: kənd təsərrüfatı kooperativləri, kredit kooperativləri və sənətkarlıq malları və xidmətləri kooperativləri.

Bu gün Avropada kooperasiya keyfiyyətli məhsul bolluğu, bazarlarda qiymətlərin süni bahalaşmasının qarşısını təbii yolla almaq deməkdir. Azərbaycanda da fermerlərin və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kooperativ təsərrüfatlarda birləşmələri aqrar sahədə istehsalın və resursların xüsusən də torpaq ehtiyatlarının səmərəliliyinin artırılmasına böyük töhfələr verə bilər. Bu mənada kooperasiyaların yaradılması bütün hallarda həm dövlətin, həm də fermer və kəndlilərin marağına uyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Bakı: Koperrasiya nəşriyyatı, 2017, 380 s.
2. Cavadov N.Ə. Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri. Bakı: Elm, 2009, 439 s.
3. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı: Səda nəşriyyatı, 2010, 248 s.
4. www.stat.gov.az.

KƏND TƏSƏRRÜFATI KOOPERATİVLƏRİNİN QARŞILAŞDIQLARI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Assistent, Elçin Vaqif oğlu Nəsirov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
elcin.nesirov@adau.edu.az

Xülasə

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafına fərdi şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlərlə deyil, qarşılıqlı həmrəylik və birlik halında müvəffəq oluna biləcəyinin dərk edilməsi ilə kooperativlərin əhəmiyyəti daha da artmağa başlamışdır. Bu səbəbdən dolayı kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan istehsalçıların birləşməsi çox önəmlidir. Hal hazırda kənd təsərrüfatı kooperativləri əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə önəmli iqtisadi, siyasi və sosial bir güc mənbəyinə çevrilmişdir. Azərbaycanda həll olunması gərəkən məsələlər içərisində ilk sıralarda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin qurulması gəlməkdədir. Bu araşdırmada kənd təsərrüfatında kooperativlərin önəmi haqqında məlumat verilmiş və ümumi olaraq ən çox qarşılaşdıqları problemlərə toxunulmuşdur. Son olaraq kənd təsərrüfatı kooperativlərinin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün idarəetmə, maliyyə, struktur baxımından qarşılaşdıqları problemlərin həlli yolları ilə əlaqədar təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, kooperativ, təşkilatlanma, fermer.

Kooperativ sözü, Fransızca "co-operer", İspanca "co-operar", İtalyanca "co operare" və Latınca "co-operer" şəklində olub, "co" və "operari" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Nəticə etibarı ilə co-bərabər, operari-iş və fəaliyyət deməkdir. Birlikdə bir məqsəd üçün hərəkət etmək deməkdir [1, s. 7].

Kənd təsərrüfatı insanların qidaya olan, sənaye sahələrinin isə xammala olan ehtiyacının qarşılınmasında önəmli rola sahibdir. Digər sahələrdən fərqli olaraq istehsaldan satışa qədər olan zaman aralığında müxtəlif risklərlə üzləşməkdədir. Bütün bunların nəticəsində yaranan itkilər həm istehsalçıya, həm də istehlakçıya mənfi yöndə təsir etməkdədir. Bu riskləri azaltmağın və kənd təsərrüfatı sektorunu gücləndirmənin ən mühüm yollarından biri istehsalçıların birləşməsidir. Bu baxımdan fermerlərin birləşməsi, istehsalın başından sonuna qədər, hətta onların sosial həyatı daxil olmaq üzərə hər mərhələdə onlar üçün faydalı olacaqdır [2, s. 70]. Bu birləşmənin əsasını kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması təşkil edir. Kənd təsərrüfatı kooperativləri fermerlərin iqtisadi, siyasi hüquqlarını qorumaq və daha çox mənfəət əldə etmək üçün qurulur [3, s. 26]. İnkişaf etmiş ölkələr bəhs etdiyimiz bu problemlərin həlli üçün kooperativləri bir vasitə olaraq istifadə edirlər. Həqiqətən də inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında, emalı və satışında kooperativlərin payı olduqca böyükdür [4, s. 37]. Azərbaycan Respublikasının kooperasiya haqqında qanununda; kooperasiya-birgə məqsədləri həyata keçirmək üçün iştirakçıların səy və resurslarının könüllü şəkildə birləşməsi olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrin böyük bir hissəsi az sərmayəyə sahib kiçik miqyaslı ailə təsərrüfatlarıdır. Bu vəziyyət kiçik təsərrüfatların bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsini və nəticə etibarı ilə kooperativlərin yaranmasını zəruri edir. Kooperativlər sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik ailə təsərrüfatlarına iqtisadi sistemdə yer və söz sahibi ola bilmələrinə şərait yaradır. Tək başına həll edilməsi çox çətin iqtisadi və sosial problemlərin ortaqlıq yolu ilə həll edilməsi baxımından çox önəmlidir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərin ehtiyacını qarşılacaq qədər maliyyələşmə və texniki bazanın olmaması kənd təsərrüfatında ümumi gəlirin azlığına və nəticədə ümumi daxili məhsulun tərkibində kənd təsərrüfatının payının digər sektorlarla müqayisədə çox az olmasına səbəb olmaqdadır.

Kooperativlər kəndlərin inkişafında, kiçik torpaq ərazilərinə sahib istehsalçıların məhsuldarlıq və gəlirlərinin artırılmasında, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında önəmli vasitələrdən biridir. Kooperativlər bazarda kiçik fermerlərin mövqeyini gücləndirərək

yoxsulluğun azaldılmasına və kəndlərin inkişafına önəmli töhfə verir [5, s. 63].

Kooperativlərin rolu, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında üzləşdiyi iki mühüm problemdən dolayı xüsusilə önəmlidir. Bunlardan birincisi, torpaqların bölünməsindən sonra kiçik ərazilərə sahib istehsalçıların müasir kənd təsərrüfatı şərtlərinə necə uyğunlaşacağıdır. Digər bir problem isə kiçik torpaq mülkiyyətçisi fermerlərin kənd təsərrüfatı-ərzaq məhsulları bazarlarında baş verən struktur dəyişikliklərinin necə öhdəsindən gələ biləcəyi ilə əlaqədardır.

Hal-hazırda dünyadakı mövcud kooperativlərin 32% kənd təsərrüfatı və ərzaq, 25% sığorta, 18% topdan və pərakəndə ticarət, 9% sənaye, 6% bank və maliyyə xidmətləri, 6% digər xidmətlər, 3% səhiyyə və 1% digər sahələr adı altında fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 1. Dünyada kooperativlərin sektorlara görə paylanması

Sektor	kooperasiyalar (faizlə)
Kənd təsərrüfatı və ərzaq	32
Sığorta	25
Topdan və pərakəndə ticarət	18
Sənaye	9
Bank və maliyyə xidmətləri	6
Digər xidmətlər	6
Səhiyyə	3
Digər sahələr	1

Mənbə: Beynəlxalq Kooperativ Alyansı təşkilatının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə kooperativlərin inkişafının önündə duran, onların uğur qazanmasına mane olan bir çox problemlər vardır. Bunlar; idarəetmə, sərmayə, siyasi və bürokratik əngəllər, kooperativlərə üzvlük, qanunvericilik, kooperativlərarası əməkdaşlıq və s. kimi problemlərdir.

Sərmayə problemi. Sərmayə bir kooperativin uğur qazanması və fəaliyyətini davam etdirməsi üçün çox önəmlidir. Bhuyan və Leistrizin araşdırmalarına görə, kooperativin qurulduğu ilk vaxtlarda qarşılaşdıqları problemlərin arasında ilk iki sırada öz və xarici sərmayə gəlməkdir [6, s. 51]. Bu səbəbdən dövlət dəstəyi sərmayə çatışmazlığı problemi olan kooperativlər üçün vacibdir. Kooperativlərin qarşılıqlarına qoyduqları hədəflərinə çatması üçün maliyyə dəstəyinə ehtiyac vardır. Əsasəndə kənd təsərrüfatı kooperativləri maddi vəsaitləri az olan fermerlər tərəfindən qurulduğu üçün bu problemlərlə sıx-sıx qarşılaşırlar. Birincisi kooperativlər qurularkən sağlam və qüvvətli bir maddi bazaya əsaslanaraq qurulmalıdır. Maddi cəhətdən zəif olan kooperativlər qurulduqdan dərhal sonra xarici sərmayəyə ehtiyac duyurlar [7, s. 159]. Bu problemin həlli üçün alınacaq tədbirlərin başında kooperativlərə birbaşa maliyyə dəstəyi verəcək bir bankın yaradılması gəlir. Kooperativlərin qarşılaşdıqları bu maliyyələşmə problemi yalnız bir "kooperativ bankı" qurularaq həll edilə bilər.

Təhsil problemi. Kənd təsərrüfatında kooperativlər mövzusunda əsaslı uğurlar əldə etmək üçün təhsil də önəm verilməlidir. Kooperativ prinsiplərini, iş sistemini kooperativ üzvlərinə və ictimaiyyətə izah olunması və öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlara nail olunması üçün təhsil və tədrisin doğru təşkil olunmasına ehtiyac var. Bu problemin həlli üçün;

- Orta məktəblərdən başlayaraq kooperativlər haqqında dərslər verilməli,
- Kütləvi informasiya vasitələri ilə kooperativ və onun faydaları haqqında məlumatlar verilməli,
- Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin ehtiyacına uyğun peşəkar mütəxəssislər hazırlanmalı,
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Təhsil Nazirliyi arasında bu mövzuda əməkdaşlıq qurulmalı və bu yolda birgə addımlar atılmalı,
- Kooperativ büdcəsində təhsil üçün ayrılan vəsaitin başqa məqsədlər üçün istifadəsinin qarşısı alınmalı və bu fond təhsil xərcləri üçün istifadə olunmalıdır.

İdarəetmə problemləri. Kooperativin qurulmasının etibarən onun kim tərəfindən və necə

idarə edilməsi də hər zaman müzakirə edilən mövzulardan biri olmuşdur. İdarəetmə problemi səbəbindən bir çox ölkədə qurulan kooperativlərin ömrü uzun olmamış və qısa zaman da fəaliyyətini dayandırmışdır. Digər tərəfdə öz işində ixtisaslaşmış və təcrübəyə sahib idarəçilərin iş başına gəlmələri, bu sahədə yüksək nəliyyətlərin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Kooperativ idarəetməsində ən böyük problemlərdən biri də siyasi və bürokratik müdaxilələrin və əngəllərin olmasıdır. Bu müdaxilələr kooperativ rəhbərinin sərbəst qərar verməsinə mane olur. Kooperativlər, qərarların alınmasında nə qədər sərbəst olsalar bir o qədər daha çox uğur əldə edirlər. Bir digər problem kooperativin idarə heyəti üzvlərinin öz vəzifələrində kifayət qədər bilik və bacarıqlara sahib olmamalarıdır. Bunun üçün kooperativ rəhbəri və idarə heyəti üzvləri seçilərkən bu işdə təcrübəli və liderlik keyfiyyətləri olan insanların seçilməsinə diqqət yetirilməlidir. Son olaraq kooperativ idarəçiliyində xarici müdaxilələr ortadan qaldırılmalıdır.

Məhsulun tedarüku və satışı ilə əlaqədar olan problemlər. Hər gün bazarın tələblərində və istehlakçıların istək və zövqlərində dəyişikliklərin olduğu bir realıqdır. Təəssüf ki, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kooperativlər bunları çox az diqqətə almaqdadır və yaxud fərqiində deyildir. İstehlakçıların istək və zövqlərindəki dəyişikliklər daha yeni və keyfiyyətli məhsulların hazırlanmasını zəruri edir [8, s. 553]. Kooperativlərin yaradılmasındakı məqsədlərdən biri də, fermerlərin tək başına bahalı əldə edəcəkləri istehsal vəsaitlərini daha ucuz qiymətə təmin etməkdir. Ancaq kooperativlərin bu məsələdə müvəffəq olduğunu söyləmək mümkün deyil. Kooperativlərin istehsal xərclərinin yüksək olması bazara çıxarılan məhsulların da qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur və beləliklə də istehlakçını özünə cəlb etmir. Kooperativlərdə məhsulun satışı zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir:

- İstehsalda toxumdan başlayaraq məhsulun bazara çıxarılmasına qədər standartlara əhəmiyyət verilməli,
- Məhsulların qablaşdırılması zamanı bazarın tələbi və istehlakçıların arzu və zövqləri nəzərə alınmalı,
- Məhsulların daşınması zamanı sürət, temperatur və rütubət kimi amillər nəzərə alınmalı,
- Bazarın və istehlakçıların tələblərinə uyğun marketinq strategiyası hazırlanmalıdır.

Araşdırma və inkişaf mərkəzləri ilə əlaqədar problemlər. Ölkəmizdə şirkətlər ən az xərclə məhsul istehsal edib yüksək qiymətə sataraq yüksək gəlir əldə etməyi hədəfləyirlər. Müəssisələr daha çox müştəri cəlb etmək, məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün müəssisə daxilində araşdırma və inkişaf mərkəzləri qururlar. Bu şəkildə bazarın tələblərinə ayaq uydurmağa çalışırlar. Kooperativlərdə isə buna rast gəlmək çox çətindir. Kooperativlərdə bu araşdırmaların aparılması üçün ilk öncə bunları edə biləcək bilikli, təcrübəli kadrlara ehtiyac var. Bu isə o anlama gəlirki, araşdırmaların aparılması üçün öncə təhsil problemi həll edilməlidir. Araşdırma və inkişaf mərkəzlərinin istənilən səviyyədə olmaması, kooperativlərimizin hər gün yenilənən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasını, yeni bilgilərin əldə edilməsini və müasir texnologiyaların istehsalda tətbiqini məhdudlaşdırmaqdadır [9, s. 36].

Nəticə

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektoru iqtisadiyyatın ən təməl qolunu təşkil edir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar əsas problemlərdən biri istehsal baxımından torpaqların kiçik və məhsuldarlığının az olması və bu kiçik ailə təsərrüfatlarının birləşməməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulların tedarük və satışında istənilən gəliri əldə etməməsidir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatının ölkənin iqtisadi inkişafındakı önəmini azaldır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalçıların fəaliyyətlərinə davam etdirə bilmələri üçün kooperativlərə üzv olmaqdan başqa çarələri yoxdur. Dövlət tərəfindən kooperativlərin yaradılması dəstəklənməli və mövcud kooperativlərin isə fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələri üçün əlavə tədbirlər görülməlidir.

Bu günə qədər kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar keçirilmiş konferanslarda və toplantılarda kooperativlərin qarşılaşdıqları problemlər sıx-sıx gündəmə gətirilmiş, lakin onların həlli ilə bağlı

ciddi addımlar atılmamışdır. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin arzuolunan səviyyəyə çatması və ölkə iqtisadiyyatındakı missiyasını yerinə yetirməsi üçün dövlətimizin dəstəyi və yardımı ilə bu problemlər həll edilməlidir.

Abstract

The importance of cooperatives has started to grow not only with the activities carried out in our country individually, but also with the realization that they can be achieved in the form of mutual solidarity and unity. For this reason, it is very important to organize the producers engaged in agriculture. Currently, agricultural cooperatives have become an important source of economic, political and social power in developed countries. One of the important issues to be solved in Azerbaijan is the need to establish new cooperatives in agriculture and increase the number of existing cooperatives. In this study, the importance of cooperatives in agriculture has been reported and the most common problems have been addressed. Finally, proposals were put forward on ways of solving the problems encountered by agricultural cooperatives in terms of management, finance, structure in order to be able to demonstrate effective activity.

Keywords: Azerbaijan, agriculture, cooperative, organization, farmer

Ədəbiyyat

1. Rehber E. (2011). "Kooperatifçilik". Ekin Basın Yayın Dağıtım. Bursa.
2. Everest B, Yercan M. (2016) Kooperatif Ortaklarının Kooperatifçilik İlkelerini Algılamaları Üzerine Bir Araştırma: Tarım Kredi Kooperatifleri Örneği. Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi. 67-73.
3. Şahin A, Cankurt M, Günden C, Miran B, Meral Y. (2013) Türkiye’de tarımsal kalkınma kooperatiflerinde; ortak-kooperatif ilişkileri. KSU Journal of Natural Sciences. 16(2). 21–33.
4. Dinler Z. (2008). Tarım Ekonomisi (6. basım). Ekin Kitabevi Yayınları. 37 s.
5. Bernard T, Spielman D.J. (2009). Reaching the rural poor through rural producer organizations? A study of agricultural marketing cooperatives in Ethiopia. Food policy. Elsevier. 34 (1): 60-69.
6. Bhuyan S, Leistriz F.L. (2001). An examination of characteristics and determinants of success of cooperatives in the non-agricultural sectors. Journal of Cooperatives 16: 46-62.
7. Richards T.J, Manfredo M.R. (2003). Cooperative mergers and acquisitions: the role of capital constraints. Journal of Agricultural and Resource Economics 28 (1): 152-168.
8. Fernández E. (2014). Selling agricultural products: farmers' cooperatives in production and marketing, 1880-1930. Business History 56 (4): 547-568.
9. Özkazancı N. (2003). Avrupa birliği mevzuatı çerçevesinde konut yapı kooperatiflerine bakış ve uyum sürecinde sorunlar. Karınca Dergisi Sayı:800

AN EMPIRICAL LITERATURE REVIEW OF THE LINKAGE BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY

TÜRKİYƏDƏ BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYA VƏ İQTİSADİ ARTIM ARASINDAKİ ƏLAQƏ ÜZRƏ EMPİRİK ƏDƏBİYYAT İCMALI

ОБЗОР ЭМПИРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ О СВЯЗИ МЕЖДУ ПРЯМЫМИ ИНОСТРАННЫМИ ИНВЕСТИЦИЯМИ И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ В ТУРЦИИ

assistant, Mehman İlham oğlu Kərimov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə
m.karimov@adau.edu.az

Keywords: *FDI, Turkey, OLS, Granger causality, Johansen co-integration*

After II World War with the Globalisation processes Foreign Direct Investment started to play a crucial role in the economy of developing, emerging, and transition countries. The abundance of capital in developed countries and shortage of capital in developing countries was the main reason why foreign investors from developed countries started to invest in developing, transition countries, and emerging economies. Altogether, Foreign Direct Investment is the tool to relocate the capital, new advanced management, advanced technologies and etc., to the host country under the authority of the parent company. Hence, FDI plays a crucial role in the decrease of the unemployment rate, an increase of export capacity of host countries, and aftermath the economic growth of countries. Hence, FDI plays a crucial role in the decrease of the unemployment rate, an increase in export capacity of host countries, and in the aftermath of the economic growth of countries.

Foreign direct investment has been noticed as a crucial instrument driving economic growth during the past decades. Due to the actuality of this topic, there are numerous empirical researches on the impact of FDI on the economic growth of developing countries. Mostly, results of these researches vary based on chosen empirical methods, utilized datasets and regarded countries. In this section we will talk over about those empirical studies which have been carried out in this topic. Khder Aga analysed the effect of foreign direct investment on economic growth in Turkey [1]. The study uses annual data over the period 1980–2012. The empirical analysis starts with the ordinary least square (OLS) regression analysis. The paper further utilises the Johansen co-integration test whereby it finds no co-integration and long run relationship between variables. This study uses Vector Auto regression (VAR) model in order to find the causality. The result demonstrates that there is no causality linkage between GDP with both FDI and DIN. On the other hand, it is found that there is statistically insignificant yet positive short run impact of foreign direct investment on gross domestic product (GDP) while OLS is used to analyse the magnitude of the impact by means of level form in Turkey. The result there is a significant as well as positive impact of domestic investment on economic growth; however, there is negative and significant impact of trade liberalization on economic growth.

Arisoy estimated the contributions of Foreign Direct Investment (FDI) to the aggregate growth and whether FDI have had an impact on total factor productivity (TFP) of Turkey for the period 1960-2005 using aggregate production function [2]. This paper argues that the two main channels through which FDI can affect host country economic growth are technology spillovers and physical capital accumulation. Further, it intends to identify the casual linkage among FDI, TFP and economic growth and then evaluates various channels through which FDI is linked to TFP using some recent econometric techniques. The empirical results indicate that FDI contributes positively to TFP and

growth via capital accumulation and technological spillovers.

Karimov and Belkania empirically analysed the effects of FDI on economic growth of Turkey [3]. The paper uses time span from 1980 to 2017 for statistical analysis. Johansen co-integration and Granger causality tests were applied for empirical analysis. The results of the tests confirmed the presence of the co-integration between GDP and FDI as it was expected from the beginning. Furthermore, Granger causality test showed the unidirectional causality from FDI to GDP.

Afshar analyzed the causality relationship between Foreign Direct Investment and economic growth in Turkey, which has liberalized foreign capital inflows especially after 1980s [4]. In his studies the Granger causality analysis was used in order to test the hypotheses about the presence of causality between Foreign Direct Investment and Economic Growth. The study used the quarterly data covering the period between 1992:1 and 2006:3. The results of Granger Causality test showed that, there is a one-way relationship between Foreign Direct Investment and Economic Growth and the direction of this relationship is from Foreign Direct Investment to Economic Growth.

Bilgic, analysed the link between Foreign Direct Investment (FDI) and economic growth in developing countries, the causal relationship of these two variables still remains an important question [5]. This study attempts to examine the possible causal relationship between FDI and economic growth in Turkey, during the period 1992 (Quarter 2) – 2006 (Quarter 3). We employed the Johansen Co-integration and Granger Causality tests for detecting the long run or short run causality. The result showed that there is no long run relationship between the variables, which led them to search the causality in the short run. However they couldn't find any evidence for a causality running from FDI to economic growth or economic growth to FDI in Turkey.

Mutafoglu, investigated the relationships among Foreign Direct Investment (FDI) inflows, Carbon Dioxide (CO₂) emissions, and economic growth in terms of Gross Domestic Product (GDP) for Turkey over the period of 1987Q1–2009Q4 [6]. The co-integration analysis suggested that there was a stable long-run equilibrium relationship among the variables under consideration and the results of the Granger causality test, produced from the error-correction model (ECM), show that there was a causal relationship between the variables and lends support to the pollution-haven hypothesis.

References

1. Khder Aga, A. A. (2014). The Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth: A Case Study of Turkey 1980–2012. *International Journal of Economics and Finance*, 6(7), p71. <https://doi.org/10.5539/ijef.v6n7p71>
2. Arısoy, İ. (2012). The Impact of Foreign Direct Investment on Total Factor Productivity and Economic Growth in Turkey. *The Journal of Developing Areas*, 46(1), 17–29. <https://www.jstor.org/stable/23215420>
3. Karimov, M., & Belkania, D. (2018). A Case Study of Foreign Direct Investment and Economic Growth Relationship in Turkey. *European Journal of Marketing and Economics*, 1(3), 97–101. <https://doi.org/10.26417/ejme.v1i3.p97-101>
4. Afshar, M. (2008). The Causality Relationship between Economic Growth and Foreign Direct Investment in Turkey. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(20), 1–9. <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/350>
5. Bilgic, E. (2007). Causal relationship between Foreign Direct Investment and Economic Growth in Turkey. *Institutionen för teknik och samhälle*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:his:diva-137>
6. Mutafoglu, T. H. (2012). Foreign Direct Investment, Pollution, and Economic Growth: Evidence from Turkey. *Journal of Developing Societies*, 28(3), 281–297. <https://doi.org/10.1177/0169796X12453780>

VI BÖLMƏ: AQRÖBİZNES VƏ İDARƏETMƏ

MÜƏSSİSƏNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ MARKETİNG PROSESİNİN TƏŞKİLİ

ADAU-nun dosentləri.
V.M.Ramazanov Ə.N.Qəhrəmanov

Açar sözlər: idarəetmə, rəqabət, planlaşdırma, nəzarət, təşkil, effektivlik, mənfəət.

Azərbaycanın iqtisadi sisteminin hazırkı inkişaf mərhələsi bazar münasibətlərinin inkişafı ilə xarakterizə olunur ki, bu da sosial-iqtisadi münasibətlər sahəsində əsaslı islahatların aparılmasını və ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində struktur dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, marketingdən istifadə müəssisənin istehsal fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini artırır.

Tedqiqatlar göstərir ki, marketing elmi əsaslı idarəetmə konsepsiyasıdır, həmçinin iqtisadi sistemin dəyişən bazar mühitinə uyğunlaşmasına və inkişafına imkan verən fəaliyyətlər sistemi və texnikalar məcmusudur.

Onu da demək olar ki, marketing insan tələbatının minimum xərclə ödənilməsində yüksək nəticələr əldə etmək üçün müəssisənin idarə edilməsinin bütün elmidir. Bu, marketing fəaliyyətinin ən böyük təsiridir.

Bildiyimiz kimi marketingin idarə edilməsinin müxtəlif formaları mövcuddur;

- ən böyük holdinqlərdən, xalq sənaye şirkətlərindən, mağazalardan, agentliklərdən ibarətdir.

Bazarın idarə edilməsi konsepsiyası təkcə marketing xidmətinin yaradılmasını deyil, həm də ümumilikdə onun fəaliyyət fəlsəfəsinin dəyişdirilməsini, yəni yalnız istehlakçının ehtiyaclarına yönəldilməsini nəzərdə tutur.

Bir-biri ilə əlaqəli elementlərin ayrılmaz dəsti kimi marketing strukturu kifayət qədər mobil, çevik, bazar dəyişikliklərinə yüksək dərəcədə uyğunlaşmalı, əlçatan və effektiv idarəetmə mexanizmi ilə olmalıdır.

Marketing xidmətinin qurulması marketing fəaliyyətinin məzmununun müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Marketing fəaliyyəti idarəetmə fəaliyyətidir ki, onun vəzifəsi hədəf, satış bazarlarını əsaslandırmaq, hazır məhsulların satışının effektiv formalarını təşkil etmək və cəmiyyətin tələbatının maksimum ödənilməsi üçün effektiv kommunikasiyalar formalaşdırmaqdır.

İstehlakçı tələbatının sürətli dəyişməsinin, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf templərinin, istehsalın miqyasının və mürəkkəbliyinin artmasının, eləcə də digər amillərin təsiri biavasitə artmaqda olan istehlaka tələbatının səciyyələnməsi ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, marketing strukturları çevik və uyğunlaşa bilən olmalıdır. Marketing strukturlarını yalnız o halda çevik hesab etmək olar ki, onlar müəssisənin strategiyası dəyişdikdə təşkilati formalarını dəyişdirə bilsinlər.

Məlumdur ki, yaxşı qurulmuş maddi-texniki təchizat sistemi istehsal prosesinin vaxtına əhəmiyyətli təsir göstərir, əlavə məsrəfləri azaldır bu da, məhsulun optimal qiymətinin müəyyən edilməsi üçün çox vacibdir.

Bazarda istehlakçının hərəkətlərində müəyyənədiç amillərdən biri də qiymətdir. Müəssisə rəhbərliyi qiymət siyasətini formalaşdırarkən bazarın rəqabət strukturunun təsirini dərk etməli və planlaşdırılan bazarı təmin etmək və nəzərdə tutulan mənfəəti əldə etmək üçün onun məhsuluna qiymətlər təyin etməlidir.

Eyni zamanda, istehsalçı konkret məhsula tələbi stimullaşdırmağa, eləcə də topdan və pərakəndə satıcıların fəaliyyətini aktivləşdirməyə çalışır. Vasitəçi reklamdan ilk növbədə konkret istehsalçıya, satıcıya, xidmətin forma və üsullarına müsbət münasibət yaratmaq məqsədilə istifadə edir.

Marketing mütəxəssisi reklam şirkətinin təşkilinin bütün texnika və üsullarını bilməli, ən əsası isə öz fəaliyyətində reklamın yayılması vasitələrindən düzgün istifadə etməlidir ki, bunlardan başlıcası: mətbuatda (qəzetlərdə, jurnallarda) reklam; çap reklamı (broşürələr, kataloqlar, bukletlər, press-revizlər və s.); yayım reklamı (radio və televiziya); xarici reklam (plakatlar, qəzet qurğuları); satış nöqtələrində reklam (vitrinlər, lövhələr, qablaşdırma, etiketlər).

Rəqabətin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, xüsusilə ixrac yönümlü müəssisələrin marketing fəaliyyəti artır. İstehlakçıya təsir imkanlarından geniş istifadə etməklə reklam müəyyən dərəcədə tələbin idarə edilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Mütəxəssislərin fikrincə, istehlakçı tələbatının vəziyyətini marketing tədbirləri, o cümlədən tanıtım tədbirlərinin təşkili ilə dəyişdirmək olar ki, o, müəssisənin marketing siyasətinə uyğun olsun.

Deməli, marketingin marketing funksiyalarının həyata keçirilməsi hər bir müəssisə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki istehsal olunmuş məhsul onu istehlakçıya çatdırmaq üçün istehsal olunur.

Marketingin idarəetmə funksiyaları, ilk növbədə, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasının və istehsalın idarə edilməsinin təşkilini nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət prosesində müəssisənin ümumi strategiyası müəyyən edilir və taktiki (əməliyyat) tapşırıqlar tərtib edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, marketing nəzarətinin üç növü mövcuddur; strateji, illik planlı (taktiki) və mənfəət. Birincisi, seçilmiş strategiyanın bazarda baş verən real proseslərə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün müəssisənin marketing fəaliyyətinin dövrü, hərtərəfli və obyektiv yoxlanılmasıdır. İkincisi, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına cari nəzarətdir. Üçüncüsü, mənfəətə nəzarət mənfəət və zərər balansını, məsrəflərin nisbəti və əldə edilən nəticələr əsasında həyata keçirilir. Bu, mallarını (xidmətlərini) bir çox paylama kanalları və bir çox hədəf bazarlarda satan böyük ticarət şirkətləri üçün ən vacibdir.

1. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, müasir dövrdə Azərbaycanın aqrar müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti marketing fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Marketing fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəssisələrdə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsi yolu ilə istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək lazımdır.

2. Müəssisənin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, marketing fəaliyyətinin planlaşdırılması və təşkili sistemli yanaşma prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, aqrar sahə müəssisələrində sadəliyi ilə seçilən xətti funksional təşkilatı və idarəetmə strukturundan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

3. Aqrar sahə məhsullarına tələbatın strukturunda və həcmində dəyişməsi şəraitində rəqabətin yaranması və müəssisələrdə marketingdən istifadənin aşağı səviyyədə olması obyektiv surətdə aqrar sahə məhsullarına tələbatın inkişafının zəruriliyini müəyyən edir.

4. Aqrar sahə məhsullarının rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün tədqiq olunan məhsulların normativ, texniki-iqtisadi göstəricilərindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

5. Aqrar sahə müəssisələrində marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi marketing fəaliyyətinə ayrılan ayırmalarla maksimum effekti təmin etmək üçün məlumatların toplanması və emalı, marketing əməliyyatları üzrə bazar araşdırmalarının aparılması və s. sisteminin qurulmasını tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Ü.Q. "İqtisad elminin aktual problemləri." Bakı-2015.
2. A.Məmmədov . "Marketingin Əsasları" Bakı-2018.
3. A.Ş. Şəkərəliyev. "Azərbaycan iqtisadiyyatı ; reallıqlar və perspektivlər." Bakı-2018.
4. V.Q. Məmmədova. A.F.Həsənov. "Aqrar Marketing." Bakı-2021.

РЕЗЮМЕ

Современный этап развития экономической системы Азербайджана характеризуется развитием рыночных отношений, что требует кардинальных реформ в сфере социально-экономических отношений и структурных изменений во всех сферах общественной деятельности.

Опыт экономически развитых зарубежных стран показывает, что использование маркетинга повышает эффективность производства, позволяет строить оптимальные программы производства и сбыта, быстрее реагировать на изменения конъюнктуры, в полной мере использовать конкурентные преимущества и спрос и объективно предложения, что связано с оптимальным учетом связи, созданием спроса, ускорением реальных доходов без увеличения дополнительных ресурсов и повышения эффективности производства.

Summary

The current stage of development of the economic system of Azerbaijan is characterized by the development of market relations, which requires fundamental reforms in the field of socio-economic relations and structural changes in all spheres of public activity.

The experience of economically developed foreign countries shows that the use of marketing increases production efficiency, allows you to build optimal production and marketing programs, respond faster to market changes, make full use of competitive advantages and demand and supply objectively, which is associated with optimal communication, demand creation, acceleration of real incomes without increasing additional resources and increasing production efficiency.

QOYUNÇULUQ FERMALARININ KOMMERSİYA RİSKİNİN MONİTORİNQI

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Baş müəllim. Xan-Xoyskaya İnqa Vladimirovna
inga.kasilova@gmail.com
Baş müəllim. Bağırova Aytəkin Məhərrəm qızı
aytekinb@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan Respublikasında ən öncül sahələrindən biri heyvandarlığın qoyunçuluq sənayesi böyümə və tənəzzül dövründən məhsul istehsalının sabitləşməsi dövrünə keçid alır. Bu gün həll edilməli olan əsas vəzifələrdən biri genişlənmiş qoyun sürülərinin bərpası və sənaye texnologiyasının təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan qoyunçuluq təsərrüfat sistemlərinin səmərəli inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar əsaslı elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Qoyunçuluq təsərrüfatının kommersiya riskini araşdırmaqda məqsəd aşağı resurs təminatı ilə intensiv qoyun yetişdirmə prosesini həyata keçirtmək imkanına malik olan heyvandarlığın inkişaf potensialını müəyyənləşdirməkdir. Qoyunçuluğun inkişaf potensialı süd, ət, yun, dəri və onların emalı adı çəkilən məhsulların bazarlarının inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Qoyunçuluq sənayesinin kənd təsərrüfatı bazarına təsir dərəcəsi süd və ət məhsullarının zənginliyi, daxili bazarın idxaldan asılılığı və yerli qoyun məhsullarının rəqabət qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: qoyunçuluq, monitoring, kommersiya riski, aqrar sahə

Azərbaycanda qoyunçuluq neft hasilatından sonra iqtisadiyyatın demək olar ki, ən inkişaf etmiş ikinci sahəsidir. Qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanın bir çox bölgələrində maldarlıqla, xüsusən xırda buynuzlu maldarlıqla məşğul olunub. Fəaliyyəti bazar iqtisadi şəraiti ilə əlaqəli olan kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan qoyunçuluq qaçılmaz riskə məruz qalır. Aqrar sektorunun bu sahəsində mümkün risk barədə məlumat əldə edən səlahiyyətli orqanlar, səmərəli resurs ayırma qabiliyyətinə sahib olan və sistemli böhranın qarşısını ala bilən yüksək maliyyə sabitliyinə malik rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı sektorunu yaratmağa yönəldilmiş profilaktik tədbirlər həyata keçirə bilirlər.

Hal-hazırda qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafı və fəaliyyətinin dayanıqlığı onun əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. Uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı sənaye bir tərəfdən özünə həvalə olunmuş vəzifələri yerinə yetirə bilər, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın ümumi sabitliyinin müəyyən bir qarantı rolunu oynaya bilər. Dünya və daxili kənd təsərrüfatı bazarlarında böhran hadisələr qoyunçuluq sisteminin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini təsdiqlədi. Sənayenin risk monitorinqi qurumlarının inkişafının aktuallığını, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının, məsələn, real sektorun investisiya üçün əlverişsiz olduğunu sübut etməsi ilə əlaqədardır. Bu bəzən iqtisadiyyatın bir sahəsindən digərinə mənfi hadisələrin yayılmasına səbəb olur. Buna görə risklərin monitorinqi və proqnozlaşdırma yanaşmalarının xarici amillərlə əlaqələndirilməsi və mənfi nəticələrin olma ehtimalının azaldılmasına istiqamətlənməsi vacibdir. Risklərin monitorinqi - risk göstəricilərinin növləri ilə əlaqəli müntəzəm təhlilin aparılması və lazımi gəlirlilik səviyyəsini qoruyaraq riskin minimuma endirilməsinə yönəlmiş qərarların qəbul edilməsi prosesidir.

Kommersiya riski şirkətin ümumi təşkilatı, texniki, sənaye və elmi potensialından səmərəli istifadə olunması üçün tədbirlərin görülməsi səbəbindən planlaşdırılan nəticədən yayınma ehtimalıdır. Kommersiya riski marketing və biznes risklərini əhatə edir. Marketing riskinin amillərinə məhsulların və bütövlükdə şirkətin rəqabət qabiliyyəti, qiymət və çeşid siyasəti aiddir. Biznes riski müəssisənin təşkilatı və texniki potensialı,

istehsalın səmərəliliyi, investisiya, idarəetmə sistemləri, məhsulların mürəkkəbliyi və s. kimi amillərlə müəyyən edilir.

Risqlərin idarə edilməsinin məqsədi - həm normal iş dövründə, həm də böhran vəziyyətlərində risqlərin idarə edilməsi sahəsində qanunvericiliyin tələblərinə riayət edərək, qoyunçuluq təsərrüfatının tədarükçülər və müştərilər qarşısında öhdəliklərini qeyd-şərtsiz və vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətini təmin etməkdir. Heyvandarlıq sahəsində qiymətləndirmə, nəzarət və risqlərin idarə edilməsi üzrə əsas sənəd hələ hazırlanmamışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) Azərbaycan hökuməti ilə birgə 2018-ci ilin sonuna heyvandarlıq sahəsində "Qoyunçuluğun inkişafı və dəyər zəncirinin yaradılması" [1, Elektron resurs] proqramını həyata keçirməyə başlamışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalı çərçivəsində diversifikasiya prosesləri iqtisadi və təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmayaraq hər hansı bir qurumun fəaliyyətini genişləndirmək üçün istifadə olunur, çünki onlar əlaqəli bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün universal vasitə kimi çıxış edirlər. Məhsul çeşidinin genişlənməsini şaxələndirmək üçün səmərəli tədbirlər nəinki kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi gəlirliliyinə nail olmağa, həm də istənilən iqtisadi fəaliyyətə yönəlmiş müştəri ehtiyaclarını maksimum dərəcədə təmin etməyə imkan verir.

ASK-da təsərrüfat subyektlərinin davamlı inkişafı həm öz aralarında, həm də məhsulların tədarükü, emalı, satışı və satışdan sonrakı xidmətlərlə kompleks əməkdaşlıq əsasında təmin edilir. İstehsalın texniki vasitələrinin olmaması və ya yetərsiz təchizatı təsərrüfatları iqtisadi problemlərin həlli üçün rəşional yollar axtarmağa məcbur edir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisəsi daxilində diversifikasiyanın istifadəsinin əsas məqsədi məhdud resurslardan istifadədə səmərəliliyə nail olmaqdır. "Mövcud mənbələrdən daha səmərəli istifadə və ya riskin azaldılması məqsədi ilə müxtəlif mal və xidmətlər istehsalında iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi strategiyası" adlanan bu yanaşmanı E. Kasl, M. Bekker, A. Nelsonun diversifikasiyası yolu kimi qəbul edib və dəstəkləmişdirlər.

Bundan əlavə, müasir təsərrüfatçılıq fəaliyyətində risqlərin nəticələri və iqtisadi mahiyyəti durmadan artır: zərər potensialı "rəngarəng" görkəm alır, böyüyür, mürəkkəbləşir və çətin proqnozlaşdırılan olur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti və bəzən ümumiyyətlə mövcudluğu bir çox iqtisadçı alimlərin də qeyd etdiyi kimi, risqlərin təsirindən çox asılıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən kənd təsərrüfatı ASK-nın ən riskli sektoru olduğu üçün diversifikasiyadan artan bazar qeyri-müəyyənliyindən qorunma yolu kimi istifadə edilərkən ən kiçik risk ehtimalını ehtiva edən xüsusiyyətlər üzərində ətraflı təhlillər aparılmalıdır. Fərqli risk təsnifatlarının mövcudluğu fərqli meyarların istifadəsi ilə əlaqədardır.

Mikro səviyyədə ayrı-ayrı müəssisə bölmələrinin (firmalar, ev təsərrüfatları, fiziki şəxslər) təsərrüfat fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti ilə əlaqəli risqlər istər istəməz özünü göstərir. Firma səviyyəsində risqlər maliyyə və kommərsiya növlərinə bölünür. Maliyyə riski aktivlərin dəyərində dəyişiklik ehtimalı ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, maliyyə riskini zərər növlərinə görə yalnız pul itkisi ehtimalı ilə əlaqələndirən zərər növləri üzrə risk təsnifatı müəlliflərinin mövqeyindən fərqli olaraq, bizim fikrimizcə, o əlavə gəlir əldə etmək imkanı ilə də xarakterizə oluna bilər.

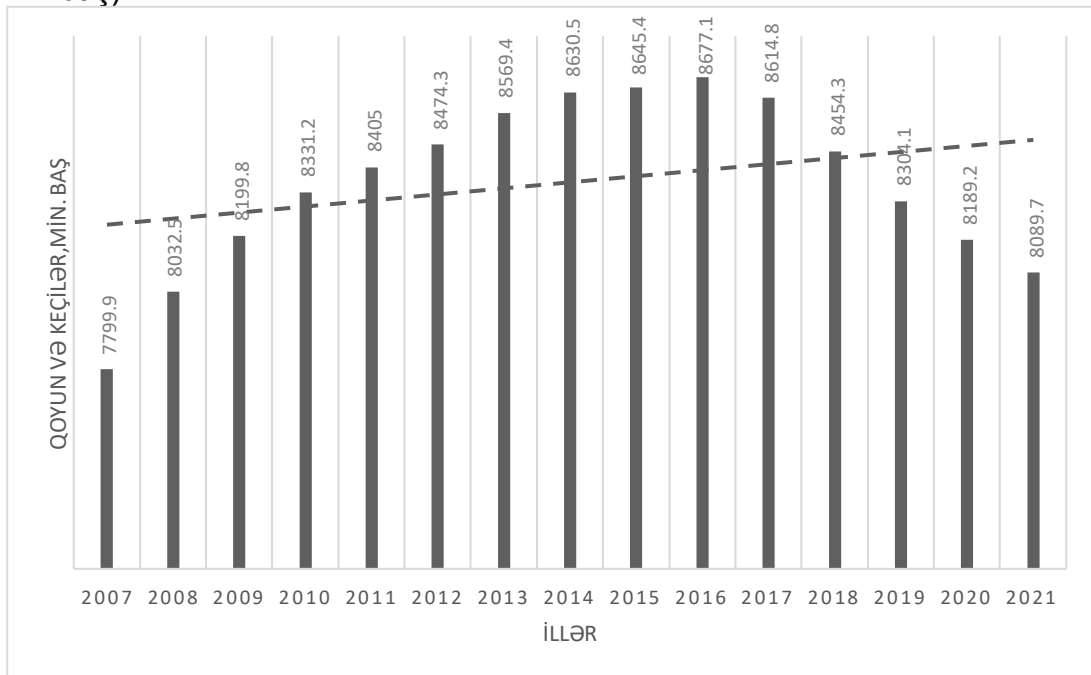
Aqrar sektor sənayeyə nisbətən daha çox qeyri-müəyyənliyə məruz qalır. Kənd təsərrüfatının riskli xüsusiyyətləri onun təbiətindən irəli gəlir. Kənd təsərrüfatı istehsalı üçün risk mənbəyi, ilkin xərclər qoluşu və məhsul istehsalı arasındakı böyük zaman kəsiyinin olması ilə ifadə olunur. Vaxt amili bazar riskinin artmasına səbəb olur. Bazar riski, əsasən ərzaq bazarının yüksək qiymət elastikliyi ilə əlaqədardır ki, bunun nəticəsində kənd təsərrüfatında qiymətlər ciddi dəyişikliyə məruz qalır.

Kənd təsərrüfatı təşkilatlarında nəzarət qabiliyyətini itirmə riski bazara səmərəsiz uyğunlaşma ilə sıx əlaqələndirilir. Nağd pul vəsaitlərinin və istehsal olunan məhsulların

bazara hərəkəti sürətinin pozulması istehsalın təmin edilməsi üçün zəruri olan ehtiyatların əldə edilməsinə təsir edir. Xüsusilə heyvandarlıq məhsullarının, ilk növbədə südün satışı, saxlanması və emalı kənd təsərrüfatının əsas problemlərindən biridir. Birincisi, süd tez xarab olan məhsuldur, ikincisi, fermalar bazarlardan çox uzaqdır. Nəqliyyat xərcləri isə (xüsusilə qış aylarında) süd məhsulları az həcmdə olduğu hallarda hər saat qarşılanmır. Bu səbəblərdən də ayrı-ayrı fermer təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunan südün gündəlik satışı mümkünsüz hala çevrilir. Yaranan vəziyyətdən real çıxış yolu fermerlərin fəaliyyətdə olan emal müəssisələri ilə kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasında görülür. Alternativ kimi isə öz emal bazasını qurmaq məqsədi ilə yaradılan fermer kooperativləri çıxış edə bilər.

Qoyunçuluq sənayesinin vəziyyətini təhlil edərkən son 15 ildə respublikada qoyunçuluqda 2007-ci ildəki 7799,9 min. başdan 2021-ci ildə 8089,7 min. başa qədər artdığını müşahidə etdik. Lakin, diaqramdan görüldüyü kimi, başların sayı artan məcmu cəmi ilə xarakterizə olunmamışdı.

Şəkil 1. 2007-2021-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında qoyun və keçilər sayı (min. baş)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (25.04.2022)

Heyvanların baş sayının azalması ölkənin daxili bazarının etibarsızlığı ilə əlaqələndirilir, xüsusəndə: birincisi, SSRİ-də ilk dəfə Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda "dağ merinosu" qoyun cinsindən alınmasına baxmayaraq merinosların yetişdirilməsindən imtina edilmişdir; ikincisi, fermerlər əsasən ət cinslərinə keçmişdirlər; üçüncüsü, xaricdən qoyun cinslərinin alınması ilə bağlı xərclərdir ki, onların daşınmasına, yerli iqlim şəraitinə uyğunlaşmasına və saxlanmasına çəkilən xərclər sürətlə artır; dördüncüsü, yunun emalı və ondan məhsul istehsal edən müəssisələrin sayı kəskin şəkildə azalmışdır.

Qoyunçuluq iqtisadiyyatı, əsasən, bir kiloqram yunun alış qiyməti diri çəkiddə 15 kq quzunun qiymətinə ekvivalent olan və bu sahədəki ümumi istehsal dəyərində payı 50% -dən yüksək olan yun istehsalına əsaslanmalıdır. Azərbaycanın yüngül və toxuculuq sənayesi otuz illik böhranı aradan qaldırmasa belə, yun istehsalını faydasız hesab etmək olmazdı. Bu səbəbdən müasir şəraitdə sənayenin beynəlxalq səviyyəyə çatması üçün buna mane olan əngəllər aradan qaldırılmalı, yerli mənşəli yun və yun

məhsullarına daxili bazarda istehlakçı tələbatı artırmalı, saxta və digər idxal olunan malların yüksək rəqabətqabiliyyətinə mənfi təsiri azaldılmalıdır. Buna görə də müasir şəraitdə qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması heyvanların ət məhsuldarlığı ilə əlaqələndirilir, çünki quzu bütün sahələrdə, incə yunçuluqda daxil olmaqla qoyunçuluq üçün sərfəlidir.

Quzu ət istehsalı böyük potensiala malikdir, çünki rəşional istehlak dərəcəsinə görə adambaşına 4,1 kq təşkil edir. Ölkəmizdə bu göstərici adambaşına ildə 0.75 kq bərabərdir [2, Elektron resurs]. Kommersiya riskinin monitorinqi heyvanların yetişdirilməsi, kəsilməsi və qablaşdırması sahəsində müasir texnologiyalardan istifadənin qoyun ət istehsalının artırılması üçün vacib şərt olduğunu göstərdi. Qoyunçuluq fermalarının tikintisi zamanı interteriya, kəsmə və qoyunların süni mayalanması üçün xaricdən avadanlıqlar gətirilir. Yeni başlayan qoyunçuluq təsərrüfatlarının əksəriyyəti eyni səhvi edirlər: əvvəlcə kənd təsərrüfatı texnikası alırlar, sonra əsaslı tikinti və ya yenidənqurma işləri aparırlar, ən sonda isə avadanlıq alırlar. Nəticədə isə heyvan almağa nə pul qalır, nə də girov qoymaq üçün vəsait. Aydın məsələdir ki, heyvandarlıqda pul axınının yaranma mənbəyi təsərrüfat və ya traktor deyil, məhz heyvandır. Buna görə bütün digər infrastrukturun formalaşması heyvandarlığın gələcək tərkibindən və onun inkişaf mexanizmindən asılıdır. Müasir heyvandarlıq təsərrüfatının əsasını Enterprise Resource Planning ERP-sürü idarəetmə sistemi təşkil edir (çəki artımına nəzarət edir, mayalanmanın optimal vaxtını təyin edir, xəstəliklərin qarşısını alır, sürünün tərkibini optimallaşdırmaq üçün ən məhsuldar heyvanları təyin etməyə imkan verir). Ət və süd cinsindən istifadə edildikdə, süd sağma zalına ehtiyac yaranma bilər. ERP-nin vəzifəsi müəssisəyə gecikmələrin, boş dayanmaların, zay məhsulun yaranmasının qarşısını almaqda kömək etməkdir.

Monitorinq risklər haqqında cari məlumatları tez bir zamanda əldə etməklə yanaşı, bazar tendensiyasını (meylini) və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə, həmçinin qoyunçuluq təsərrüfatının inkişaf perspektivləri barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Önümüzdəki illərdə heyvandarlıq sənayesi qlobal böhran nəticələrini aradan qaldıraraq, davamlı inkişaf yoluna girməlidir. Bu baxımdan fermer təsərrüfatlarının fəaliyyəti zamanı yaranan maliyyə çətinlikləri və artan risklər erkən mərhələdə aşkar edilməlidir.

Bütün bunlar, müasir cəmiyyətin gündən-günə artan informasiya axınının və iqtisadiyyatın qloballaşmasının getdikcə artan informasiya təhlükəsizliyi problemini önə çəkir, yəni dəyişkən vəziyyətlərə reaksiya vermək, hadisələrin inkişafı üçün müxtəlif variantları hesablamaq və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin dayanıqlığını, etibarlılığını və sabitliyini artırmaq, lazımi tədbirləri görmək üçün risk monitorinqinin nəticələrindən nə dərəcədə tez və səmərəli istifadə edilə biləcəyinin önəmliyini göstərir.

Beləliklə, kommersiya riskinin monitorinqinə ehtiyac kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatındaki xüsusi rolundan, həmçinin monitorinqə ehtiyacı müəyyən edən bir sıra önəmli daxili və xarici amillərdən qaynaqlanır.

Bibliografik siyahı.

1. Azərbaycan FAO ilə iki heyvandarlıq proqramı üçün 2.6 milyon dollar ayracaq. Elektron resurs URL: <http://interfax.az/view/751958>

2. Daşkovski İlya. 2010. "Kənd təsərrüfatı texnikası və texnologiyası." Jurnalı Elektron resurs URL: <https://www.agroinvestor.ru/technologies/article/14970-universalnaya-ovtsa/>

3. Kastl E., Bekker M., Nelson A. Səmərəli əkinçilik. Monoqrafiya. İngiliscədən tərcümə - M: VO Aqropromizdat, 1991. - 496 s.

4. SSCRA, SYA, 2018. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Bölgələri Rəsmi nəşr Statistika Xülasəsi / s.103 Elektron resurs URL: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

МОНИТОРИНГ КОММЕРЧЕСКОГО РИСКА ОВЦЕВОДЧЕСКОЙ ФЕРМЫ

Аннотация. В овцеводстве, являющейся ведущей отраслью животноводства Азербайджанской Республики, предстоит сложный переход от наращивания и спада в отрасли и производстве её продукции к стабилизации. Одной из основных задач, которую необходимо решать сегодня, является возобновление расширенного воспроизводства стада и совершенствование технологии ведения отрасли. В связи с этим первостепенное научное и практическое значение имеют исследования по разработке более эффективных научно обоснованных систем ведения хозяйства овцеводческой фермы. Целью мониторинга коммерческого риска овцеводческой фермы является выявление потенциала развития скотоводства как возможности отрасли по организации процесса интенсификации овцеводства с его потенциальными возможностями развития при низкой обеспеченности ресурсами. Потенциал развития овцеводства в значительной мере определяется уровнем развития рынка молока, мяса, шерсти, кожи и продуктов их переработки. Степень воздействия овцеводческой отрасли на аграрный рынок определяется его насыщенностью молочными, мясными продуктами, импортозависимость отечественного рынка, конкурентоспособность отечественной продукции овцеводства.

Ключевые слова: овцеводство, мониторинг, коммерческий риск, аграрная сфера

COMMERCIAL RISK MONITORING OF A SHEEP FARM.

Abstract.

Sheep breeding which is a leading livestock sector of the Azerbaijan Republic is facing a challenging transition from increase and downturn in the sector and its product manufacturing towards the stabilization. One of the main problems that must be solved nowadays is to resume the enlarged herd reproduction and improvement of the technology conduction of the sector. With this regard, the upmost scientific and practical meaning are given to the studies dedicated to develop more efficient scientifically valid systems of the sheep breeding management. The objective of the commercial risk monitoring of a sheep farm is to identify the development potential of the livestock breeding in order to intensify the sheep breeding and its development potential while running low on resources. The sheep breeding potential is heavily defined by milk, meat, wool, leather markets as well as the products of their reprocessing. The impact of the sheep breeding on the agrarian market is determined by its saturation of the milk and meat products, import dependence of the domestic market, competitiveness of the domestic sheep breeding products.

Key words: sheep breeding, monitoring, commercial risk, agrarian industry
Baytarlıq təbabəti və zoomühəndislik.

MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI
ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ
ORGANIZATIONAL FORMS OF FINANCIAL CONTROL

İ.f.d. E.C.Zeynalli, ADAU, Gəncə
elayzeynalli@yahoo.com

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, təftiş, audit, məhkəmə-mühasibat ekspertizası, ekspert

Müasir iqtisadi nəzəriyyələr və transformasiyalar sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin öz-özünə tənzimləmə bilmədiyini bir daha sübut etdir. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem meydana gəlir. Həmin problemləri müəyyənləşdirmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə reallaşdırılır.

Bu baxımdan maliyyə nəzarətinə elmi Ədəbiyyata iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada maliyyə nəzarəti xüsusi forma və metodlardan istifadə etməklə təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin (dövlət, təşkilat, müəssisə) maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı məsələnin yoxlanılması üzrə həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusu [Бровкина, 2007], ikinci yanaşmada isə pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində maliyyə - təsərrüfat qanunvericiliyinə əməl edilməsinə və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının, o cümlədən istehsal xərclərinin öz təyinatına istifadə olunmasına nəzarəti [Xankişiyev, 2002] kimi xarakterizə olunur. Hesab edirik ki, hər iki yanaşma maliyyə nəzarətinin ali məqsədini aydın vurğulayır, lakin birinci yanaşmada inzibati aspekt, ikinci yanaşmada nəzarət aspekti önə çıxır. Bununla birlikdə hər iki yanaşma səmərəlilik nəzarətinin mümkünlüyünü ifadə etməyərək, nəzarətin nəzarət olunan prosesin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsirini vurğulamır.

Maliyyə nəzarəti forması altında bütün subyektlər üçün onların hüquq və öhdəlik vasitəsi ilə və nəzarət edilən tədbirin hüquqi statusundan asılı olan nəzarət hərəkətinin xarici təzahürləri başa düşülür. Maliyyə nəzarəti forması həyata keçirilməsi prosesində nəzarət subyektlərinin hüquq və öhdəliklərinin müəyyən edən nəzarət prosesinin xarici xarakteristikasıdır.

Maliyyə nəzarəti təşkilinin aşağıdakı formaları var:

- İnzibati qanunvericilik çərçivəsində nəzarətin həyata keçirilməsi
- Mülki qanunvericilik çərçivəsində nəzarətin həyata keçirilməsi
- Prosesual qanunvericilik çərçivəsində nəzarətin həyata keçirilməsi

İnzibati qanunvericilik çərçivələrində nəzarətin həyata keçirilməsi onun nəzarət subyektlərinin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edən inzibati hüquq normalarının nizamlanması ilə xarakterizə edilir. İnzibati qanunvericilik çərçivələrində fəaliyyət göstərir ki, buraya dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları, təşkilatların daxili nəzarət orqanları (məsələn, təftiş komissiyası, daxili nəzarət xidmətləri və s.) aid edilir. Müstəqil audit təşkilatı Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının keçirdiyi yoxlamalarda icraçı qismində cəlb edilərsə inzibati qanunvericilik çərçivələrində fəaliyyət göstərə bilər. İnzibati qanunvericilik çərçivələrində maliyyə nəzarətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Nəzarət tədbirinin təyin edilməsi haqqında inzibati xarakterli xüsusi aktın mövcudluğu;
- Nəzarət edilən şəxslərin nəzarət prosesləri və yaxud nəzarətçiləri seçməkdən imtinanın mümkünlüyü;
- Nəzarət prosesində tərəflərin hüquq və öhdəliklərini nizamlayan inzibati xarakterli aktın mövcudluğu;

- Nəzarət edilən şəxsin nəzarət prosedurunun keçirilməsindən yayınması zamanı inzibati məcbur etmə imkanı;
- Yuxarı təşkilatlara nəzarətçilərin hərəkətləri haqqında şikayət vermək imkanı;
- Maliyyə nəzarəti üzrə inzibati tədbirlərin tətbiq edilməsi imkanı.

Keçmiş SSRİ-də inzibati qanunvericilik çərçivələrində maliyyə nəzarəti prosesi tarixən reviziya adını daşıyırdı. Bu özünü “revizor”, “revizion-kolleqiya”, “reviziya komissiyaları” kimi sözlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində bu “təftiş” termini kimi tətbiq olunur [Abbasov, 2013].

Mülki qanunvericilik çərçivəsində maliyyə nəzarəti dedikdə audit nəzarəti və buna bənzər mülki müqavilə xarakterli nəzarət tədbirləri başa düşülməlidir. Mülki qanunvericilik çərçivəsində maliyyə nəzarətinin aşağıdakı özünə məxsus xarakteristikası var:

- Nəzarət edən orqanın sərbəst seçimi
- Xidmətin göstərilməsinə dair mülki-hüquqi müqavilənin bağlanması
- Nəzarət edilən şəxs tərəfindən göstərilən xidmətlərin ödənilməsi
- Müqavilənin pozulması azadlığı
- Maliyyə nəzarəti nəticələrinə etinasız münasibətin mümkünsüzlüyü

Maliyyə nəzarəti prosesi prosesual qanunvericilik normaları ilə tənzimlənə bilər. Bu mühitdə xüsusiləşdirilmiş məhkəmə idarələrinin ekspertləri çalışırlar. Lakin dövlət nəzarət orqanları, ticarət auditor təşkilatları və ayrı – ayrı fiziki şəxslərdə ekspert kimi cəlb oluna bilərlər. Məhkəmə ekspertizası – prosesual qüvvədir, hansı ki tədqiqat aparılmasını, ekspertin nəticə çıxarılmasının hazırlığı üçün elmdə, texnikada, müxtəlif peşələrdə, incəsənətdə, xüsusi bilik tələb edir və ekspert, məhkəmə, hakim, dindirmə orqanlarının, dindirmə apararı şəxslərin, müstətiqin və prokurorun qabağına qoyulmuş konkret işdə olan sübut olunma məqsədidir.

Məhkəmə - mühasibat ekspertizası köməyi ilə aşağıdakılar təmin etmək olar:

- Sənədlərin təftişinin nəticəsinin düzgünlüyünü, auditor yoxlanmasını, maddi – əmtəə dəyərlərinin və pul vəsaitlərinin sənədləşdirilmiş qəbulu qorunmasının nəticələrinin düzgünlüyünü təmin etməlidir.
- Əmtəə - maddi dəyərlərin artıqları ya çatmamazlıqları və maddi ziyanın həcmi ilə bağlı olan faktiki dəlillərin mövcudluğunu aşkar etmək;
- Mühasibat sənədlərində olan təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesabatının və hazırkı akt normativlərinin əksinin uyğun olmasını təyin etmək;
- Materialların mədaxilə yazılmasının, buraxılmasının və hesabdən silinməsinə, hazır hesabatı, əmtəənin miqyası, hesablanmış hasilatın dəyəri texnoloqların, əmtəəşünasların və başqa mütəxəssislərin rəyi ilə müəyyən etmək;
- Bir qrup şəxslərin ayağına yazılmış sənədlərə əsasən əmtəə – maddi çatışmazlıqlar aşkar olunan periodunda pul vəsaitləri və əmtəə – maddi dəyərləri və mühasibat uçotunun və nəzarətinin tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin edən şəxsləri konkretləşdirmək;
- Maddi ziyanın yaranmasının ya vaxtında ona mane törədən mühasibat uçotu və nəzarəti təşkilində olan pozuntuları aşkar etmək;
- Zıyan vura bilən şəraitləri və onlarla mübarizə aparma təklifini işləyib, irəli sürməyi müəyyən etməlidir.

Təftişdən fərqli olaraq məhkəmə - mühasibat ekspertizası əvvəlcədən tərtib edilmiş plan üzrə aparılır, o əsasən onda əmələ gələn zərurət tədbirləri üzrə və yalnız ekspertizanı təyin edən xüsusi orqanların (istintaq orqanı, məhkəmə, arbitraj) göstərişinin daxil olmasından sonra aparılır [Rzayev, 2011]. Ekspertizanın aparılması yüksək ixtisaslı mütəxəssisə - ekspertə - mühasibə həvalə edilir, hansı ki, dövlət ekspert idarələrinin ştatlı yaxud qeyri-ştatlı əməkdaşdır.

Prosesual qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin digər fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır [Muxtarova, 2019]:

- Xüsusi obyekt tərəfindən, yeni ilkin dindirmə orqanı, istintaq ya məhkəmə tərəfindən nəzarət tədbirlərinin təyin edilməsi
- Maliyyə nəzarətinin mühüm məhdudiyyətləri
- Nəzarət nəticəsinin baxılmasının xüsusi prosessual xarakteri
- Məhkəmə qərarının çıxarılması üçün nəzarət nəticələrinin əhəmiyyəti

Məhkəmə - mühasibat ekspertizasının həyata keçirilməsi qanunvericiliklə, həmçinin Respublika Prokurorluğu, Ali Məhkəmə və DİN-in razılığı üzrə Ədliyyə Nazirliyinin təsdiq etdiyi, məhkəmə - mühasibat ekspertizasının keçirilməsi haqqında təlimatla tənzim edilir. Ekspert - mühasib yalnız qanunu, müfəttiş isə təftişi təyin edən idarənin normativ sənədləri əldə rəhbər tutulur.

Təftişin və məhkəmə - mühasibat ekspertizasının üsulları oxşardır. Bununla birlikdə təftiş və məhkəmə - mühasibat ekspertizasının metodikasında fərqlər vardır, bəzi metodikaların ekspertizası zamanı məqsədə uyğun deyil yaxud yol verilməzdir, ancaq təftiş zamanı istifadə olunur. Qeyd edək ki, xarici təcrübə “audit” terminini bütün maliyyə nəzarəti formalarına qarşı istifadə edir. Bu da öz növbəsində “təftiş” sözünün normativ sənədlərdən çıxarılmasına və “yoxlama”, “araşdırma”, “audit”, “audit səmərəliliyi” və s. terminləri ilə əvəzlənməsinə gətirdi. “Təftiş” termininin saxlanması zərurəti haqqında mübahisələr müasir maliyyə nəzarəti nəzəriyyəsində əsasən ümumdünya meyilləri ilə milli mədəniyyət birləşməsi problemlərinin fəlsəfi aspektini daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.M. Audit (dərslük). Bakı - Bakı Biznes Universiteti, 2013
2. Xankişiyyəv B.A. Maliyyə nəzarəti (dərs vəsaiti) . Bakı - Turan nəşriyyatı 2002.
3. Muxtarova P.E. və b. Audit (dərslük). Bakı - Mütərcim nəşriyyatı 2019
4. Rzayev Q.R. Nəzarət və təftiş (dərslük). Bakı - Adil oğlu nəşriyyatı 2011.
5. Бровкина Н.Д. Основы финансового контроля: учеб. пособие. М - Магистр, 2007

ÜMUMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

assistent- Günay Arzu qızı İbrahimova
ADAU – Gəncə şəhəri
gunay.ibrahimli96@mail.ru

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının Ümumilli lideri Heydər Əliyev və onun ölkə iqtisadiyyatına verdiyi tövhələr öz əksini tapmışdır. Bu gün Respublikamızın beynəlxalq arenada özünəməxsus yer tuta bilməsi H.Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir. Bunlardan ən başlıcası Əsrin müqaviləsinin imzalanması, Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft kəmərinin əsasının qoyulması, ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasıdır

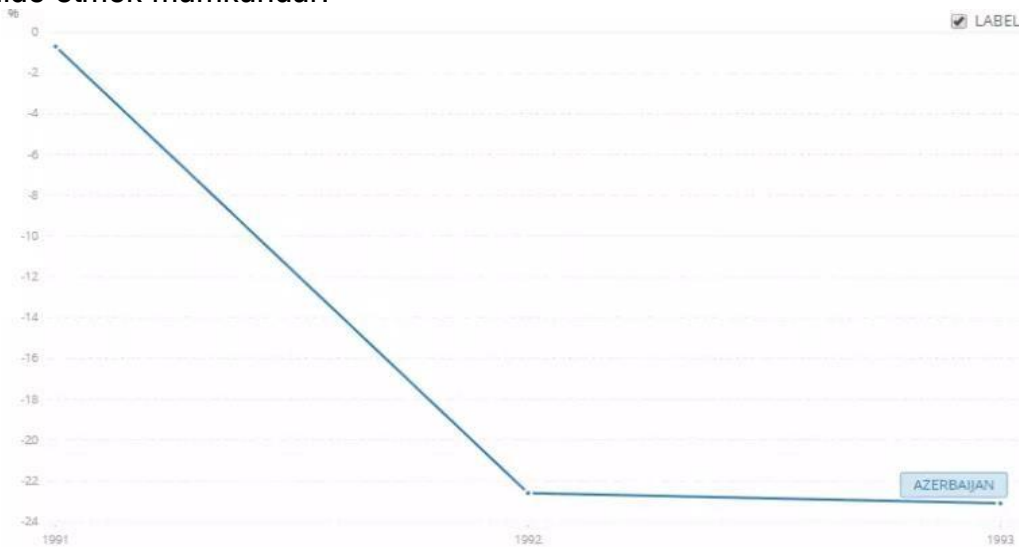
Açar sözlər: ÜDM, inflyasiya, iqtisadi inkişaf, Philips qanunu, işsizlik

Bu gün Cənubi Qafqaz regionunda bir çox göstəricilərə görə lider olan Azərbaycan regionun ən güclü iqtisadiyyata malik ölkəsidir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı isə uzun sürən islahatlar və görülən tədbirlərin nəticəsidir. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində yüksək həddə olan inflyasiya səviyyəsi (1992-ci ildə inflyasiya səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 4,9 dəfə artaraq 1012,3% təşkil etmiş, 1994-cü ildə isə özünün ən yüksək həddinə, hiperinflyasiya mərhələsinə – 1763,5%-ə çatmışdı), indi 12% (2021-ci il üzrə) təşkil edir. Bəs bunun əsl səbəbi nədir? İqtisadi inkişafın bütün bu səviyyəsi Heydər Əliyev islahatları ilə bağlıdır. Məqalədə Heydər Əliyev dövrünün (1993-2003) iqtisadi inkişaf səviyyəsini daha yaxşı təhlil etmək üçün Heydər Əliyevə qədərki dövrün makroiqtisadi göstəriciləri də təhlil edilmişdir [5].

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi böhran hökm sürürdü. Bunun əsas səbəbi kimi aşağıdakı arqumentləri göstərmək olar:

1. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra inzibati sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçiddə baş vermiş “şok-terapiya” effekti,
2. Dağlıq Qarabağ müharibəsi,
3. İdarəetmə institutunda ciddi boşluqlar və s.

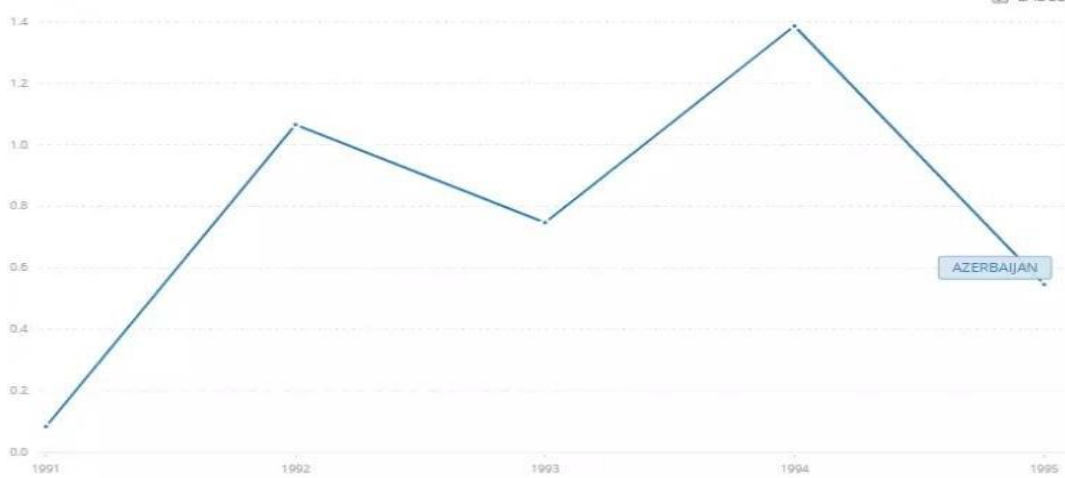
Bütün bunların iqtisadiyyata vurduğu zərbələri makroiqtisadi göstəricilərdən də görmək olar. Belə ki, ümumilikdə ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) artım tempi və inflyasiyanın səviyyəsi kimi makroiqtisadi göstəricilərdən iqtisadi gərginliyi aydın müşahidə etmək mümkündür.

Qrafik 1. 1991-1993-cü illər arasında Ümumi Daxili Məhsulun dəyişmə dinamikası [2]

Qrafikdən görüldüyü kimi Azərbaycanın ÜDM-in artım tempi 1991-ci ildə -0,7%, 1992-ci ildə -22,6%, 1993-cü ildə -23,1% olmuşdur. Bu baxımdan, inkişafın olduğunu söyləmək olar. İş o yerə çatıb ki, Heydər Əliyev dövründən əvvəlki dövrdə, yəni 1991-

1992-ci illər arasında ÜDM-in artım tempində kəskin azalma (-21,9%) müşahidə olunub. Lakin Heydər Əliyevin hakimiyyətinin birinci ilində (1993) bu azalma dərəcəsi -0,5%-ə qədər azalmışdır. Bu faiz dərəcələri inkişaf ifadə etməsə də, böhranın qarşısının alındığını göstərir.

Qrafik 2. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi (ÜDM deflyatoru ilə hesablanmış) [2]

Qrafikə nəzər saldıqda maraqlı məqamlar diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi 1991-ci ildə 83,55%, 1992-ci ildə isə 1012,3% olmuşdur. Əslində, bu rəqəmlərin belə olmasının səbəbini sosialist rejimindən kapitalizmə keçid və Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı yaranmış şok-terapiya effekti ilə izah etmək olar. O illərdə ölkə rəhbərliyi düzgün qərarlar qəbul etmədikdə problem daha da ağırlaşdı. 1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi 1065329%-dən 747125%-ə enmişdir. 1994-cü ildə inflyasiyanın artması yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, Philips qanununa görə, işsizlik səviyyəsi ilə inflyasiyanın səviyyəsi tərs mütənasibdir. Başqa sözlə, ölkədə işsizlərin səviyyəsi aşağı düşdükcə inflyasiyanın səviyyəsi yüksəlir və ya inflyasiyanın səviyyəsi azaldıqca işsizliyin səviyyəsi artır. Lakin Heydər Əliyev qısa müddətdə öz siyasətini həyata keçirməklə bu problemi həll etdi və 1995-ci ildə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsini 1386067%-dən 545656%-ə endirməyə nail oldu.

Heydər Əliyev islahatları və “Əsrin müqaviləsi”. “Əsrin müqaviləsi”nə keçməzdən əvvəl “Bişkek protokolu”nu nəzərdən keçirərək. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına imkan verməyən amillərdən biri də Dağlıq Qarabağ müharibəsidir. Əvvəlki qrafiklərimizdən də görüldüyü kimi, bu müharibənin davam etməsi ölkə iqtisadiyyatına böyük zərbə vurdu. Bunu dərk edən Heydər Əliyev diplomatik kanallardan istifadə edərək öz seçicilərinin qəbul edə biləcəyi sülh şərtləri axtarmağa başladı və bunun sonunda Heydər Əliyevin cəhdləri nəticəsində 5 may 1994-cü ildə Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekə Azərbaycan və Ermənistan hakimiyyətləri arasında atəşkəs sazişi imzalandı. Saziş əsasında Dağlıq Qarabağ müharibəsi müvəqqəti olaraq başa çatmış oldu.

Xəzərin Azərbaycan hissəsindəki “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su laylarında neftin birgə emalı üçün dəyəri 7,4 milyard dollar olan “məhsulun pay bölgüsü” tipli müqavilə 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında imzalanmışdır. Müqavilə tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırılmış, təqribən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. “Əsrin müqaviləsi”nə dünyanın 8 ölkəsində (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoco, BP, Mcdermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, ExxonTurkish Petroleum, Pennzoil, ITOCHU, Ramco, Delta) qatıldı. Bu müqavilənin investisiyaları: Böyük Britaniyanın “British Petroleum” 17,12 faiz, “Ramco” 2,08 faiz, ABŞ-ın “Amoco” 17,01 faiz, “UNOCAL” 11,2

faiz, “Penzzoil” 9,81 faiz, “Mcdermott” 2,45 faiz, Rusiya Lukoyl” 10,0 faiz, Norveçin “Statoil” 8,56 faiz, Türkiyənin “Türkiyə nefti” 1,75 faiz və Azərbaycan Neft Şirkəti 20 faizdir. Bununla da “yeni neft strategiyası” və doktrinası həyata keçirilməyə başlandı. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilmiş və 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə minmişdir. İlk dəfə hesablanı bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olub. Sonradan qiymətqoyma quyularının nəticələrinə görə, bu ehtiyat 730 milyon tona çatmış və onunla bağlı yataqların istismarı üçün tələb olunan investisiya xərcləri 11,5 milyard ABŞ dolları məbləğində qəbul edilmişdir. Azərbaycanın ümumi təmiz gəlirdə payı 80 faiz, investorların payı isə 20 faiz olmuşdur. [4]

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyatlar şirkəti tərəfindən yaradılıb və yeganə təsdiq edilmiş proqram olan SOCAR ilə birgə tədqiqatlara başlanılmışdır. Bu sazişdən sonra dünyanın 19 ölkəsinin 41 neft şirkəti ilə 30-a yaxın müqavilə imzalanıb. “Əsrin müqaviləsi” həm karbohidrogen ehtiyatlarının həcminə, həm də qoyulan investisiyaların həcminə görə dünyanın ən böyük müqavilələri siyahısına daxil olmuşdur. İmzalanmış neft müqavilələrində Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan 64 milyard dollarlıq investisiyanın 57,6 milyardı dəniz diblərinin istismarı və perspektiv strukturların kəşfiyyatı üçün nəzərdə tutulmuşdur. [4]

1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın “faiz nefti” ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarılmışdır. Bu neftin satışından əldə edilən pullar Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna köçürülərək xalqa sərf olunurdu. Bakı-Novorossisk neft kəmərinin şimalda uzunluğu 231 km, diametri 720 mm olan Azərbaycan hissəsi təmir edilərək tikilmişdir. İlk dəfə 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan nefti Novorossisk limanına (Rusiya Federasiyası) nəql edilmişdir. Xətt istifadəyə verildikdən sonra 2007-ci ilin sonuna kimi bu marşrutla 11 milyon 34 min ton neft nəql edilmişdir.

1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən ATƏT-in Zirvə toplantısında ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) “Əsas ixracat Neft kəməri”nin çəkilməsi üzrə dövlətlərarası saziş imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş, Bakıdakı Səngəçal terminalında tikintiyə başlanılmışdır. BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan bölməsi ilə birləşməsi 2004-cü ilin oktyabrında İlham Əliyevin dövründə baş tutmuşdur. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində Heydər Əliyevin adına XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin açılış mərasimi keçirildi. BTC istismara verildikdən sonra, 2007-ci ilin sonunda Ceyhan limanından 36 milyon 796 min 555 ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına göndərilmişdir. [1]

Nəhayət, deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan xalqı Azərbaycan xalqının xilaskarı olan Heydər Əliyevə minnətdar olmalıdır. Çünki Heydər Əliyev islahatları nəticəsində Azərbaycanda gedən böyük iqtisadi inkişaf nəticəsində “İqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli” tarixə düşdü. Heydər Əliyev siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev davam etdirir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda bir çox göstəricilərə görə lider olmaqla, regionun ən güclü iqtisadiyyatına malik ölkəsidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Neft Daşları Biblioqrafik vəsait, s.85. Bakı - 2011.
2. <https://data.worldbank.org>
3. <https://republic.preslib.az>
4. <http://minenergy.gov.az>